हृदुदारचित्तस्य ॥ हृदिति प्रशस्तं हृदयं मनोऽस्यास्ति हृदयालुः हृदयादालुजन्यतरस्यामित्यालुच् ॥ शोभनं हृदय-
मस्य सुहृदयः मित्रत्वविवक्षायां तद्विवक्षायां तु सुहृदित्येव । सुहृदय इति पाठे सहृदयाः सर्व एव लोका उच्यन्ते येन
=प्तत=रूपेणाविनाहृदयालु साहृदयो वा प्रशस्तहृदयसहिते पुंसि शेषे वर्तते । द्वे प्रशस्तहृदयस्य ॥ सोतिदुरापोपि हृ
तोऽध्यवसितः कर्मणि येन महोत्साहः महाननुद्यमो यस्य स महोद्यमः । द्वे महोत्साहस्य । प्रेति प्रकृष्टा वीणाऽस्येति
प्रवीणः मुख्यार्थत्यागेनात्यंतावधानिनि रूढः एवं निष्णात कुशलौ । पुण्यकर्मणि शुभे दृगुपधेनिकः निपुणः
।=पामि सर्वतो जानाति अभिज्ञः एवं विज्ञः । निष्णाति निनदीष्णां स्नातेः कौशल इति षत्वं निष्णातः शिक्षा संजा-
तास्य तारकादित्वात् शिक्षितः । विज्ञानं नैपुण्यं तेन व्यवहरति तेन दीव्यति स्वादीनाठक् इति वैज्ञानिकः । व्रीह्या
दिठनि विज्ञानिक इत्यपीति सुभूतिः । कृतं मस्य स्तं मुखं मुखपाठोनेन कृतमुखः । कृतमभ्यस्तमनेन कृती इष्टादि
भ्य इतीनिः । कुशादित्वात् कुशः सोऽज्ञानतालव्यांतान् कलव्य कुशलः । कृतं संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुखः सशास्त्रं
कृतं कर्मास्यास्तीति कृतिनि कुशं लानीति कुशलः सूक्ष्मबुद्धिरिति स्वामी । दशाभिज्ञस्य । धिनि पूजार्हः प्रतीक्ष्यार्हः=
हलोऽर्चितः पूज्यः प्रतीक्ष्यः । भक्तिः प्रतीक्ष्योपि कुलोऽविनाने इति रघुः । द्वे पूज्यस्य ॥ सांशयिक संशयमापन्नं प्राप्य मनोय
स्य स्थितं त्वाद्ये संशयमापन्न इति ठक् तत्रैवाद्वितीयाप्रकरणे संशयात्पि निपुनार्द्धितीयेऽपादानादि विषयेयथास्यात् ने

नयद्यपि कर्तृकर्मणोः सं[illegible]शयमापन्ने तथापि पाक्षिकविषयः संशयउमापन्नेतत्रैव कर्मणि क्तो एवादे प्रत्ययः नतु संशयित
रि कर्तृ शेतीति ज्ञेयं ॥ ०॥ =एवमन्येनु कर्तृकर्मणोरविशेषमाहुः सांशयिकः। संशयापन्नं मानसं यत्र स स्यात् सांशयिकः संशया
पन्नमानसः। द्वे संशयविषयस्य [illegible]णादेः। द्वे निदाक्षिणमर्हनिकडंकरदक्षिणाकुर्वेनि छयतौ दाक्षिणीयो दाक्षि
णः। दक्षिणामर्हतीति =एर्हः स त्रुदाक्षिणार्हः तत्र दाक्षिणार्हः। त्रीणि दाक्षिणार्हस्य = नल्लाशायस्य। स्युर्दाने वदनिस
2 देवदीयतामिति वदे वान्यः वदान्यः। दानार्थे स्थूलं कूटं प्रचुरं द्रव्यं दानुं लक्ष्यमपेक्षणीयमस्य स्थूललक्ष्यः। स्थूलं कू
टेऽप्येति मेदिनीः लक्ष्यमिति = सहलोलक्ष्येऽपि ॥ निरर्थकारणे कर्मण्यपि वाजितत्त्व। दाने दानविषये शौण्डो विख्यातः प्र
शंसायां सप्तमीशौण्डैरिति समासः दानशौण्डः। शौण्डो मत्ते विख्याते इति विश्वः। शुण्डी मद्यपानागारं तत्र भवः शौ 2
ण्डः दक्षोपवारानु समर्थितउक्तन इति स्वामी। बहूनि प्रददातीति प्रे दोत्तुः इति कः बहुदः। बहूनि बहुप्रदस्य। जैवतीति जै
वातृकः उक्तः [illegible]ति शायितमायुरस्यास्ति मतुप् = एपुस्मान्। द्वे॥ अन्तेति = एवं तरंतः करणे वाणी राम्र शरीरभूताऽ
धिदैवतभूताऽस्य गोऽधिपो ऽस्तीति ह्रस्वः अंतर्वाणिः प्रातवत्त्वमातृकमातृ इति सामान्यशास्त्रापकानुकपेरानित्यत्वान्न क
प्। किंचिच्छास्त्रविदो द्वे॥ परीतिपरीक्षतेऽवधारयति प्रमाणैरर्थमिति ण्वुल् परीक्षकः। कारणैर्दनु मिग्र रनिवर
नीति ठक् कारणिकः। द्वे निरूपकस्य। वरेति वरमभीष्टं ददातीति कः वरदः। समर्द्धयतीति समृद्धौ आयोजयतीति ण्वुल् सम

र्द्धकः।समृध्नोतिवर्द्धयतीतिसमर्द्धः सएवसमर्द्धकइतिस्वामी।द्वेदेवतादेरिष्टफलस्य।हृष्यतिहृष्यातिमोदतेविकुरुते
ताल्लील्पवयोववनरशान्तिपुवानकुहर्षमाणः।प्रीतमनाः।त्रीणिव्याकुलमनसः॥स्येतिउन्मतंमनोस्यउन्मनाः।उत्कण्ठावान्
कनुसएवउन्मनाः।द्वेउत्कण्ठितमनसि(वे)विकुर्वाणः।प्रकृष्टंमनोस्यप्रमनाः।हृष्टंमानसमस्यहृष्टमानसः॥वलादिहृ
ष्टमानसः।दुर्मतिदुर्दुस्थितंमनोस्येतिदुर्मनाः।विनिगृहीतंमनोस्यविमनाः।विनिग्रहोनियोगेवतिमेदिनिः।अन्तं
रेवव्याप्रियतेमनोस्यनवाह्यइतिअन्तर्मनाः।त्रीणिव्याकुलमनसः॥स्येतिउन्मतंमनोस्यउन्मनाः।उत्कण्ठावान्कनुसएवउत्क
ः।द्वेउत्कण्ठितमनसः।दक्षतिदक्षातिवर्द्धतेऽवक्रारायलान्दक्षष्टवृद्धौउत्नोववाङ्मनः।कायमुद्धानांसंपदोाहिपदेपदेइति।
सुरलउक्तः।उत्तुकृष्टमारातिनिःपातमोतिकःउदारः।त्रीणिमहाशयस्य।सुकोनिविख्यातकानुसुच्यातिशयेनकला
तेशब्दानेगणएतेवासौकीर्त्यतेकलशब्दसंख्यानयोःखाविसुकलः।एकं।तेनितत्परेनदाशक्तोषिन्वधनेप्रपूर्ण
तुजेराडुःपूर्वात्क्तः।प्रसितः।पासक्तः।त्रीणितातत्पराणुक्तस्य॥इष्टेनिहृष्टार्थेऽभिमतप्रयोजनेउद्युक्तः।उत्तुयोगार्थेःउन्मा
नस्युतसुरितितुकन्नविधापिसूत्रंसाकटायनस्यतन्मतेउत्पर्यायएवायं।कश्चित्प्रसितःसक्ताविष्टउद्युक्तउन्सुकइ
निपाठःतदादिष्टेोनंतत्परेद्वे।प्रपोक्षितार्थेउद्युक्तस्य।प्रतिप्रत्येकमेतिस्यक्तः।प्रतीतः।प्रथप्रख्यातेप्रथमेस्मक्तः
प्राप्तितः।ख्यापकप्रनेख्यायतेस्मक्तःख्यातः।विदंतेःतस्यनत्वाभावःवितः।विर्नोभोगप्रत्ययोरितिसाधुःविशेषे

णजानातीति विजानातेः कः विज्ञानः । विशृणोतेः कः विश्रुतः । षट् ख्यातमात्रस्य ॥ गुणैरिति लक्षणं नाम्नि विद्धेवेति वि
श्वः । कृतमभ्यस्तमनुरागाद्वा सकृदुच्चारितं लक्षणं नामास्य कृतलक्षणः । आहतमसकृदुच्चारितं नामास्य आहतलक्ष
3 णकः । ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणो भूदादीनि रघुः । आहतं गुणिते विस्पष्टादीति विश्वः । द्वे आवीरशौर्यादिगुणैः ख्यातस्य
इभ्य इति इभमर्हतीति दंडादित्वाद्यः इभ्यः । आध्यायति धनं ध्यानं इति कः आढ्यः भूम्नीनिः । धनी । त्रीणि बहुधनस्य । स्वेनि
स्वं धनमस्यास्तीति स्वामी स्वामिन्नैश्वर्य इति साधुः । ईश्वरः अच् कः । पातीति डतिः । ईष्टे प्रभवतीति तृच् ईशिता तृन् तृच् वा । आधिक्येन भ
वति अधिभवति । अधिभूः । नयति प्रापयतीति त्रिषु ण्वुल् तृच् वा नायकः नेता । प्रभवतीति विप्रसंभ्य इति डुः प्रभुः । परिवृ
के प्रभौ परिवृढ इति निपातनात् । अधिपातीति अधिपः । मूलविभुजादिः । दश प्रभोः ॥ अधीति अधिका समृद्धिरस्य अ 3
धिकर्द्धिः । संपूर्वादृधेः क्तिन् अर्शआद्यच् विसमृद्धः । द्वे अधिकसमृद्धियुक्तस्य । क्विति कुटुंबं पुत्रदारादिः तत्र
कुटुंबे कुटुंबपोषणे व्यापृतः संसक्तः । व्यापृतस्तत्परतया वा पालितः । अभि अधिक सागारिकः । उपदधातीति कुटुंब
मिति उपसर्ग इति किः उपाधिः अविशिष्टलिंगत्वात् स्त्र्यादौ वपुमान् । त्रीणि कुटुंबासक्तस्य ॥ वरेति अंगान्यवयवाः स
पत्नावर्ण्य वराणि वरांगरूपाणि वोतिव रांगरूपाणि ते रूपे तायुक्तोयः प्रत्येकमवयवमुख्या स्वरूपवान् सुंदरः सा सिंहसं
हनन इति सुभगत्वादयः । सिंहस्येव संहननं देहोस्यासिंहसंहननः । द्विराद्योविशेषणके । निर्वेति यो वृत्तिः शोकोभूलाक

कुरुते सान्निनार्थः । निश्चयेन वाष्पौ वरणीयः । एव तु व्यसने ऽभ्युदये पदविकारं मनस्तनु सत्त्वं तनु संपदा संपन्न तनु
उत्तमं कुर्वन्ति । क्वचित्तु संयुत इति पाठः । एकं । अवेतीति । नास्ति वाग्यस्य वा वाकु मूयते बध्यते वा गस्य मूडः । बधने वाकुलकारः अ
वनिपुवात्निम्पां क कु मूवः । द्वे मूकस्य ॥ वयेतिजुः । सौत्रे । मनोजवाति प्रविशतीत्यवुः मनोजवः । मनोजव पितृधर्माण इति नि
ममाला । पितेव सम्यग्भाति भातीति कः । सपितृ सन्निभः । मनोजवसः ... मसादिवदिति तु स्वामी सत्वपपाठः ... नृपः
कृपितृतुल्यस्यो सेति यावित्रणे वै आदरणपूर्वकमलं कृत कन्यादानं पत्र सब्राह्मो विवाहः । कोकाति धर्मं मादत्ते कुक
न्कः आदाने कूकुदः इति पृषोदरादिः दीर्घादिस्वात् । अवक्रत्पत्नीयामित्यन्ये । आक्षीघवार्वयित्वा बकृत शील वनेस्वयं
आहूय दानं कन्यायाब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तित इति मनुः एकं । लेति लक्ष्मीः शोभा संपन्न तत्पुत्रो लक्ष्मीवान् । लक्ष्माः अक्षे
ति पामादित्वान्नः अवे लक्ष्मणः । श्रीयोगान्तु सिध्यादिल ... श्रीलः कपिरिकादित्वात् लत्व इत्यपि । श्रीयोगान्तु श्री
मान् । चत्वारि लक्ष्मीपुत्रस्य ॥ स्नीति स्निह्यति सा ब्रिह्यग्नीनो कः वाहुल्हे इति [illegible] द्वे ... जरा स्निग्धः । वत्सौ
स्याऽस्तीति वत्सः । वत्सः पुत्रादिवर्षयोरिति मेदिनी । पुत्रादिः प्रकारार्थः प्रकाराद्य सा हृ रांत ... स्नेहपात्रं बेम वत्सपु
त्रादि स्नेहपात्रे कामो ऽभिलाषो यस्यास्ति वत्सांसाभ्यां कामिनि लवबत्सलः । द्वे स्निग्धस्य ॥ स्यो नि दयाशीलो दयालुः
स्पृहिग्रहीपादिभ्यालुच् । करणाशील मस्य अठकु कारुकः । कृपालाती ति मितद्वादित्वान्नुड् कृपालुः । सुष्ठुरमंते नेन

तातपालितयंत्रस्य रताइतिरभसः॥ दीर्घसूत्रादेः सूत्रत। बह्वारिक्षपालो॥ स्वेति स्वमात्मा प्रधानं तंत्रमस्य स्वतंत्रः अ
पगतमावृतमस्य तंत्रमस्येति अपावृतः। स्वेनात्मनाईरितुं शीलमस्येति स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः स्वैरी। स्वस्य आ
मनः छंदो वशः स्वछंदः। निष्क्रांतोऽवग्रहात् यंत्रणान्निरवग्रहः॥ पंच स्वतंत्रस्य॥ येनितंत्रयतीतिनित्रः प्रकृष्टपरोऽन्
स्त्रेनाथत्रियामकस्य परतंत्र। परोऽध्युपर्युस्य अवष्टंभात्मिते निरवः पराधीनः परेणानियंतात्मास्य परवान् परः श्रेष्ठो
नायकस्यास्ति वा परस्मैनाधि पराधीनः प्रभुरनेन अधिउपरिइनः अस्य वा अधीनः अधीनशब्दोऽनिरूपपदोऽसाधु
उत्तरपदत्वाभावेन खस्याभाव इति कर्लिंगे सप्तमीशौंडैरिति समासः तनः स्वो वा नाथयोगात् नाथवान् खलोरपरा
धीनस्य॥ अधीति अधिगतइनः। तदप्युक्तं अधीनशब्दस्य यत्र पर्यायत्वात् यथा वाक्ये वर्णैर्यधीनामिति॥ न
हन्यते निगृह्यते सानिघ्नः घत्रर्थे स्त्रीस्त्रेति कः यतीप्रय... त्वेकः आङ्पूर्वात् यतेर्वरीभावे आयत्तः यथा दुर्दांता ४
नादंमनावधयः स्वत्रियेस्वा पतंते। अस्वछंदोऽस्वतंत्रः। गृहीतोऽस्वतंत्रीकृत पदास्वैरी सादिना कप्रत्ययानुकंपायां क
नगृह्यकः। स्वामी तु पराधीनादिगृह्यको नैर्नवभिः पर्यायमाह॥ पूर्वं च तुष्कं पराधीनस्य। अधिनादिषट्कमधीनम
नस्येति वह्रवः। खेति खलुस्त्रीन् पुनाति मार्जयति खलपूः। कलं भूस्थानकल्वेष्विति क्विप् बहु करोति संमार्ष्टि
भुवमिति किं यत्न बहुस्थानं विधानंटाटावर्ध्मितव्र बहुकरः। ताछील्ये पूर्वविवक्षायां तु टए वा स्त्रियां बहुकरी द्वे खलंभुवं

व मार्जयत: कालिग्रामीतिख्यातस्य ॥ दीर्घेति अल्पकालसाध्यं यो बहुकालेन करोति स दीर्घसूत्रः दीर्घसूत्रं तं
तुमिव व्यवस्था यस्य चिरेण तन्न करोति एवं नादवृ स दीर्घसूत्रः । सूत्रं तंतु व्यवस्थितयोरिति विश्वः । चिरेण क्रिया यस्य
चिरक्रियः । द्वे चिरक्रियस्य ॥ येति गुणदोषानसमीक्ष्य पृच्छ्य करोति स जाल्मः प्रागुक्तः । एकं । क्रिकेति कुंठेती
लस्य कुंठमंदौ । पवाधजंतो । क्रियाव्यापारेषु मंदः कुंठः एकं मंदक्रियस्य । केति कर्मणे क्रियायै अलं समर्थोऽलंक
र्मीणः अषडक्षेतिकः पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यानि समासः । द्वे कर्मकरणे समर्थस्य । क्रीति कर्मसूद्यतः प्रवृत्तः
क्रियावानिति नित्ययोगे मतुप् । एकं कर्मकर्तुमुद्यतस्य । सदृति नित्यं कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तिशीलः छत्रादि
भ्योऽण् इति णः । द्विग्रियां कोमी द्वे ॥ केति यस्त्र कर्मणि घटते प्रयत्नेन आरब्धं कर्म परिसमापयति कर्मणि घटोऽठतिनि
अठच् कर्मठः । अलं कर्माण्यस्य योऽनायासेन कर्म करोतीति मे दृष्टं एकं ॥ वेतनि भरण्ये वेतनं भुक्ते भरण्यभुक्का क
र्मकरश्च कः । द्वे मूल्यं गृहीत्वा कर्म कुर्वतः । अयं शूद्राविशेषाभिधाने प्रस्तावे भूद्रवर्ग एवोक्तः । इह भुजि क्रिया चरू प्र
कमेण भरण्यभुजिति पर्यायांतरदर्शनार्थं कर्मकारेण सह विषयविभागप्रदर्शनार्थं चानुदितः । द्वे कर्म नियोवेतन
न विना भारवहनादि कर्म करोति स सर्वः कर्मकारः कर्मणण् । एवं सामान्यशब्दत्वान्न लोहकारे प्रवर्तते सोऽपि
हि स्वकर्म कु[illegible]न पादितु लोहकार एव कार एव कर्मकारस्यार्थदोऽस्यामिजानतश्चत्वान्द्वितिलिंगस्याभिधेयालिंग

वर्गपाठोनयुक्तः स्यात् । तन्न् । क्रियः कर्मकारक्रियः अमृतकक्रिय इत्यर्थः । एकं ॥ अपेति मृतके जाते स्नातो मृतमुद्दिश्य वा
स्नातो मृतस्नानः । अत एव अपपूर्वः स्नातोऽपस्नातः । द्वे अपि अकर्मीकारणादिति भावः । द्वे ॥ आमीति आमिषाशी मत्स्य
मांसभक्षकः । शुष्कली शुष्कमांसोऽपि मांसमात्रे नामान्ति शोषेडएरे शौष्कुलः । शाष्कुलः इति पाठ इति नु स्वामी । द्वे मत्स्यमांसा
दिनः । द्विति साहचर्याद् बुभुक्षा क्षुत् तारकादित्वादितच् बुभुक्षितः । एवं क्षुधितः ४ । अनुमिच्छुः अदेः सन् लुङ् सनो
घस्लृ जिघत्सुः । अशनायेत्यादिना साधुः तत इतच् अशनायितः । बकारादि बुभुक्षोः । परेति परस्यान्नं भोक्तृत्वेन हेतुरस्य प
रस्मादन्नमस्येति वा परान्नः । परस्य पिण्डमाजीवनमत्ति परपिण्डादः । पिण्डमाजीवनमिति धरणिः । द्वे परोपजीविनः । भति ५
भक्षयतीति ण्वुल् भक्षकः । घस्लृ अदने सृघस्यदः क्मरच् साधुकारिणि क्मरच् घस्मरोऽद्मरः । त्रीणि भक्षणपर
स्य ॥ आद्यूनिति दिवोऽविजिगीषायामिति निष्ठानत्वं अप्यनात उदरे प्रसितः प्रसक्तः उदराट्ठगाद्यून इति ठक् औद
रिकः । द्वे अविजिगीषोः स्वोदरमात्रपूरकस्य । उभावात्मयः पोष्यवर्गं विहायात्मानमेव केवलं कुक्षिं बिभर्त्तीति आत्मंभ
रिः । बकारात् कुक्षिंभरिः फलेग्रहिरात्मंभरिश्चेति साधुः । द्वे ॥ सर्वेति सर्वेषां वर्णानामन्नं यो भुङ्क्ते अनुपदसर्वान्ने
त्यादिना खः स सर्वान्नीनः । द्वे ॥ गृध्निति अतः परं तृष्णीकरणपर्यन्तं प्रायेण ताच्छीलिकाः । त्रसिगृधीति क्नुः गर्द्धनशीलो गृध्नुः
। युर्वं क्नुप्येति युच् गर्द्धनः । लुभ गार्द्ध्ये क्तः लुब्धः । अभिलेष्यतीति लषपतपदेति उकञ् अभिलाषुकः । तृष्यतीति स्वपितृ

धार्नेनि उः तृष्णक् । तृष्णक्षाराघृष्णान् तन् करोतीति निर्एवंतान् । एवुलि नृष्णकोऽंदतोपीति सर्वधरः । पेवलुब्धमात्रस्य । स्येतिगार्द्ध
नं लुंपाति = आक्तिनान्निलुपसदेतिप उं तादवृलोलुपः । भृशं लुंपाति लोलुभः । द्वे लुब्धस्य । उन्मेति उन्नो मदृर्षस्येति = प्र
लेकानि त्याद्दिने मुवृ उन्माद मुः । के विनृसौ उन्माद इति पठंति । स्नू उन्माद इत्यन्ये । द्वे उन्मादशीलस्य । स्येति कामक्रोधाधामि
भूतोऽविनीतः । समुन्नपूर्वोऽइते : क्तः । समुद्धतः । द्वे अविनीतस्य ॥ मेतिमदेः क्तः । मत्तः । शुंडासुरागन्नकुशल इत्पाणिरौंडः
पानागारे वा शुंडीतत्र भवः स्थितिमात्रि पाणि वा । मदेतोऽद्धतः । संडोदसकट जितिकट वृ उत्कटः । क्षीवने समक्षीष्टमदे क्तः
अनुपसर्गान् फल्लक्षीवेति साधुः क्षीवः । चत्वारि मत्तस्य । केति कामयतेलषपतपदेति उकञ् कामुकः । = पायादय आई
धातुके वेति आण्ड्डुं नानूनानि कामिनाण्डुं तानूनानि कामयिता । अनुकामयत इत्यनुकः । = पाभिकामयत इत्याभिकः अभ
दीर्घस्पेति दीर्घः अभीकः । चयं अनुकाभीक इति निपातितं नामिकं पीतिरः कंप्रः । अनुदात्तेतश्चेतिपुं विकसतः ॥ णि डुं ना
पुं विकामनः । नव कं कामुकस्य ॥ वीतिप्रवृत्तोऽनिवृत्तो वा धातुरा क्लोविधेयः = अवोपनृ । विनयं विधिनिषेधवचनं गृहीतुं
शीलमस्येति णिनिः विनयग्राही । वचनेस्थितः तनूपुरुषे कृति बहुलमिति लुक् । आदिष्टं शृणोति = अवू = आश्रवः । चत्वारि वि
धेयस्थितस्य । वेति वशमायत्त वशगतं वशंगत इति पचनवश्यः । वशमायत्तं नायास्यादिति विश्रः । प्रकर्षेणनेयः प्रणेयः प्रकर्षेणने
तुं शक्यो वा । द्वे वशंगतस्य । भीतिनिभृतं भृतः पोषितइव भृं ओणी अग्य क्तः निभृतः विनीतः । श्रियः सेवायां क्तः प्रश्रयमाश्रयते

सेवते आदिकर्मणीत्यादिना क्तः प्रश्रितः । द्वे आलि विनीतस्य ॥ धृष्णोतीति धृष्णोति स्म धृष्टः शीले वे जात्य इति इभावः धृष्टः । धृष्णोति
नजीङ् धृष्णक् । क्वचित् धृष्णगिति पाठः तत्र ताच्छील्ये त्रसिगृधिधृषीत्यादिना क्नुः । विरुद्धं यातं चेष्टितमस्य याते: क्तः वियातः त्रीणि नि
र्लज्जस्य । प्रगल्भते ऽसौ प्रगल्भः । प्रतिभानं प्रतिभा आतश्चोपसर्गे अङ् प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । प्रज्ञानवत्वं वा मेधाशालि
नी प्रतिभा मतेति रूढः । द्वे प्रतिभान्वितस्य ॥ स्यतीति स प्रगल्भया शालायां गृहे प्रवेशमर्हतीति शालीनः कौपीनेत्यादिना खञ् प्र
त्यये प्रवेशशब्दलोपे वा निपातितं । द्वे सलज्जस्य ॥ द्वे परकीयधर्मशीलो दौ विस्मितो विलक्षः विशेषेण लक्ष्यते इति पर्य
लोचयति अच् । विरुद्धः स्मयो विस्मयः तद्युक्तः । तथा द्वे वैलक्ष्ययुक्तस्य ॥ अधीतिर्भयहेतौ रोगादिव्यंजने स्नुतु विपा ६
सादिके यस्य आकुलत्वं सोऽधीरः । कुईषत् तरति अच् ईषदर्थे चेति कादेशः कातर४ । द्वे रोगादिव्यंजनाकुलहृदयस्य । त्रेति
त्रसिगृधीति त्रसेः क्नुः त्रस्नुः भियः । क्रुक्लुकनौ कुकन् अपि भीरुः भीरुकः भीलुकः । चत्वारि भयशीलस्य । आशंसितुं शी
ङ् शासि इच्छायां इच्छार्थप्रामीतुः सनाशंसभिक्ष उः आशंसुः । आशंसुः । आशंसते स्म तु आशंसिता । द्वे आशंसन
शीलस्य । गृहीतुमिच्छा स्पृहा तच्छीलः । निद्रातंद्रेत्यादिनालुच् स्पृहयालुः । एकं ॥ पतिपतीति निर्देशात् ह्रस्वाभावश्च
पतयालुः । लषपतेत्युकञ् पातुकः । द्वे पतनशीलस्य ॥ लज्जते अपत्रपिष्णुः इष्णुच् द्वे लज्जाशीलस्य । वेति श्वेवचो

शारुश्च वंदारुः=अभिवादयती अभिवादकः। एवुल्॥ इ वंदनशीलस्य॥ शरेति शृणाते र्वन्देरारुश्च शरारुः। हंतेः घातुक
वञ् घातुकः। कम्र वञ् हिंस्रः। शीलि हिंसाशीलस्य। स्येति=अलंकृञित्यादिने इष्णुच्। वर्द्धिष्णुः। =अनुदात्तेत ण्येति इष्णु
वर्द्धनः। इ वर्द्धनशीलस्य॥ उदिति उत्पतेः पूर्ववदिष्णुच्। उत्पतिष्णुः। उत्‌उत्पतिता। इ ऊर्द्ध्वपतनशीलस्य। अलेति इ
ष्णुचि=अलंकरिष्णुः। कुधेति पुंसि मंडनः। इ अलंकरणशीलस्य॥ भूष्णुरिति ग्लाजिस्थश्च इति चकारात् भुवः कृष्णुः। इष्णु
च् भविष्णुः। तृच् भविता। शीलि साधुभवनशीलस्य॥ वर्त्तीति वृत्ते रलंकृञित्यादिना इष्णुच् वर्त्तिष्णुः। पुंसि वर्त्तनः। इ वर्त्तनशी
लस्य। निरेति निराङ्पूर्वात् अलंकृञितीष्णुच्। निराकरिष्णुः। त्रसी त्रसादिनाक्षिपेः कुः क्षिप्नुः। इ साधुनिराकुर्वतः॥
सेति सांद्रो घनः। स्निग्धं चिक्कणः। तादृङ् मेदुरः। भंजेत्यादिना घुरच्। एकं॥ जेति तृन् ज्ञाता॥ विदेर्विदिभिदीति कुरच्। विदु
रः। विदेर्विन्दुः निपातितः। शीलि ज्ञानशीलस्य॥ वीति कसगते विपूर्वात् वेः। कसञ्‌सोति घिनुण् विकासी इमसः। वि
कासः स्फुटनेऽप्यकाविति दंतांते धरणिः। स्येराभासे निवरच् विकस्वरः। इ विकासशीलस्य। वीति इणुनशजीति क्वर
प् विसृत्वरः। सृघस्यदः क्मरच् विसृमरः। प्रे लपसृद्विति घिनुण् प्रसारी॥ विसरणं विसारः तद्वेगादाति विसारीव
तारिडासरणशीलस्य। सहीति सहेरलंकृञितीष्णुच् साहिष्णुः। वर्द्धनवत् सहनः। क्षमूषुं तृन्‌ क्षंता॥ तिजेः क्षमायां
गुप्तिजकिद्भ्यः सन् इति सन् सन्नासंशं भिक्ष उः तितिक्षुः। स्वरतीति पक्षे इटि क्षामिता शमित्यष्टाभ्यः इति घिनुण् क्षमी।

षट् क्षमाशीलस्य। क्रोधनेति क्रुधमंडार्थेभ्यश्चेति युचि क्रोधनः। नमर्षतीति नक्षमते ल्युः क्रोधनवत् युचि वा। आवश्यके णिनिः
कोपी। त्रीणि क्रोधस्य। चंडेति चडि कोपे पचाद्यच् चंडः कुपेः पूर्ववद्युचि कोपनः। द्वे अतिकोपनस्य॥ जागर्तीति जागुः स्कऊक
जागरूकः। तृन् जागरिता। द्वे जागरणशीलस्य॥ घूर्णितेति घूर्ण घूर्ण भ्रमणे क्तः घूर्णितः इतिवि वा। प्रचलेति प्रचलितेन प्रचलः
प्रचल इवाचरति क्यङ् ततो क्तः प्रचलायितः। द्वे। स्वप्नेति स्वपि तृषोर्नजिङ् स्वप्नक्। निद्राशीलः शीङ् ग्रहणे कर्तृ व्यामि
स्यालुच् शयालुः। स्पृहीत्यालुच् निद्रालुः। त्रीणि निद्राशीलस्य। नीतिर्संयोगादेरित्यादिना णत्वं निद्राणः। शीङः क्तः
शयितः। द्वे निद्रागतस्य। परेव परांचत्सलमभिमुखो भवति अंचते र्त्विगित्यादिना क्विन् पराङ् मुखमस्य पराङ्मुखः। वि
माषांवेशितिस्वार्थेरवः पराधीनः। द्वे विमुखस्य। अधेति अधो वांचत्यधोमुखी भवति अवाङ् पूर्ववत् क्विन्। द्वे। देवेति देवा
न्वानिगच्छति पूजयति विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना टेरद्रिः देवद्र्यङ्। एकं॥ विष्वेति विष्वक् समन्ततोञ्चति पूर्ववत् विष्वद्र्यङ्
सर्वमध्यस्तालिवा मध्यस्थेति प्रागुक्तः। एकं सर्वतो गच्छतः। सहेति सह तुल्यमंचति यानि सहस्य सध्रिरिति सध्रिः सध्र्य
ङ् स्त्रियां सध्रीची। एकं सहचरितस्यासहायस्य तमे॥ सहेति तिरसस्तिर्यलोप इति तिर्यादेशः तिर्यङ्। एकं वक्रं गच्छतः।
वदतीति अवित्यादकु विशिष्टं वदति पचाद्यच् विनदः। चरिचलीत्यादिना द्विरुक्तिरभ्यासस्य कुवागमः वदावदः। वक्तुविशि
ष्टं वक्ति तृन् वक्ता। त्रीणि विशिष्टवक्तुः। वागिति वाचामीशः पतिश्च वागीशः वाग्पतिः॥ अनवद्योद्गामेति पटुवचनस्य

ख

द्वे ॥ वाव इति वाचो युक्तिः सोपपत्तिकत्वं वाग्मि कुपटपङ्कि इत्यादिनाथ्यानुकृतत्रपटुस्तत्र प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्मी वा
वोग्मिनि रिरानि ग्मिनिः उणदयो वदूलमिति वाकुलकादूकः । वावदूकः । कृ वीदिद्वि वावदूकशब्द पाठसामर्थ्यादूक इत्यन्येषां
धुकारिणि त्रयं वक । वक्ताद्विबुद्वकु ॥ स्पोति जल्पाभिक्षे ति षाकनु जल्पाकः । भिक्षाकु जल्पाकः । शीले आले जाट वोवदुभावि
णीनि कु । सायामभिधानमितुक्तेः कु । सायामालजाटवौ वावालः । वाचाटः । बहुगर्ह्यभाषिणः । दुरिति दुर्निन्दितं मुख
मस्य मुखयोगात्रिंदायां ढुं मुखकुंजे भ्यावत्क्वय इति रः । मुखरः । निंदितवचनाश्रयात् लक्षणया मुखशब्दो त्र वचनपरः । अ
वाच्योक्तो नवद्धं नानियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः । त्रीण्येव प्रियवादिनः । शोतिशाकुनि वावा प्रीणपितुंमुडु शाकिभ्यः
कुः शाकुः । शकेशंकेरानवद्रकुशाकुः कापिलिकादित्वात् । प्रियंवदेति प्रियवशे वदः खच् प्रियंवदः । द्वे प्रियवादिनः । लो वा
हलेति लुहकुंठनादोघञ् लोहंलातिलोहलः । लोहं इति नेरुक्तोवर्णविपर्ययो द्वे । गर्ह्येति कुत्सितं वदतीरपवदयोऽस्तेति
कोः कत् कद्वदः द्वे । सोति कुत्सितो वादोऽस्य कुवादः । कुत्सितं चरति (विपर्यये) भ्रमातिवरेष्टः कुचरः । द्वे कुकथनशीलो
स्य ॥ स्येति अप्रसोष्मो रूक्षः काकस्वरवत् निंदितस्वरोऽस्यासौ असुस्वरः अप्राशस्त्यात् विरुद्धवाद्यात् असुस्वरः । द्वे ॥ शति
खणशीलः शब्दनशीलश्च वलनशब्दार्थादकर्मकाद्युचि व रूपणः शब्दनः । द्वे शब्दकारिणः । नेतिनाटकादै मंगलार्थादे
वादिजातीनामाशीर्नान्दीत्यपाव आशीर्वचनं संयुक्ता कानिर्यस्मात् प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नांदीति कीर्तनइति

भरतः तद्वदनशीलो नांदी वादी । तवदंतीति करोति निर्दिवाति येति रः नांदीकरः करोति रवे वा धारणार्थे वेरंकारवत् । भेरीप्राया
वनांदीत द्वादनशीलस्तथात्र वादिक्रमे वादनार्थे द्वे ॥ तेनेति सर्वत्र कार्ये समृद्धे जडः तदुक्तं । इ ४ वानि ६ं वासुखदुः४ खंनवे
तियो मोहानु । परवसगः सभवो द्वितित्र डसंज्ञकः पुरुषः सवो नकरव । ज्ञः प्रातुः तद्वि परीतोऽज्ञः द्वे ॥ एडो ति एडो रा धिरः मू
कोऽवीकृतयोः समासः तौ वो क्तावेव । अनेडमुखे इति पाठे नास्त्येड मूकोऽस्मादन्य इत्यर्थः । त्रिलिंगोऽनेडमूकः स्याद्वे
8 ठवाकृश्रुति वर्जित इति रभसः । वक्तुमित्यादि सुगमं एकं । विति शीत कोमलो पश्चोति नमीकः मलोपसामर्थ्यात् केपा
इति नहस्वत्वे अनपथाशीलामिति ठकि अथपान्नमभमात्रे टिलोपे नैव सिद्धः । द्वे मौनशीलस्य । नेति आलस्ती धातेनाथ ८
कः वर्णव्यत्यये लकारस्य नत्वं आलजी आलस्तौ वृडे आनस्तीवेति कोविदूपं तानि नाम । अविद्यमानं वासो यस्य वासः
। निरावरणत्वादिगेवांगरमस्यादिगंवरः । त्रीणि विवस्त्रस्य । निष्कैति कसगतो । एवं नानूक्तः निष्कासितोऽदंसः काम्
दीप्रावित्यस्याद्वा । अवकृष्यतेस्मकः अवकृष्टः । द्वे निष्कासितस्य ॥ अपपेति अपपूर्वात् ध्वंसेः क्तः अपध्वस्तः । असत्कर
णादिनाधिगित्यस्य करणं धिकारोति धाधिगिति कृतोऽधिक्कृतः धिकाधिकृत्वा विनि निर्भर्त्सितोऽधिक्कृत इति पाठः
द्वे ॥ अन्वेति आत्तोऽरिणा गर्वो गृहीतो यस्य आत्तगर्वः । आत्तगंध इति पाठ इति कालिंगः गंधो गर्वो लवो पिवा त त्रिकांडशे
षः । अभिभूयतेस्मकः अभिभूतः । द्वे अभिभूतस्य । वनुर्भिरवपर्याय इत्येक इति स्वामी । दापीति धनादिकं दाप्यतः साधि

नउव्यातेददाते एपेतान् पुंक्लिक्षापितः। दयदाने त्वादि धातोर्दापित इति पाठ इति कलिंगपुरुषोत्तमौ। साधेः सिद्धम् सर्वपदे इ
(नि: कांदिशीकः) क्तः साधितः। द्वे धनादिकं दापितस्य। अधीतीति कस्यचिन् गोर्थ्यादिकं प्रतिस्पर्द्धमानेन दुर्वचनमधिक्षे
पः सयस्य कृतः। अधिप्रतिभ्यां क्षिपेः क्तः अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः। द्वे कृताक्षेपस्य। बेति कीलबंधे क्तः कीलितः। संयमेः
क्तः संयतः। रज्ज्वादिना संयत बरत्रस्य बद्धस्य त्रीणि। आपेति आपदं प्राप्तः आपन्नः। आपदं प्राप्तस्य द्वे॥ कांदीति कांदि
वैक्लव्ये भावे घञ्। तान् सर्वं द्यति: कांदिशीकः सेवने भावे घञ् शीकः क्षरणार्थत्वाद् अपाते वर्त्तते वैक्लव्ययुक्तोऽप्र
पातः कंदिशीकः तद्योगात् स्त्रावयति कांदिशीकः। कांदिशं गच्छामीति विंतयन् पलायितः कांदिशीकः पृषोदरा
दिरिति नुसर्वत्वं। भयानूकृतः पलायितः भयद्रुतः। द्वे भयानुपलायितस्य। आक्षेति परक्रियाः परपुरुषस्य वा मैथु
नं प्रति अभिशस्तो दूषितः स्यात्। क्षर संचलने आङ् पूर्वात् क्तः आक्षारितः एवं क्षारितः॥ त्रीणि मिथ्यादूषितस्य॥ सं
केति कस गतौ। संकासितः संकसुकः चलप्रकृतिः पृकादय इति कन्तुक्तु कु आगमः संकसुकः। सामिकस कात्रिस्तप्रे।
संकसुको द्विदेपः। द्वे चलनप्रकृतेः। व्यस्येति दैवी मानुषी च पीडा व्यसनं तेनार्त्तः उपरक्तः प्रागुक्तः। द्वे। वीति शोकादि
भिकर्तं तामृत्यो विहस्तः विक्षिप्तो हस्तो सोऽनिवग्रहः॥ विशेषेणाकुलः व्याकुलः कुलसंस्त्याने इगुपधेति कः। द्वे
व्याकुलस्य॥ वीति विक्लुवनो विक्लवः क्लुविरपाठितोपि विरुद्धे क्लुचन इति विक्लवः। (खलकुलमलचलने) ऽक्रुविशेषेण

क्लवतिविक्लवः। द्वेष्यांगान्धेवधारयितुमशक्तस्य॥ स्वेतिनिरुद्धंवर्ष्टिविवराः=पासन्नमरणस्यार्थिकांलिंगं=परिष्टंतेनदु
ष्टाधीर्यस्य=अरिष्टदुष्टधीः॥ द्वे=आसन्नमरणस्य। वितलक्षणेनदूषितमतेः। केनिकरीऽस्यादिताडनीयवारानुतनुकृतध
तेपिकशानामर्हतिदंडादिभिप्रायः कशाव्यः। द्वे=अपराधवशानुकशाघातमर्हति॥ सेतिप्रायेणतद्दशेननुकालेवासनञ्जइषण वप
रवधार्थयांतीतिच्छवस्थानूसन्नद्धश्रुतं=आननाच्छवुसन्न=आननः संमतांद्धिस्तृतः नमेनुंमंनुशीलमस्येतिलिनोकथंचि
9 नुपत्रोवा। द्वेच्छदनिद्धेष्यौ द्वे पार्दे=पाक्षिगनतयावृः यथाप्रियोहृद्धं नत्वेनव्यपदिश्यतेन यथाशत्रुः परिरुषासदाहृच्छमा न
वादाक्षिगतवेनेति=आसविषयंगतेऽक्षिगतः। द्वेवध्यशत्रोः। वेतिवधमर्हतिदंडादिभिप्रायः वध्यः। शिरसः शीर्षस्यच्छेद
मर्हतिशीर्षच्छेद्यश्चतुशीर्षच्छेद्यः। द्वे वधार्हस्य। वीतिविषेणवधोविष्यः नैवयआदिनायत एकं॥ मुषेतिमुषलेनवध ९
मर्हतिपूर्ववच्चतुरएकं। शूलीतिप्रकृत्यैतनिच्छापलातून्युक्तं कर्मास्यमुक्तकर्मतस्यै। च्चिदिग्वैसेऽलिटः कानवु। कृतघ्नकर्मेति
पाठेकृतघ्नकर्मापापाचारः। श्विनावर्लेसन्नेतानूलम्यानवृस्कनदयतस्याभाअसनुइन्नौकुर्वेः सनोलुंकुक्तोपश्चेत्पनः
सनोलुमित्यनुवृत्तौ। च्चितेदंद्वेति=पानवृप्तपयोदवृसनोलुंकवाद्शोच्चिदानः। द्विनालव्यः। द्वे॥ वर्पोतिदोषमात्रिच्चि
त्ययावधादिकार्थमावरतिसवपलः। नपसांत्वनेकन्ययुः विवुकऊक्तः। द्वे॥ दोषैकोतिदोषएकस्मिन्नेवदृक्रूतानमल्पदोषे
कदृक्का। दोषादिनाविशुणएपुरोभागी। द्वे दोषैकदृशः। नीतिनिकृतनीतिकः। निकृतः। =नजुविरुद्धोऽनृजुः। शठकैतवे

वृशठः। शीलत्वक्राशायस्य ॥ कोनि कर्णे जपति स्तं व कर्णेजपोऽस्ति पत्वं कर्णेजपः। सूचयति द्विषादिः ण्वुल् सूचकः। द्वे कर्णे
लगित्वा परापकारं वदंत। पीनीति पिशुनः अवयवे पिशसे कदेशेन सर्वपाति वाङ्कुलकादुनन् प्रत्ययः पिशुनः। दुष्टो जनो दुर्जनः।
खलति संचिनोति परशुभं खलसंचयेऽचू खल ॥ स्वामी तु सूचकपर्याय इत्याह। त्रीणि परस्परभेदनशीलस्य। त्रीणि नृशंस
तानि शंनृसु हिंसायां पर्यंत। नृशंसः। लेपपने लुक अर्धातुकः। क्रूणाति क्रूरः क्रूञ् तेर्दुरादयश्चेति रकू कुं प्रादेशाच्च कु
ञ्वादूरादेरेवाद कू दीर्घः। हिंस्रत्वं नपापयोगात् पापः। वञ्चनपरद्रोहकारिणः। धूर्त इति धूर्त वंचकादु ... द्वेस्वप
यवंचकस्य। अनुद्यति अप्रगल्भः। मुह्यति स्म मुहेः क्तः मूढः। यथाजातोऽजातविवेकः तथा[illegible] तानः मुपूसुपेति स्मा
सः। मुह्यति स्म मुहेः खोमुरादेशश्च मूर्खः। विरुद्धं धेयं धार्यमस्य प्रज्ञा यस्यासौ वैधेयः। परदत्त[illegible]स्वार्थेऽत्रि वालिश
षट् मूर्खस्य ॥ कोनि आत्मधर्मपुत्रदारादिकं पीडयित्वा लोभात्[illegible]ऽर्थसंचको[illegible]सः। कु[illegible]ऽर्थपतिः कदर्य
कुः कन्नृतन्नु पुरुष इति कदादेशः। कृप्यते कृपापात्री क्रियते सो कृप कृपायां गतो नो वाङ्कु[illegible]लकाद् ... णः क्षुद्र कृपणः
। उग्रवत् क्षुद्रः। अल्प ... किं कुत्सितं पचानेनात्मीयार्थे वानश्यापागमानि ... नमुकु अपि शाकं पचानस्येति
प्रयोगः। किंक्षेप इति समासः। मितं असंभावितया कुत्सितमल्पं पचति मितंपचः ... कालिंगक्षको कि
पचतीत्यादि किंपचः। नामितंपचोऽमितंपचः। नामितंपच इति व्याख्येयम् ... एव कृपणस्य॥ निरिता निर्गतं स्वंध

मस्मात्। स्वातध्यनातिक्रांतोऽभूष्टद्दस्पन्पेति: स्व:। विधीसमद्धाविति वक्ष्पति सादुस्स्थास्पदुर्वध:। क्षीणधनोऽदीन: दी
ड· क्षपेस्यादय अोदितइति अोदित्वात् अोदितश्चेति निष्ठानत्वं। दरिद्धातिप वाधवृद्दरिद्र: न तु रपाद्बोधेति ण: दारिद्राते
शार्थ धातुकलोप: सिद्धयप्रत्ययविधाविति वा वक्तव्योऽस्ता पस्पविशेषविधपसमन्याममल्लोपस्यपूर्वकृतस्यासिद्धत्वा
दादंतत्वाभावात्। दुरपूर्वो गामिने: स्वापात्रिवचन: ततश्च कर्त्तरिक्त: नप्रास: दुर्गत:। पंचदरिद्रस्य। वेति वनमति यावत
वनुयावनेध्यनिवत् वनि: पावृत्रातामिक्तनिक्वाचिवावुनू वनीयक:। यावतइति यावनष्ट ल्यु: स्वार्थे कनु यावनक:। मार्ग
ति अत्विषाति दातारमर्थं वामार्ग अन्वेषणे ल्यु: मार्गण:। यावतेयावक: ण्वुल्। असात्रिहितोऽर्थोऽस्त्यास्य अर्थावात्रि १०
हितइतीनि: अर्थी अर्थयते अर्थं वा स्त्रीयांल्यु: ग्रहादित्वात्रिणिर्वा। पंचयावकस्य। वनीपकश्चद्रूपणइव नीपके
पसेवित: पर्वतइतिगधरामायणं अहोति अहंसुमंन्द वृ। विभक्तिप्रतिरूपकानिपातो। अहंकारसुभावोत्रयोगे अ
हंसुभमोर्युस्। अहंसुभमोरितिनिर्देशात् विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनानिपातनादव्ययत्वं अहंयु: सुभंयु: एकेकोदी वि
गि भवादिव्याख्युपागवा तियनुमानापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा उपपद्यंते जायंतइति लपने सुकत्रूदिव्याश्वउपपा
दिकाश्चेतित्रया। नारकव्यावृत्तयेदिव्यपदं तेदृष्टसहितेभ्योऽनुभ्योजायंतइत्युपपादुका: अस्यवाविशेष्यनिघ्नतया
त्रिलिंगत्वात्देवपर्यायं विनात्रोपहेरव: एकं। त्रितिगर्भाशयोजरायुस्तनो जायंतइति ड: जरायुजा: आद्येनरवराश्चादिग्र

हः। एकं। स्वेदेति स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः तेनो जाताः स्वेदजाः आद्येन मशकमत्कुणादिग्रहः। एकं। पक्षीति अंडेभ्यो जायंते
इत्यंडजाः। आदिशब्देन नक्रमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः। एकं॥ अत्र वर्गे प्राणिन एव परं कथिता इति प्राणिवर्गः॥ उद्भिद्वृक्ष
मिश्रेषु पंचस्य पर्यायमाह उद्भिद इति तरुगुल्माद्याः उद्भिद उद्यंते ते वनायमानाभुवमुद्भिद्य ती निसनू सू इ षेति क्विपू
उद्भिदः एवमुद्भिज्ञः। आद्येन तृणलताधिलतादिग्रहः। भूमेरुद्भेदनमुद्भित्‌ संपदादिभ्यः क्विपू तेनो जाता उद्भिज्जाः। इगुपध
त्वात्‌ के उद्भिदं। वाच्यलिंगत्वेपि कामवारात्‌ क्लीबत्वेन निर्देशः। त्रीणि॥ सुदेति सुष्ठु आद्रियते गृह्यते इत्यादिना प्रसुंदरं
सुष्ठु नंदयति पृषोदरादिरित्यमो। स्त्रियां सुंदरी। रोचते रुचेः इषिमदिमुदित्यादिना किरच्‌ रुचिरः। चरति मनासिट् सत्रिति
णीति ञुण्‌ चारु॥ सुशोभनं समं सर्वं यस्य सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वं सुषमं। साध्नोति परार्थमिति कृवापेत्युण्‌ साधुः शोभते शोभ
नं अनुदात्तेतश्चेति युच्‌। कनति काम्यते वा कनी दीप्त्यादौ मतिबुद्धीति चकारात्‌ वर्तमाने कर्तरि क्तः कांतं। मनो रमयति
मनसि रमते वा अच्‌ मनोरमं। क्वचित्तु मनोहरमिति पाठः तत्र हरतेरिति अच्‌। रोचते रुच्यं राजसूयेत्यादौ क्यपि निपातितः। म
नसा ज्ञायते इति मूलविभुजादित्वात्‌ कः सुप्सुपेति समासः मनोज्ञं। मंज्यते शोभनानुशोभतां वा द्वाकुलकाद्‌ मंजुः भा
वप्राधान्ये मंजुत्वं लातीति कः मंजुलं। द्वादश शोभनस्य। तेनि वस्य दर्शनात् इञ्जन सोऽत्र पंरतः समानार्थानां स्तियद्वद्‌ शोद्
एमप्याधिकांश्चीति नयानि नासिद्यते नक्षर्यते इञ्ञनो त्र स्फुटं स्वार्थे कान्ते असेवनकं दीर्घादिपाठे आसिच्यते आप्याय्यते

दकुचिते अनेन त्रुटिकनि अपासेवनकं । अभीति अभिपुनः पुनारिष्टं अभीष्टं । अभिपुनः पुनराक्रामिष्टं अभीक्ष्णं । अ
भिरीप्सामिमुख्ययोरितिविश्वः । हृदयस्यप्रियामेतियत् हृदयस्य हृल्लेखइतियत् हृदादेशः हृद्यं । हृदयानेरछायाव
मातिवुद्धीति क्तः दयातिरने कार्थवाद्धिकार्थ इतिनुसुभूतिः । वध्यते संत्रियते रासभेवध्रूवल्लेरभवुवल्लभं । प्रीणा
ति हृगुपधेति कः प्रियं । वटप्रियस्य । नीतिनिकृष्यते निये ते स्म क्तः निकृष्टः । एवं प्रतिकृष्टः । अपीवानिवंतः अर्व्वेणकः ।
अर्वातुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाववलिंगकइतिमेदिनिः । रिफकथनादौ प्रकर्त्तरि रिवे तिघञ् रेफः । रेफोरवर्णपुंसिस्यात्कु
त्सिते वाच्यवत्पुनरितिविश्वः । रीणाति रीगति रेषणयोः रेषणे हिंसाप प्रत्यये रेपइति गोवर्द्धनः । रेपः स्यात्रिंष्ठि ११
क्रूरइतिविश्वः । रेपाः संतोपिह्वड्-शीड्-भ्यां पुट् चेति रूपद्वयं गयोवाड्लकानुरीधानोरपि पुटूवप्राप्तस्तु पीपुरारेपा
इतिभाष्यच्छक्षरयमकं । यापनीयो निरसनीयो याते एपितादकोयन् प्राप्यः । अवतपस्मादात्मानं ददाति न पोषयति
नञ्पूर्वाद्धात्मघ घर्मोण्मी अवमाधमाइतिनिपातः अवमः अधमः । अवशब्दादधःशब्दाद्वावाधसोर्लोपश्चेतिमक्
सलोपश्च अवमाधमावितिसर्वस्वं । कुत्सितेपूयते पूयीविसरणे ऽच् कुपूयः । कुत्सासंजातास्य इतच् कुत्सितः । अव
द्यमवदनीयमकीर्त्तनार्हमवद्यं अवद्यपण्येत्रियत्साधुः । खेटतीति खिटउत्रासने ऽच् खेटः । गर्हकुत्सायां गर्हणोर्ण्यत्गा
र्ह्यः । अणतिवदति अणु अणः कुत्सायां अणिः अणकः । त्रयोदशाधमस्य ॥ मलीनि मनयोगात् इषः स्त्रातमितिनिष्ठे तोमाव

नामलवर्षे ईमसस वृहनञ्चमलीमसं मालिनं। कुत्सितं चरति अवूर स्यवदयोश्चेति वकाराग्नकौ : कदादेशः कच्चरं। दोषं संगमं
वहारि मालिनस्य॥ पूतमिति पूयते स्म पूङः क्तः पूतं। पुनाति कर्त्तरि च आधिदेवतयोरितीत्र पवित्रं। मेधनीयं संगमार्हं
मेधृ संगमे एयत् मेध्यं। ब्रह्मवर्गे तु पवित्रः प्रयतः पूत इति प्राणिविषयमात्र उक्तं इह तु प्राणि द्रव्ये त्रीलिंग पावित्र्यस्य। वीनि
विशेषणे धे दीप्यते ऽग्निः इंधी दीप्तौ वि धेरक् आकृति वाद्गुणाभावः वीध्रः विमलः आत्मा स्वभावोयस्य तत् विमलात्मकं। द्वे स्वभाववि
मलस्य वस्कनः। निर्णीतिनिर्णिजिरः क्तः उपसर्गादिति णत्वं निर्णिक्तं। शुध शौचे मृजु शुद्धौ क्तः शोधितं मृष्टं निष्कान्तं शोध्यं
क्षालनीयमस्मात् निःशोध्यं। नास्त्यवस्करो मलमत्र तत्पनवस्करं। पं वापनीतमलस्य। असेति नास्ति सारः स्थिरांशो ऽत्र अ
सारं। फलति विशीर्यते त्रिफलेर्लि पाटी त्यादीना उण् गुक् च फल्गु। द्वे असारस्य। शून्यमिति निशून्ने हितं उगवादिभ्यो यत् शु
नः संप्रसारणं च वा दीर्घः शून्यं। उच्यते काम्यते ऽनात्मत्वात् वशीरा कांतौ। क्विप् रकन् वाहुलकादिकन् वशिकं। तुच्छ्यते सा
वाहुलकात् छः तुच्छं। रिक्तमेव रिक्तकं विचिर् वियोजने। चत्वारि शून्यस्य। क्लीति प्रकृष्टं धानं धारणं स्थानमस्य स्वभावाद्
विष्टलिंगं क्लीवं प्रधानं। प्रकृष्टं मुखमारंभोऽस्य प्रमुखः। प्रविश्यते ऽन्यतः पृथक् क्रियते घञ् प्रवेकः। नास्त्युत्तमः श्रेष्ठो
ऽस्मादनुत्तमः। अतिशयेनोत्तमः अकारान्तात् अपि तमप्। आकांक्षनि अपाविउ क्तः। मुखमिव प्रधानभूतः शाखादित्वाद्यः मुख्यः मु
ख्यः। वरईप्सायां चुरादावदंतः अचो यत् वर्यः आयेण्यप्रत्यये उत्तरपदस्याएवदृश्यते। व्रियते वृञ् एन्यः वरेण्यः। प्रकर्षेण व

इति वर्द्धते वृहद्वृंधकृद्धौपवाद्यवृ प्रवर्हः। अवरास्मिन्नर्द्धभागोऽभवः अवरार्द्ध्यो जघन्यस्तत्र नञ्समासः। अनवरा
र्द्धः परावरे त्रियवृ। अग्गति गच्छति अग्रः रिजेन्द्रेति साधुः। प्रकृष्टमग्रं ह्रस्वति योग्यतया हरतेरनुधमनेऽवृ प्रग्रह
रः। प्राग्र्ये भवः प्राग्र्यः। अग्रे भवोऽग्र्यः। अग्राधतूघच्छौ च अग्रीयं अग्रियं सप्तदश अधानस्य॥ अपोति अतिशयेन प्रशस्य
श्रेयान् श्रेष्ठः। अतिशायने तमबिष्ठनौ प्रशस्यस्य श्रः। पुष्यति पुष्टः करान्निति करनुकपिरिकादिः पुष्कलः। अतिशायने सं
नु प्रशस्तः सत्तमः। पं वाति शोभनस्य। क्लीवे प्रधानमित्यादि सार्द्धश्लोकः प्रधाने तथा हि प्रधानं प्रमुखं वक्ष्यतीत्येके। अन्ये
12 पुनराह श्लोकद्वयमतिशोभनेव र्मन्ये प्रधानं पुरुक्रममनुत्तमसत्तमं प्रवर्हणं चेति नामसमानाया प्रधानेमत मस्य पाजान्। अग्र १२
प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्ण्यप्रवर्हणं ये ति त्रिकाण्डशेषे वश्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेवा श्रेष्ठस्येत्यन्ये। श्रेयानित्यादि च
तुष्को शोभने। अवराः प्रधानादयः सत्तमान्ताः एकार्था एवेति तु कलिङ्गः॥ स्युरिति व्याघ्रः उक्तः। गोर्वृषः पुमांश्चासौ गौश्च
तिगोरतद्धितलुकीति टच् पुंगवः पुरुषव्याघ्र भइत्यर्थः। नागानाः सर्वउक्ताः। एतउत्तरपदस्थाएव पुंसि श्रेष्ठार्थेषु वाचका
: स्युः श्रेष्ठस्यार्थे गोवरोयेषां ते श्रेष्ठार्थगोवराः। क्वचिद्वाचकाइति पाठः। एकं॥ वीनिवेः शालच्छशंकटाविति शालच्छशंक
टौ विशंकटं विशालं द्वे ताल महो। प्रथते प्रथप्रख्याने प्राधि मृदीत्यनेन कुः संप्रसारणं पृथु। पृथु लचयोगा न सिध्मादित्वा
कलचप्रत्युलं। वृहि महत्त्वो वर्तमाने पृषद्वृहन्महदिति निपातः। वलते वदनि स्थिरीभवति मृद्वादयइति वदेरकिंच

दुल्पानुउत्लेववर्द्धंवेतितुस्सुभूतिः।वलनेर्वेद्धमितितुस्वामी॥ऽपर्त्ते रूर्वेनिकुः।उरादेशश्चउरुः।पोलपातिविपूर्वानुपु
लमङ्।वेङ्गुपधत्वात्कः।विपुलं।नवविस्तीर्णस्य॥पीनिप्यायतिस्मऽोप्यायीनः।प्यायः पीरितिपीभावः।ऽपादितश्चेति
निष्ठानत्वंपीनं।प्येङ् हृद्धौध्याप्योः संप्रसारणंवेतिक्तनिपूर्हलश्चेतिदीर्घः।पीवाङ्वीवनोरवेतिङीपूरेफोपीवरी।स्थूल
परिहृंहणेऽवस्थूलंछिदुरछत्वरधीवरपीवरेत्यादिनानिपातनंस्थूलमुपचितंमांसंविपुलंत्वायतनमाकाशादीतिभेदः
।वतारिस्थूलस्य॥स्तोकेतिष्टुवप्रसादेघञुस्तोकः।सर्वोकः।ऽल्पनेवारयितुंशक्यतेऽलमूषणादौरवघ्यात्रि ऽपरा
द्यादिसूत्रेवाडुल्पात्तपंपावान्निपातनात्।(क्लिषऽपालिंगं)साधुः।ऽल्पः।क्षुद्रनकग्नः।सूचपैमूमेसूवः।स्म।न्नीनि
स्मनूसूक्ष्मंसायंसूक्ष्मंमसृणमसकृदितंत्यादावुष्याविवेकात्।क्लिषऽपालिंगनेश्लेषेरखौपधायाउपधायाऽस्क
रः।श्लक्ष्णं।दम्भनेदन्तुदंभेस्फायीतंवौनिरकूदम्रं।कृशतनूकरणेकुद्धक्षीवेतिसाधुःकृशं।तन्पतेविस्तार्यतेतान्वि
रिसारीतिङः।तनुमीयतेऽल्पतांमाङ्माने ष्ट्रन्रंष्ट्रावत्टापुमात्रा॥त्रुटेरिगुपधत्वात्किः।त्रुटिः।त्रुटिरितिस्वा
मी।लूयतइतिअच्टोरपूलवः।लिश।ऽल्पीभावेतालव्यांतः।पवाघञुलेशः।कणनिनिमीलनेऽपचुकणः।ऽप्रत्यय
विवक्षायांङीपिकणिका।ऽणोत्तनुवदुःऽणुः।मात्रादिषट्कमाविष्टलिंगं।लवादित्रयंधर्ममात्रेतिवाऽपलिंगं
व।छिद्रमपचप्परेमुखमितिदृश्यतेलवादित्रयंनिकृष्टधर्ममात्रेपिदृश्यतेकवयस्त्वेषांत्रिलिंगतामिछंतिकुशले

वमनेनप्राप्यन्तोकेतिरत्नमितिविक्रमार्कप्रयोगः। चतुर्दशाल्पस्य। प्रेतिप्रभवतिस्मप्रभूतं। चीयतेप्रचुरंप्रचुरयोरय
तेर्वाप्रगतात्वुराऽस्माद्रुः। प्रपतेप्रकर्षेणकोऽस्यतेऽप्रज्ञगतोप्राङ्. पूर्वादंजेः कयपुप्राङ्पीनदभ्रमदभ्रं। बहूनर्थानतुल
तिबहुलं। वहेर्नलेपश्चैनिपुनलोपश्च। पृथुलवद्बहुलं। वृंहतेर्वर्द्धतेमितंद्वादित्वाङ्कुः पूर्विणितिरूपनेपुरुहं। पूर्यतेपूर्
पूर्धाविभ्यः कुः पुरुः। पार्वणितिरूपनेऽप्रमेभ्योपीतिडः। तरपुतमपेचद्दमत्रस्वार्थेतरवस्तीतिसामान्यज्ञापकात्तस्ये
र्थेपितरवादयोभवंतितेनवहुतरं। भूयः दृष्टपिट्वतिवद्रो। भूभावेपिटिभूयिष्ठः। एतेसुतरादयः स्वार्थएवऽप्रयथा।
ऽप्रतिशायनमस्याधिकात्पर्यायतानस्यात्। स्फायतेः शिशिरवत्किरच्स्फिरं। बहोरीयसुनिवद्धोर्लोपोभूचवहोः १३
13 रितिऊ ईयसईकारलोपः भूरादेशः भूयः। भवतीतिभुवोऽदिभूमुमिभ्यः क्रिः भूरि। चतुर्दशस्यप्रचुरस्य। पलि
शतादिकान्शतात्सहस्रार्बुदपराऽन्तरासंख्यायेषांसंख्येयानांतेपरश्शताः ऽप्राद्येनपरस्सहस्राः पेवमीतियोगवि
भागात्समासः सप्तदंतादित्वात्शतसहस्रयोः परनिपातः पारस्करादित्वात्सुटसुटोऽप्रकोलात्नविसर्जनी
यः। परस्सहस्राः शरदस्तपांसीतिभवभूतिः। वाच्यलिंगत्वायमितिविशेषणानित्येतिवहुः। संख्यानमात्रेलिपर
शतादिशब्दोवर्ततइतिपरश्शतंपरस्सहस्रंगवामितिचभवति। गणेतिऽपार्थयं। गणनाद्वितिगणसंख्यानेवुरादाव
दंतः ऽप्रतोपेतुगणेयं। ऽप्रनिटः पाल्लिलोपाभावःइतिपृक्तिभ्यामेबेऽत्ययादित्यकारस्यापिगुणाभावार्थोङ्.विधान

तुल्लिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनात् ॥ अन्यथा ल्लिलोपे कृते गुणप्राप्तिः । अत्र च धात्वर्थमहोडिः त्वंस्यात् तेन विंतिया पूजिये त्यादि
सिद्धिः ॥ अस्य विभाषे यतो णेरानिटि इत्यत्र विभाषानुवृत्तेर्ध्वा वास्ति न विभाषात्वात् ल्लिलोपाभाव इति धातुप्रदीपटीका ॥ अ
लोयपल्लपूर्णीपल्लामिति माघः । द्वे शाकस्य गणनस्य । सम्मिति संख्याने गणितं कर्मणि क्तः । सुगमं द्वे ॥ अपेति समं सर्व
नाम संज्ञं समस्तमवैकृत्स्नं वृषसमं । सृगतेः सर्वं वृंहति वः । सर्वैः सर्वानि घृष्टेत्यादिना सर्वशब्दो न्तो पातेो वा ॥ विश्वमनक्तः
नाप्ति शेषसमवकृत्स्नमस्या द्वे षं । कृती वेष्टने कीर्त्यते वेष्टयते नेन कृत्स्नं संपूर्वाद्दसेः क्तः समस्तं । खं लाति पृषोदरादिः
खिलं पूर्णं । निवृत्तं खिलमस्मान्निखिलं । अविद्यमानं खिलमत्राखिलं । निर्गतं शेषान्निःशेषं । संगतमग्रमस्य समग्रं
समं ग्रसते वा । अन्योपीति डः । सह कलाभिरवयवैर्वर्त्तते सकलं । पुरी धातोः क्तः पूर्णं । अखंडमखंडं । ऊनपरिहाणे वुरा
दिः ऊनयतीत्यच् ऊनं । अमहन्नूनं स्वार्थे कः ॥ अनूनकं । चतुर्दश सर्वस्य घोतिमू नैौघन इति साधुः घनं । निर्गतमंतरमस्मान्निरं
तरं ॥ त्रीणि निरंतरस्य ॥ पदृति विलनिर्भित्तं भवति पिल भेदने पेलते पेलः । अन्येभ्योपि दृश्यत इति वः पेलवं ॥ वि
रलान रोत्पतं कलनं विरलं । तनूकं । त्रीणि विरलस्य । सोनिसंगता ॥ आपाय त्रयान्तरूपसर्गेभ्योऽपदृ समीपः । निवध्ना
ति वकारान्तः संप्रादभ्यो निकटं वनिकटः । आसीदसांसत्त्रः । सन्निकृष्यते स्म सन्निकृष्टः । समानं नीडं वासस्थानमस्य
सनीडः । समानो देशस्य सदेशः । उपप्रासीदे सभ्यासः अन्येभ्योपीति डः उपभस्यत इत्यभ्यासः द्वे निवी ॥ [illegible] व्याप्तावित

स्याद्यभिजातस्य पक्वतालव्यमाहुर्वैशंपायनसाहिरेति द्विशकारेऽयम् अविवेकात् । समानाविधामर्यादावेशयस्यसावि
धः समर्यादः सवेशः । कंठस्य समीपमुपान्तम् उपकंठः । अंतोऽस्यास्त्यंतिकं अत इनिठनाविति ठन् अंतिकः । अभेः क्तः अ
भेश्चाविदूर्ये इति इडभावः अभ्यर्णः । अभिमुखमग्रमस्याभ्यग्रः । आपितमिति निपातोऽयमेतत्सिद्धो आभिनः । पंचदश
वै निकटस्य । सामितिसमः संजेः संसक्तः । नव्यवहितमव्यवहितं । नास्ति पदस्यांतरमवकाशोऽत्र अपदांतरं । नास्ति पटेनाति
14 रस्कारिण्या व्यवधानमस्मादपदांतरमिति शाश्वतिकैः ॥ श्रेणिः संलग्नस्य ॥ नेदीनि । अतिशयेनांतिकः अंतिकादिष्ठनि अं
तिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः नेदिष्ठं । वर्तिकांतिकमपितमेतादेश्यलोपो बहुलमिति नेतादिलोपः । अथव २४
खं हासित त्वापवचनं अंतमपि तमपि भवति आंतिकतमोऽन्तिम इति शब्दकोषः । द्वे आंतिके निकटस्य । द्विति दुःखेनेयंतेय
स्माद्दूराद्दिलाड्कूलोपश्च धातोः दूरं । विप्रकृष्टं विदूरं स्वार्थे कनि विप्रकृष्टं । द्वे दूरस्य । देति सु अतिशयेन दूरं सुदूरं । स्थू
लदूरेत्यादिनाईयसुनिष्ठनोर्यणापरभागलोपगुणौ दवीयः दविष्ठं । त्रीण्यतिदूरस्य ॥ दीतिदृणातिविदारयतिदृणाते
र्घुक् दीर्घं । आयम्यतेस्म आयतं । द्वे दीर्घस्य । वेति वर्ततेभ्रमतिक्रमेर्वकुलवचनाद्द्वलेच वर्तुलं । निर्गतं तलं प्रतिष्ठास्मान्निस्त
लं । क्तः वृत्तं । त्रीणि वर्तुलस्य । वेति स्वभावाद्घटवदुन्नतमनुपाधिवशाद्दीपवन्नतं न द्वंध कंक्कविदुन्नतं क्वविदानतं स्थलादिकं तथोक्ति
कविनुन्नबध्नाति मनः मकुरादयश्चेत्पनूवं धुरं । वंधूरवं धकरोरश्मेन मम्रे हंसेनु वंधुरस्थानेरमसः । १२कं । उच्चेतिगच्छिनोतिरा

ऽभ्यो यीति डुः। उच्चैस्त्वमत्र वा। यया नां भमाचेटि लोपः। उच्चः। प्रकृष्टोऽंशुर्दीप्तिरस्येति प्रांशुः। स्वं प्राकृते वा। उद्गतं नम
स्य उन्नतं। उद्गतमग्रमस्य उदग्रः। उदञ्चितमुत्क्षिप्तं। तुज्यते हिंस्यते तुजि हिंसायां घञ् तुजः। ज तुङ्गोऽपि। षट् उच्चस्य। अधे
ति वामनं ह्रस्व खर्व नीच वर्णो ड्कः। न्यञ्चतीति न्यङ्। किंनु खर्वं नीचः। पामरे नीचकः। पं च वः खर्वस्य। अवनेति अवनतम्
अवाग्रमधोमुखमित्यर्थः। अनतं तानतं द्वे नतामद्वयं। आनितनस्य। अवेतिष्पत्तिः आनतः अरः। अरं गच्छति आ
लाति अरालं। वृजिनमुक्तं। जहाति हीयते वा जिम्भ्रमिति पृषोदरादिरिति स्वामी। ऊर्मिर्भङ्गो स्याल्ली निमुपिभ
ति रित्यक्तने प्रकाशे वेगभङ्गयोरिति मेदिनिः। कुं वाति कुब्जु गति कौटिल्ये क्तः। कुञ्चितं। नमति स्य नतं। आवि
ध्यते स्म आविद्धं। कुटेरिगुपधेति किः। कुटिकौटिल्यं लातीति कुटिलं। भुजो कौटिल्ये क्तः। भुग्नं। वेल्लति स्म वेल्ल
नलने क्तः। वेल्लितं। वञ्चति स्म वञ्चः। स्फायी तायादिना रक्। वक्रं। एकादश वक्रस्य। ऋत्विग्ज ऋजति स्व कार्ये अपचक्षादित्वा
त् कुः। आजिह्वशी लादिना सजादेशः। ऋजुः। नाजिह्मोऽजिह्मः। प्रकृष्टो गुणोऽस्य प्रगुणः। त्रीण्यवक्रस्य। व्य
नि व्यस्यते स्म क्तः। व्यस्तः। न प्रगुणोऽप्रगुणः। आकुलते कीर्भवति क्रमविरहान् इगुपधः कः। आकुलः। त्रीण्या
कुलस्य। शेते शयन् त्रैकाल्यभवः शेतेऽनेन स्वयाया नाम्नि तिटि लोपोऽनित्यः। शाश्वति कहनिनिर्देशान् शाश्व
तः। ध्रुव स्थैर्ये इगुपधः कः। ध्रुवः। नियतं भवो नित्यः। त्यब्‌ने ध्रुव इती त्यप्। सदास्ने नाम्यामयाभ्यां ष्टुलू वा सनातनः

सनातनः।पेवानित्यस्य॥स्थेतितिस्नुवनुस्थास्नुः।तरापिस्थिरतरः।इयप्सुनिप्रियस्थिरेतिस्थादेशेस्थेयात्।त्रीण्य
निस्थिरस्य।एकेतिएकेनैवस्वभावेनानिरवधिकालस्यव्यापकः।पामो आकाशादिः।कूटानिश्चलःसन्तिष्ठतीतिकूट
स्थइतिकः।कूटस्थः।कूटोस्त्रीनिश्चलेराशौशावितिमेदिनिः।स्थेतिस्थेरभासेतिवरबल्लावरः।जंगमेगोमाद्र
ष्याद्रिस्ततोन्योवृक्षादिजंगमेतरस्थास्नुएकं॥चेतिचरणशीलं।अलंकृञीत्वादिनाइस्नुवूचरिष्णु।मृग्योजंगमेति
जंताद्वुजंगमः।चरातिस्रवूचरं॥त्रसतिचलतित्रसी उद्वेगेऽवूत्रसंइंगतिस्रवूइंगं।वदावदकचराचरं।चरज
15 गमस्य॥चेतिचलनशब्दार्थोर्थादिनाताच्छील्येयुवूचलनं।नामिकंपीतिरः।कंप्रं।चलतीत्यचूचलं।लोलतिलुलाविलो २५
वनेऽवूलोलं।चलाचलं।वंचुगतौ।अंगेरलान्नितिबाहुलकाद्लेवूचंचलं।तरलंचपरिप्लवतेऽवूपरिप्लवः।प्रताघोषि
असेषामपीतिद्वौर्द्वन्द्वमन्यः।पारिप्लवं।द्वे शब्दचलस्य।अतीतिप्रातिरिच्यतेस्मक्तः अतिरिक्तः।सम्यगधिकपरिभवति
समधिकः।द्वे पाधिकस्य।दृढेतिदृढःसंधिःसंधानंसंघट्टमस्यदृढसंधिः।संहन्यतेस्मक्तः संहतः।द्वे दृढसंधानस्य॥
केतिककुखेतिहसतिकोमलद्रव्यंककुखसंहेनेवर्णाप्रथमादिरितिगौडाः।खकुखेतिवर्गद्वितीयादिरितिकाश्मीर
ः।शकाद्यिल्पोऽटनूककुखरं।कठेऽणजीवनिकठर्वाहुलकातृषेनवादिनाविकठिनं।कठिवक्किल्पामोरः कठोरं।क्रूणा
तिहिनास्तिक्रूरमुक्रार्थदृढंच।नियतंतिष्ठतिमद्गुरादिःनिष्ठुरं।जरठमुकं।मूर्तिः कठिन्येन योगमनुप्रमूर्तिमन्न्राञ्च

र्न्नो घविमूर्त्तं । नवकठिनस्य । प्रोतिप्रवर्द्धतेस्यक्तः प्रवृद्धं । प्रोप्यतेस्मक्तः प्रवृद्धं । प्राप्यतेस्य प्रास्त ढे सादिनावृद्धिः
प्रौढं । एधेः क्तः एधितं । त्रीणि प्रवृद्धस्य ॥ पुरेति पुराभवं पु[illegible]राणं सार्वविरेनि पुष्टुलौ वक्ष्यादितादृऽ । पु पुराणी पुराणं
। अव्ययादेकाप्याप्निपातनानीति तुटिपक्षे पुरातनं । तस्य पुराणे आदितिप्रत्ययात्तनः नकारात्त नर्थ प्रतनं प्रत्नं । चिर
मिति निपातनान्मांतत्वं । पंच पुरातनस्य ॥ प्रतिप्रतिमतंनवमग्रस्य प्रत्यग्रः । अभिभूयते स्नूयते कर्मण्यप्रत्ययः अभिन
वः । पादाद्यन्यभावेति यकाराघननूनवाः । नवस्यनूराद्यादेशाः नप्नूनव्वाः । प्रत्ययाः नवीनो नूतनः नूत्नेन नवः ॥ सप्त न
वस्य ॥ सुविति सुष्टु कुत्सितं स्त्रीपत्नेल्मायाति सुकुमारो मिति स्वामी शृंगारकुंजरादृति वा कुलकात् कमेरारः अपत उ
वं वशोभनं कुमारं कांतिरस्य सुकुमारं । काम्यते कोमलं पृषोदरादिः । मृदुगुणयुक्तं मृदुलं सिध्मादिः । मृद्यतेमृ
दुः सोदेः मृदुः उस्प्रुवनूकुः । चत्वारि कोमलस्य ॥ अन्वेति अनुपश्चादेवति अन्वक्षकं । अनुगतमक्षमिंद्रियं अन्वक्षं अ
क्षस्य पश्चाद् वा चक्षुमितिवा । अनुपश्चाज्जन्म येष्यो पिदृश्यतइतिदः अनुगं ॥ पदानि वृ पाठाद्वाच्यलिंगता । इंद्रियेण
नुभूतं ऐंद्रियकं कुलालादेराकृतिगणत्वाद्वुञ् । द्वे प्रत्यक्षज्ञातस्य । अप्रेतिनप्रत्यक्षमप्रत्यक्षं । अपातिक्रांतमिंद्रिय
मतींद्रियंकं अक्षमधिकृत मप्रत्यक्षं तदतिक्रांतमनध्यक्षमिति पाठः इतिसुभूत्यादयः । द्वे अप्रतींद्रियस्य ॥ एकेति
तनुते अद्वायतापयोऽङ्गुरादिः एकं तानयति अच् धा सपत्र्व एकतानः । तनतं तानः अद्वा एकस्मिंस्तनोस्य एकतान इत्य

नः। एकस्तानोऽविच्छिन्नोऽस्य एकतान इति वा। अनन्या एकरूपा वृत्तिरस्य अनन्यवृत्तिः। एकप्रधानमग्रं मनोऽस्य
एकाग्रः इंद्रियाप्रवृत्तिर्वा दग्रं मनः। अत एव व्यग्रो विमना इति वा। एकमयनं गतिरस्य एकायनः। एकः सर्गो नि
श्चयस्य एकसर्गः। अग्राघटग्राममेकमग्रं मानसं कर्मास्य एकाग्र्यः। एकाग्र्यमेव एकाग्र्यः। एकमयनं गतः ए
कायनगममनः। समानन्यवृत्ते। पुरमिति प्रकरणात् प्रथममादीयते गृह्यत इति आदिः उपसर्गघोः किः। धामिवृ
नत्वेपि पुंसीत्युक्तेः। पूर्वतीति पूरयति पूर्व पूरणे पूर्वः। पुरो भवः दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यप् कुपौरस्त्यः। प्रथंते
ऽनेनेति प्रथिवरेरमः प्रथमः। आदौ भवो दिगादित्वाद्यत् आद्यः। पंचाद्यस्य॥ अयतीति अम गतौ बाहुलकात् दसि २६
मूर्ध्नितितनु अन्तः। जघने पश्चाद्भागे भवं दिगादित्वाद्यत् जघन्यं। वरतीति करोत्यपपतेव्यवच्छेदकं प्रथिवरेरमः चरमं।
वरिः करोत्यर्थोपि यथा धर्मं चरति धार्मिकः। यथा च चरति महानाम्न्यादिभ्यः इत्यत्र महानाम्नीव्रतं चरति आदिसा
हित्र्यं तं चरति माहानाम्निकः आदित्यव्रतिकः। अंते भवमंत्यं दिगादिः। पश्चाद्भवं अग्रपश्चाड्डिमच् इति डिमच् तु पाश्चिमं
घडेत्यस्य॥ मोघमिति मुह्यंत्यनेनेति मुहेरघ मोघं मेघादिः। निरर्थकं व्यर्थं द्वे निष्फलस्य॥ स्पष्टेति स्पश्यते गृह्यते स्पष्ट
ग्रहणश्लेषणयोः क्तः स्पष्टं। स्फुटतीति विकसित प्रकाशते इगुपधः कः स्फुटं। प्रकृष्टं व्यज्यते। स्म अञ्जेः क्तः प्रव्यक्तं। उद्भीयते व
रूपाणि येभ्यो इति संबध्यते उत्पूर्वाद्भ्रीड उल्वादयश्चेति वनप्रत्ययान्तः निपातितमुल्वणं। व्यक्तादि स्पष्टस्य॥ सो इति समानं

धारणेन वर्त्तते ऽन्येषामपीति दीर्घः साधारणं। पूर्वसदृक् साधारणम् इत्युक्तं इदानीं तु समदेकमनेकसंबंधितत्साधारणं
।वद्भ्रादि ३।१ त्रिसाधारणी साधारणेव। सामान्यमावसमानमेव सामान्यं ज्ञातेनानुभावकर्मणोः स्यात् सामान्यं क्लीब
मेव। द्वे एकस्यानेकसंबधिनः। एकेति एकादा किंच्चासदा तस्याकिनिवृत्ये काकी। वकारान्तपक्षे कन्तु केवा एककः। च
एकसहायस्य। मित्रेति मित्रेऽर्थे एषांमित्रार्थिकाः। द्वयोर्निर्द्धारणे ऽतरच् अन्यतरः। क्वचिदेकतर इति पाठः। एकं मु
खमस्यैकवक्त्रा इति विवक्षणे। वृन्तेोत्त लत्वन्तु शब्दोस्य वीप्सा दिद्वि वउदकुच अवाक् च वानुवर्त्तमयूरव्यंसकादिः। नष्टकामे द
नेति त्रिपदो बहुव्रीहिः तेनोत्तरपदत्वाभावान्नलोपाभावः तत्र हि उत्तरपदमिति तत्त्वव्याख्यानं न शब्देन समासः। द्वि
अनेकप्रकारस्य॥ उच्चेति। उपसर्गाद्ध्रुजप्रपुंसीति प्रायिकं। अकालक्षेप इत्यर्थः। एनादेर वृद्धंउन्मुद्वंडेः वाडि
कोपेऽवृ उद्वंडं। नविलंबितमविलंबितं। स्वामीतु अवलंबनमिति पठति। द्वे तूर्णस्य॥ अर्वेति अस्त्वेमर्माणि तु
दतीति विधरुध्वोन्मद इति खश् मुमित्संयोगान्तलोपः। अरुन्तुदं। मर्मस्पृशतीति उपलापयति स्पृशत उपलापेस्पृशोऽनु
दक इति क्विन्। मर्मस्पृक्। द्वे मर्मपीडनस्य॥ अवेति नास्ति बाधा निषेधोऽस्य अबाधं। अर्गलायानिष्क्रान्तं निरर्गलं। अ
र्गलाशब्दोऽत्र प्रतिरोधपरः साम्यात्। द्वे अबाधितस्य। प्रोतिसूत्रधातोरत्रेयात् अर्घ्यादित्वाद्दीर्घः सव्यं। प्रतीपं कूलात्
प्रतिकूले लक्षणया विरुद्धार्थं प्रातिलोम्यं। अपसव्यं। अपपूर्वात् निष्ठते। अपसु दुर्भ इति कुः अप अपकृष्टोर्थेति

इति अपपूर्वान्स्थामादित्वात्षत्वं अपष्ठुवत्वात्प्रतिकूलस्य॥ वेति शरीरे वाममंगं सव्यं। सव्यं च वामे दक्षिण
इतरजयः। एकं वामांगस्य। अपेति अपक्रांतं सव्यादपसव्यं। अपसव्यो द्विप्रकार इति वर्णदेशना। द्वे दक्षिणांगस्य
॥ संकेति अल्पावकाशं संकटं सम्यक् कुकटस्याद्वहणे निवासं प्रोदन्यकटानितकटवा। सम्यग्बाध्यंते ऽत्र संबाधः
द्वे अल्पावकाशवत्स्थानादेः॥ कलीलेति कल्यते क्षिप्यते ऽन्यः वा तुलकादिलेव कलिलं। उभे वेशत्वात् दुरधिगमांत
पातं गहनं गाहतेऽगहनं शब्दात् दुरधिगमार्थमिसर्व। तद्योक्तं॥ द्वे दुष्प्रवेशस्य। सेति संकीर्यते स्म संकीर्णं। समि कुलेस
स्थाने ऽनुपधत्वात्कः संकुलं। शाकिधातो रूलाविशं कुलं तालव्यादिरिति मुस्वामी। संकीर्णविशाकीर्णं। त्रीणि जनादि २१
भिर्निरवकाशस्य। स्वामी तु पूर्वपर्यायएतानि पठति। मुंडीति कृत्तकेशत्वं ऽनं मुंडितं मुंडित्वं ऽने क्तः मुंडितं। वपिरने
कार्थत्वान्मुंडनेवर्त्तनेपपर्वताभावे पाने कार्थत्वान्मुंडनमात्रे वृत्तिः तथा च भूस्वभाष्यं वपिः प्रकरणे दृष्टो मुंडनेवा
पिहरपते॥ द्वे॥ ग्रेति ग्रथ संदर्भे क्तः ग्रंथितं ग्रथितमिति क्षिकाविनृपाठमव बंधने क्तः सवितं मृदस्रोदेऽनेकार्थत्वात् ग्रंथ
नहृति मुस्वामी। दृभी ग्रंथे क्तः दृब्धं। त्रीणि ग्रथितस्य॥ वीति स्तृ गतौ स्तृञ् आच्छादने स्वादौ क्र्यादौ तनु विस्तारे क्तः विस्तृ
तविस्तृतं ततं। त्रीणि विस्तृतस्य॥ अंतेति अनेकार्थत्वाद्बाद्धानं नामंतः पूर्वो गामि विविस्मरणार्थः क्तः अंतर्गतं। विस्मृतं हि
प्रतिप्राप्तं ध्यायने स्म प्रालिहितमधिक्षिप्तं। अधिक्षिप्तं प्रालिहिते भर्त्सिते वा व्याललिंगकमिति रुद्रः। अतोनत्वपर्य

17

येवक्ष्यमाणप्राप्तश्चवृतेनसद्भावविरोधः वक्ष्यमाणप्रामपदे कर्मणिक्तः इदं तु कर्मणि क्तो इत्यविरोधः। वपेः क्तः प्रोप्तमि
पत्रपाठ इति तु गोवर्द्धनः। तत्र प्राप्तमनुष्ठानार्थमिह तु स्थापितार्थमिति भेद इति तु सर्वस्वादिः। द्व॥ वेल्लीति वेल्लृ चलने इ
रवगतेऽदंडकः। धूविधूनने चल कंपने कपि चलने थू अकंपने ह्रस्वांतः स्वादिः सर्वत्र क्तः। छह कंपितस्य। नुन्न इति णुद प्रेर
णे स्यसु क्षेपणे षिवु निरसने व्य वनताडने क्षिप प्रेरणे द्र प्रेरणे क्तः। नुनुन्नमित्यत्र नुद विदे सेनादिना वानत्वं। समक्षिप्तस्य
। पोति परिखादिनावेष्टितं परिक्षिप्तं। निवृतं वृञ् आवरणे क्तः। वेष्टितस्य द्व॥ मूर्छीति मूर्छा लये भूवादिदीर्घोपधः। मु
वल्लेये क्र्यादौ ह्रस्वोपधः क्तः। द्व मूर्छितस्य॥ प्रोतेति वृधि: प्रसरणे वर्तते पूर्वं प्रवृद्धः डाकूहहच्यार्थः इह तु प्रपूर्वो वृधि
प्रसरणार्थ इति भेदः। इतआरभ्यो त्तरत्र समे इति यो ऽयं द्व प्रसारितस्य॥ स्योति स्यतं निसृष्टं क्तः। द्व त्यक्तस्य। गुणी
ति गुण आमंत्रणे कर्मणि अपने कार्यत्वादाङः पूर्वाह्णनिर्गुणमेव वर्तने क्तः। द्व गुणितस्य॥ नीतानि पूर्वादिह उपवयो विक्र
वयने उपपूर्वः क्तः। द्व लिप्तस्य॥ मूढ इति गुहू संवरणे गुप्तो ऽपनेक्तः॥ दिग्धं ति दिह उपचये डब्वादिति विस्ष्टः। द्व कृतसंगोप
नस्य। गुंडीति गुडि वेष्टने चुरादिः हविर्भूवादिः परिसमाप्तेः। स्तुविर्गुंडनार्थो द्रष्टव्यः। द्व धूलिगुंडकेनेव म्राक्षितस्य। उ
नेति कुगतो उदविदारणे क्तः। द्व जातद्रवीभावस्य॥ उदितिउन्नपूर्वो गुरी उद्यमे उद्यमे क्तः। द्व उत्तोलपधृतशस्त्रादेः।। द्वितीति द्ववं
(दनादि द्रवद्रव्येणविलिप्तस्य) क्तेति कावोद्गिको वस्त्रापितं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णि तं तम्भ्यांते कावितावाकितेन द्व॥ घ

तिघ्राणे घोपादाने नुत्रवद्ध्रुवानत्वं घ्राणं घ्रातं । द्वे शिंघितस्य पुष्पादेः ॥ दीनेति द्वे वेदनादिना द्रवद्रव्योल्लवितिमिमस्य । सेनि
समुनुपूर्वाद्दंशेः अनुपूर्वाद्धरतेः क्तः समुद्दक्तं उद्धृतं । द्वे कूपादेरुद्धृतस्य जलादेः । वेष्टीनि वलयवनु रुद्धं प्रातिपादिकाद्वाल
यितिः वलयितं । संपूर्वाद्व्यञ्जः क्तः संप्रसारणादो संवीतं । रुधिरघ्नावरणे क्तः रुद्धं । आसमंताद्वृतमावृतं । पं वनदीप्राचा
रादिना वेष्टितस्य । रुग्नामिति रुजिभुजिभ्यां क्तः ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । द्वे भुग्नस्य । अवेति सेतनुकरणे शाम
18 छोरन्यतरस्यामितीत्वविकल्पे निशितं शातं क्ष्णुते जने निजानिशाने चौरादिः क्तः क्ष्णुतं तेजितं । वलारि शाणादि
नातीक्ष्णीकृतस्य । स्येनेति विनशनं विनाशः विनाशाय गते कृतं मुखमारंभो यस्य विनाशोन्मुखं पक्वं पविशने कार्यत्व
द्विनाशोन्मुखं कार्यमपि त्रिषु पक्वं पविशने कार्यत्वाद्विनाशोन्मुखं कार्यमपि । त्रिषु पक्वं परिणत इति रुद्रः । द्वे प्रत्यासन्नविना १८
शस्य । क्रीतेति द्विक्रे नि समनुदविदेत्यादिना वाल्लंतं क्रीणः क्रीतः । नाज्ञितस्तारकादिः । त्रीणि नीतलज्जस्य । व्रिति क्तनवरण
वृतं दिवादौ वृतेः क्तः वृतः । वावृतं तपऐश्वर्य इत्येन दनेन रं वावृतु वरण इति दिवादौ पठ्यते भट्टोपत्रप्रयोगः ततो वावृतत
मानास्यो रामशालां प्रविक्षते नित्रत्र रामं वृपवती सर्वः ततः क्ते वावृत्तः । अन्ये तु तपऐश्वर्ये वा वेति विकल्पार्थे वावृत्त
णमित्याहुः दिवादिकार्यत्वयनं विकल्पेन भजतन इत्यर्थः । तन्मते व्यावृत्तः । त्रीणि क्तनवरणस्य ॥ साम्नेति पदार्थः पदार्थेन
रणसमुन्नीकृतः उपाहितः उपाहितां वक्षासि पीवरस्तन इति भारविः । संयुते एष्वेतानक्तः संयोगीनितः । द्वे संयोजित

स्य। प्रेति एणाति प्राप्यं। यो रक्षकपधा घतिगम्यं। घट्टविषरणे गतौ। वण्यतिसमासाद्यं। त्रीणि प्राकृतकस्य। स्येति स्यं दूरत्र
वणे शीङ अवणे स्वादय ओदितः। निष्ठानत्वं स्य त्रैशीर्णं। स्कागतौ स्कप्रसूवणे स्कतं स्कनं। चत्वारि स्कतस्य। से निगुहू धातो।
कः संगूढः। कल संख्याने चुरादावदंतः कः संकलितः। द्वे लेखादिनापुंजीकृतस्य। अवेति अवनिंदायां कः अवगीतः।
ख्यानामर्हणाकुत्सायस्य सतथा। द्वौ निंदितस्य। त्रीणि विविधवित्राविधाः प्रकाराअस्याद्विविधः। नानारूपः रूपंत्वभाव।
एवं बहुविधपृथग्विधो पृथक्त्वा त्रिनानार्थाः। चत्वारि बहुप्रकारस्य। अवेति अवारणे धिकृतो पूर्वोक्तैः स्येवाधिकृत
स्यपर्यायांतरं दर्शयति। अवरीणइति पाठ इति कलिंगः। पूर्वैर्निर्भर्त्सितस्य इदं तु निंदितमात्रस्येति लन्ये। धिड्क्षि भर्त्से
नानिंदयोरिति वक्ष्यते द्वे॥ अवेति अवनिंदायां सुधादिचूर्णै र्नीवधस्तोलेखादिरवचूर्णितः अवधस्तः अवचूर्णितः सत्य
पपाशोतिण्यंतात्क्तः। द्वे लिप्तसुधादिचूर्णस्य लेखादेः॥ अनेतियत्नसघएवजलमज्जनमात्रेण निर्गतानिर्घोसमपव्य
नेषधं कषाय दुव्यात्मकं तनूकाडमुच्यते फणगतौ क्तः स्फुष्ट स्वांते त्वादिनासाधुः फांटं। द्वे अनायासकृतस्योषधरसस्य।
स्येति मनस्तमसो रत्नेति क्षुब्धादि सूत्रे निपातनादन्यत्र स्वानितं ध्वानितं। द्वे कृतशब्दस्य। वेति संदानं बंधनं मतुपि संदान
वत्। तथा कृतं धात्वर्थार्थेन तं तान् ते वि- मनो लुंकि संदानितं तारकादि वा। मूङ् बंधने क्तः मूतं। मूर्णमिति पाठे मुर्वं बंधने क्त
रात्लोपः इति रलोपः हलि चेति दीर्घः निष्ठानत्वं। दो अवखंडने उन्नूर्व स्कं बंधनार्थः समे तू द्दीन बंधने इत्युक्तं घनिस्य नो

नीत्वं तद्धितं सं द्दितामित्यपि उद्दितामित्यपपाठः ४। चिञ्भूवंधन्नेक्तः सितं। षट्वद्धस्य। वीति निः शेषेण पक्कं निर्दुरेति षत्वं निष्पक्वं
। क्षयपाके क्काथितं द्वे॥ पेति क्षीरादीनां पाके शृतं श्रा पाके शृतं पाक इति निपातनात्साधुः एकं। निर्वेति निर्दुरेति षत्वं निष्प
कं। क्षयपाके क्काथितं द्वे॥ पेति क्षीरादीनां पाके मुनिनक्र्यादेशानिर्वाणोऽवाते इति निपातनान्नत्वे निर्वाणो मुनिः मुक्त इ
त्यर्थः हस्तीति निमग्न इत्यर्थः ।एकं॥ नीति निर्वात इति निर्गतिवहन इत्यर्थः। वाते क्तः निर्वातः एकं। पेति पक्के परिणतं
द्वे परिणतस्य। स्वेति गुपुरीजेनुसर्गक्तः स्वादिभ्यश्चेति णत्वं दुग्वोर्दीर्घश्चेति मूर्नां हन्तु पुरीषोत्सर्गक्तः निष्ठानत्वं
19 ह्नं। द्वे क्रौन्त पुरीषोत्सर्गस्य॥ मीति क्रूत मूत्रेनुत्सर्गमीढं मिहसेचने क्तः ढ्रलोप इति दीर्घः। मूत्रप्रस्रवने निष्ठामू १९
त्रितं। द्वे कृतमूत्रेोत्सर्गस्य॥ बिति पुष्टे पक्षादौ पुष पुष्टे दिवादिः पुष्टं। पौ वादिकस्य पुषेः सेट्त्वान्पुषितं द्वे। सो
ढ इति सहेः क्षमेश्च क्तेसोढं क्षान्तं द्वे। उद्धेति दुवम उद्गिरणे क्तः। उत्पूर्वोगामि रूढ्मनार्थः उत्पूर्वस्य श्वोराड्. तेन
वह्यो हरति धत्वे उद्धानमिति वपाठ इति सुभूतिः सोभनं दिनो। उद्धानमिति क्वचित्पाठः पे श्रावे शोषणे इत्यस्य
श्रा द्दितश्चेति नत्वे स्त्यं द्वे॥ दांति दमु उपसमे हि वादिः क्तः दांतः वादौ नेत्याद्दिना पक्षे इडभावो निपातितः तपः क्लेशस
दांत इति प्रागुक्तं। ह्दान्तं सामान्येन भारवहनादि क्लेशसह इति सुभूतिः द्वे॥ शेति शमोऽदर्शने शमो दर्शन इति वा नि
पसंहितत्वान्मतभेदः पूर्ववाक्षिपू पक्षे इडभावात् णिलोपे शान्तो रोगः निवृत्त इत्यर्थः। शमोऽदर्शन इति निमित्ते इटि णिलो

पेवमितोरोगः। द्वे शीतस्य। प्रीति अर्थ्यपाद्यायां क्तः प्रार्थितः अर्दि गतौ याचने च क्तः अर्दितः। द्वे आर्दितस्य॥ श्नोति
मारणे तोषणे निशामनेषु ज्ञानि निशामनं च चाक्षुषं ज्ञानं ज्ञानमात्रमित्यन्ये। पूर्ववत् द्वे रूपे ज्ञप्तः ज्ञपित इति द्वे। छेति
छेदने अपवारणे चुरादिः छद संवरणे वा दान्तेत्यादिना इड्भावे द्वे रूपे क्तः छन्नः छादितः द्वे॥ पूजीति अन्यत्र चुगानि पूज
नयोः क्तः अभ्वेः पूजायामितीट्भावे पूजायामिति नलोपाभावः द्वे॥ घिनि पुरी आप्यायने क्तः चुरादिर्दिवादिश्च
द्वे॥ क्लीति क्लिशू विबाधन इति क्र्यादिः क्लिश उपतापे इति दिवादिः। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पः द्वे॥ अवेति। घे
अन्तकर्मणि क्तः घनिस्यतीत्वं द्वे समाप्तस्य। प्रुषेति प्रुष प्लुष दाहे क्तः उषित दग्धः। वलादिर्दग्धस्य। तेनि
तक्ष त्वक्षू तनूकरणे क्तः स्कोरिति कलोपः तष्टः त्वष्टः। त्रीणि वंक्छितस्य। वेधीति वेध वानुक्रन्तः धातवर्णिजंतानुक्तः
मनु पूलु कृतारकादिकौ वेधितः। छिद्रितः छिद्र कर्णभेदने त्रीणि विद्धस्य॥ वीति विद विचारणे विद्याघागम द्वत
विदेति विकल्पितत्वान्नयस्य विभाषेतीड्भाव भुदनि देत्यादिना वानत्वं। वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विघनोर्वित्र इ
ष्यते। वित्तो वित्तिश्च भोगे वित्तश्च विद्देनोरिति माधवी। त्रीणि। नीति निष्प्रभोति दीप्तिः। विगतो वीतनिष्प्रभ
वितिरूढः। रूवेर्भावे घञ् अविद्यमानो रोकोऽस्य तत्या त्रीणि। वीति लीङ् वीकरणे स्वादय ओदितः नत्वं विलीनः।
विद्रुतः द्रुतः। त्रीणि विद्रुतस्य घृतादेः॥ सीति सिद्धोऽन्ति स्याति गतः त्रीणि निष्पन्नस्य। देति भिदि रुधादौ चुरादौ वामि

त्रः त्रीणि द्वाविंनस्य॥ ऊतामिति ऊयी तंतुसंताने क्तः वलिलोपः ऊयितं। वु तंतुसंताने दीर्घादिः द्वौ रस्तु ठ वलि लोपः
स्यूतं वेञः क्तः संप्रसारणं उतं। त्रीणि स्यूतस्य। स्पेति स्पर्ह पूजायां अर्हितं पूजितं। नमस्कारे पूजाविशेषे नमः शब्दो
ऽव्ययं ततः कृञर्थे नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ततः क्तः क्यस्य विभाषेति वा यलोपः नमस्यितं नमसितं। वामृ पूजा निशा
मनयोः क्तः अपचायितं। अर्च पूजायां क्तः अर्चितं। अपचि नोनि रूपसर्गवशात् पूजायां क्तः अपचितं अग्रे निनिपात
नादपचितं। षट् नमस्कृतस्य॥ वरीति वरिवः शब्दः परिचर्यायां वाक्यमव्ययं श्रृंगार प्रकाशः ततः परिचर्यार्थे क्य
चि नमसितवत् द्वैरूप्यं। आसउपवेशने क्तः उपासितं। उपचरितमपि परिचर्यार्थे। वलाद्गिउ पासितस्य॥ सेनित २०
पदाहेतु रादिः तपसंतापे भूवादिः संतापितः तप्तः। तपधूपसंतापे क्तः गुपूधूपेत्यादिना आयः धूपितः धूपायितः।
दुउपतापे दुग्धो दीर्घश्चेति निष्ठानत्वदीर्घत्वे दूनः। पञ्च संतप्तस्य॥ हृतेति हृषु अलीके ये क्तः हृष्टः मदी हर्षे क्तः न
ध्याख्येति नत्वाभावे मत्तः तृप्तः। ह्लादी सुखे च क्तः ह्लादेनिष्ठायामिति ह्रस्वत्वं रदेति नत्वं प्रह्लन्नः। मुद हर्षे क्तः
प्रमुदितः। प्रीञ् तर्पणे क्तः प्रीतः। षट् प्रीतस्य॥ छीति छिदि क्तः नत्वं छिन्नं। छोच्छेदने क्तः द्यतिस्यतीत्वं। ओव्रश्चू छे
दने क्तः स्कोरिति सलोपः ओदितेति नत्वं स्नतत्वं वृक्णं। अष्टौ छिन्नस्य॥ स्त्रुति स्रन्सु ध्वन्सु भ्रन्सु अधः प
सने क्तः स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं। स्कोरादि गातिशोषणयोः स्कन्नं। कनिरक्षरणे क्तः च्युतं। गडु सेवने क्तः गलितं। सप्त गलितस्य॥

लितिलब्धादौ कर्मणि क्तः कर्तरि तु प्राप्तप्रालेयाहिते इति विलितिरलाभे क्तः । नलब्धं विन्नं । भू प्राप्तौ चुरादिः भावितं । आधृष
ढूनिति ज्ञोऽविकल्पे भूतं च । आङ्पूर्वात् सदेः क्तः आसादितं । षट् प्राप्तस्य ॥ अथ इति लोष्ट्रगतौ भ्वादिः गवेष
मार्गणे मृग अन्वेषणे सर्वत्र क्तः । पं वा अन्वेषितस्य । आङ्मित्युपसर्गात् द्वान्तेर्ईः पूर्वपदस्यानेरुक्तोरेफः आङ्पूर्वा
द्दर्देः आअर्धते स्फायीतं वीति रक्षि आर्द्रवासह आर्द्रत्वे न वर्तते सार्द्र । क्लिदू आर्द्रभावे क्लिन्नं । तिमष्टिम आर्द्रीभावेति
मितं स्तिमितं स्तीमितं स्फार लोक्लिन्न इति रुद्रः । तन्त्रान्तरलेऽस्तिमिताः क्षाः । उंदी क्लेदने सम्पूर्वः तुदादि विदेति वानल्वे समुत्त
मुत्तं च । सप्त आर्द्रस्य । त्रैङ् पालने क्तः नुदविदोन्तिवानत्वं त्राणं त्रातं । अवतरक्षपालने क्तः रक्षितं अवितं । गुपेः क्तः
ना आयप्रत्यये गोपायितं गुप्तं । षट् गुप्तस्य ॥ अवेति अवपूर्वाद् गणेरवज्ञायां क्तः अवगणितं । मन ज्ञाने क्तः अवमतं ज्ञा
अवरोधने मान पूजायां चुरादिः सर्वत्र क्तः । पं च पराभूतस्य । पतितपत्रे रोहाकम्पनेक्तः घुमास्थागापाजहातिसां ईत्वं आदितश्चेति न
स्तं हीने धूञ् कम्पने विधूतं । उदक्मषठ उत्सर्गे क्तः उज्झितं । धू विधूनने तुदादिः दीर्घान्तः धूतं । उन्मूपूर्वाल्लूञ्छेदे क्तः उन्मूल
ष्टं । षट्त्यक्तस्य । उक्तमिति वचेर्वदेश्च क्ते संप्रसारणं वचभाषे क्तः भाषितं जल्पितं । चक्षिङः क्तः ख्या आदेशः ख्यातं कथ
नेवा आख्यातं । अभिपूर्वाद्धाञः क्तः अभिहितं अनेकार्थत्वाद्धिनोतेरितिन्यासः । लपेः क्तः लपितं । सप्त उक्तस्य ॥ बु
द्धमिति बुध अवगमने दिवादिरनुदात्तः । भ्वादिरुदात्तः बुद्धं बुधितं । मन ज्ञाने दिवादिर्भ्वादिश्च भोजादिकस्यानि

षेधाभावादिदृष्टेप्यनुभुवादौ मानितं न पठंति तेषामनुबोधन इत्यस्य स्वरूपं। विदज्ञाने क्तः। सट्टानिषेधाभावाद्धि निषेधाभा
वः। विदितं। प्रतिपूर्वात्पदेः क्तः। प्रतिपन्नं। अवपूर्वात्षोऽन्तकर्मणि इत्यतः क्तः। द्यतिस्यतीतीत्वे अवसितं। अवगमे क्तः
अवगतां सप्त। ऊरीति ऊररीश्च ऊर्यंगीकारे तत्र ऊरीदीर्घादिः अन्यथा ऋद्धोभंगः ऊरीकृतं उररीकृतं अनंगमर्गंगीकृतं
अंगीकृतं। आङ्पूर्वाद्गुरूद्यमने रंगीकारार्थात्क्तः। आगूर्तं संश्रुतं उपकृतं। संपूर्वाज्जिरातिरंगीकारे क्तः। संगीर्णं। विद
ज्ञाने धातूनामनेकार्थत्वादिरंगीकारेपि विदितं। विदितं बुधितात्कृतयोरस्ति मेदिनीः। समाङ्पूर्वाद्दधः क्तः। स
माहितं। उपपूर्वाद्गमेः क्तः। उपगतं। संविदागूरित्यादिना पूर्वं धर्मवचनाउक्ताः इदानीं तेन धर्मवचनाइति भेदः। एका 21
दशांगीकृतस्य। ईलातिईडस्तुतौ डलयोरैक्यान्कोईलितं शंसुस्तुतौ क्तः शस्तं पणव्यवहारेस्तुतौ च पणायितं पना
यितं गुपूधूपेसायप्रत्यये आयादयआर्धधातुके वा पणितं पनितं। णुस्तौ उपसर्गादिति णत्वं प्रणुतं। न केवलमीलि
तादीनि स्तुतार्थानि गीर्णादीन्यपीत्येऽपस्तुतस्यार्थः स्तुतार्थोऽर्थो येषां तानि तु पारूट शब्दे आदिः क्तः। गीर्णं अप
नेकार्थत्वात्स्तुतार्थता। वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने पुवर्णस्तुतौ वा चुरादिः ज्ञापानेदुच्चारयतिधात्वेर्थे णिजंतान्नक्तः। व
र्णितं। अभिष्टुतं क्तः। उपसर्गादिति षत्वं अभिष्टुतं। ईडादशस्तुतस्य। भेति भर्त्स अदने वर्व अदने क्तः। भाषितं वा
तं लिपउपदेहे अनेकार्थत्वात् लिपिरदनेपि कर्मता लिप्तं। षो अवसादने उपसर्गबलाददने क्तः। जिलितं। क्षुधादिष्व

इतीक। गिरिः रलयोरेकत्वस्मरणात् गिलं गिलतीति मनूक्तं धात्वर्थो लिजं तानुक्तः। विनूमत्तोर्लुकुका प्सां क्षणे कः प्सात। अ
भ्यवपूर्वान्नुहृत्वत्रेः क्तः अभ्यवहृतं। अदेः क्तः अन्नत्रइति निपातनात् साधुः। अन्नं। अबाधकात्पपि निपातनान्नीतिपक्षे
जग्धिरादेशः जग्धं। ग्रसु ग्लसु अदने क्तः ग्रस्तं ग्लस्तं। पश भोजने क्तः कर्मणि पाशितं। आशीनस्तु कर्तरि। भुजेः क्तः
भुक्तं। चतुर्दश स्वादितस्य। वीतनीक्ष्णिप्रादीनां प्रकर्षे स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपे गुणे च क्रमात् क्षेपिष्ठादयः। प्रकर्षे
यौः अर्थे आधार्यविशेष्यकृष्टौयौ इत्यर्थः। गुणः प्रियोरुबहुलानां क्रमेण प्रियस्थिरेत्यादिना प्रवरवंहादेशाः। अत्र प्र
ष्ठादिवत्तुष्ठयोः प्रियोरुस्थूलबहुला एव प्रकृतयः। अभीक्ष्णादीनां तु यथासंभवमिति निर्देशः इष्ठत्रं तपर्यायस्तानुन्ननुनेया
केऽप्यादेशः। कविनूपीवरेति पाठस्तादयुक्तं छंदोभंगात् प्रेक्ष्य इति वा गुरुत्वस्य गत्यंतराभावात् तस्मात् नूपीवेति नां तए वपा
ठः साधुः। क्रमेण के के नाम॥ साधीति साधिष्ठादयः। षट्पयपाक्रमं वाढादीनामातिशायिने अंतिकवाढयोर्नेदसाधाविति
तिसाधादेशे साधिष्ठः। दीर्घक्षिप्रगुरुह्रस्वहृंदारकाणामतिशाये पूर्ववद् वि अतिशायिन इत्यर्थः। प्रियास्थिरेत्यादिना
क्रमेण द्राघक्षिप्रस्फह्रस्वहृंदादेशः यणादिपरलोपे द्राघिष्ठस्फेष्ठगारिष्ठह्रसिष्ठहृंदिष्ठाः। ह्रस्विष्ठ इति त्रस्थूलदूरेत्यादि
नायणादिपरलोपः॥१०॥ इति विशेष्यनिघ्नप्रधानवर्गविवरणं समाप्तं॥०॥ पूर्वकांड इव स्वर्गादिनामानि समानाधेयानि
प्रकरणेनानिबद्धानि अत्रापि कांडे शुद्धानि प्रभृतीनि विशेष्यनिघ्नानि नाकादीन्यपनेकार्थानि अव्ययादीनि वा यौनि या

प्रकरणेनैवनिबद्धानि शिवरात्रि कांडे सुकृतिप्रभृतीनि विशेष्यनिघ्नानि नाको २ २ प्रसंगात्तं तु पूर्ववर्गद्वये प्रततभयानुषेन
विवक्षास्तु संग्रहार्थं तं त्र समयानुपालनार्थं च प्रकीर्णप्रकरणमारभ्यते अत्र केचित् प्राप्यवचनाः यथा कर्मादयः के
विद्रावचनाः यथा क्रियादयः काश्चिद्विशेष्यनिघ्नाः यथाऽपरस्परशब्दः काश्चिद्विशेषणमप्यनिष्टलिंगाः यथा पराय
णादि काश्चित्तु करणवचनाः यथास्त्रमवधाव्याः काश्चित्समूहवचनाः यथा आपूपिकादिः अतः संकीर्णैः संकीर्ण
र्थैः संकीर्णलिंगैश्चारब्धत्वात्तु संकीर्णवर्गोऽयं । भिन्नजातीयैः संसर्गः एव हि संकरः सचप्रायेणात्रैवेति हि वतन्नपदेशः ।
अत्र च अपरस्परस्फातिसंधिप्रभृतीनां स्वरूपभेदेन सारूप्येण वा व्यालिंगत्वाद्यवधारणे चतुमशक्यं न वा विशेषावधि
कृत इति लिंगानिष्य पार्थमाह । नकृतीत्यादि । संकीर्णे संकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे प्रकृतप्रत्ययार्थेन प्रत्ययार्थेन यथालिंगमु 22
न्नेयं तु ऊहेत तत्र प्रकृतप्रत्ययेन यथाऽपरस्परस्य अपंहितिविभक्तिप्रकृतित्वात् प्रकृतिः । सततनवकुलक्रियासाधनार्थेनात्
क्रियार्थत्वं वाऽस्य तथाहि वास्य अपरस्पराः क्रियासातत्यस इति सूत्रेण स्पार्थः अपरस्परादृतिसुटानिपात्यते क्रिया
सातत्ये गम्ये इति क्रियागुणः ४ । गुणाइव्याक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्याभिधेयलिंगत्वं वा वनीकमपीदं लिंगं
प्रकरणांतरेऽभिधास्यमानत्वादत्रैव तेन व्यपदिश्यते । प्रत्ययार्थेन स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नाद्यंतानां स्त्रीभावो वनितत्वं
कृत्ते ताद्दिना स्त्रीलिंगत्वं । संधिप्रभृतीनां किंप्रत्ययांतानां घोः किः प्रादितोऽन्यत्र इत्यादिना पुंस्त्वमुन्नेयं । अपघराद्य

न रूपभेदादिग्रहः। तत्र रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि। साहचर्येऽपि डिंबडमरविप्लवाविति डिंबादेः पुंस्त्वादि। सं
कीर्णे तु सुपलक्षणं वर्गे। तेषामपि मुत्प्रीती प्रमदो हर्ष इत्यादौ रूपभेदादिज्ञानस्याभावे प्रकृतिप्रत्ययार्था
द्यैरेव लिंगोन्नयः। अथवा संकीर्णे इति लिंगसंकीर्णे भिन्नजातीयेन लिंगेन संसृष्टरूपभेदादिज्ञानस्यानुसरा
क्यामिह वाच्यप्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैर्लिंगमुन्नयेत्। यद्यपि वस्तुविधायिनामिह क्रमेणाभिधानं नास्ति तथापि
भावविधायिनां प्रायो विद्यत इति क्रमसद्भावे लिंगसंकरः स्वीकृतः। कर्मेति कर्म क्रिया करोतेर्भावे कर्मणि वा
मनिन् निवर्मव्याप्यं। क्रमः शबरीडादेशः। क्रिया। कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतमिति रुद्रः। द्वे क्रियायाः
ततिततखेन क्रियारामृष्यते तेन रोद्यासुदृशप्रकृतिः। यदादयो दम्प्रकृतार्थत्वात्परामर्शकाः। यथा सत्किं सत्
साधुन शांतियोधियमिति किरातः। तस्यावहनादि क्रियायाः तेषां वा क्रियावतां परामर्शो सातत्येन वे धोगम्यमा
नेऽपरस्परः। तत्रापरे च परे चेति द्वंद्वसमासः। तत्र सुडिति तिन्नेद्बुद्धिः। सातत्ये इति क्रियायाः क्रियावतां वावि
शेषणं तदा नपुंसकत्वैकवचनं च स्यादिति पूर्णचंद्रः। अपरस्परास्सार्था गच्छंति अपरस्पराः स्त्रियः। अपरस्परा
ति कुलानि सूत्रे लिंगवचनमतंत्रमिति। अपरस्परं गच्छंतीति अपरस्परमवच्छिन्नं गमनं कुर्वंतीत्यर्थः। निर्दि
ष्टं कर्म सातत्येन बुध्यामि परस्परमिति भागुरिः। एकमविच्छेदेन क्रियायाः। तद्भाम विच्छेदस्य। साकेतियथा क्रमेण।

कल्पवचनं पारायणं ॥ आसंगवचनं पारायणं ॥ पारं समाप्तिमयनं गच्छति प्राप्नोति पारतीरकर्मसमाप्तौ कर्तरि ल्युः ॥ प्रावि
ष्टलिंगत्वान्नभिन्नलिंगत्वेन सामानाधिकरण्ये वक्लीबत्वमेव पारायणं पारायणं यथा धर्मपरायणो धर्मा॥शक्तः इत्यत्र ४
आश्रये न तु पराभीष्टपरायणं पदं विदुरिति शाश्वतः ॥ पारायणं तु रायणं इति स्वामी तरणं तु ॥ तुरायासमंताद्यनं मि
प्रध्वंसकादेरित्यन्ये) क्रमेणैकैकं । येति-सकलगतींद्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु गुराण्यहल इह सकारे ॥ तत्काभावो ऽपि
प्रायः इत्यर्थः ॥ यास्तु सच्छापदृष्टेति स्वान्तं चेत्नृष्णामपूरध्वंसकादिरित्यन्ये । अपि संधिविनाश्यानं तेन प्रवृत्तिर्यदृष्टेति
नुसुस्मूर्तिः ॥ स्वैरिनाख्यच्छंदना ॥ हृत्स्वान्तं चास्य ॥ हृद्वित्ति हेतूनाकारणेन स्मृत्यारादित्ता आस्यास्थितिर्निलक्षणमनु 23
ते विगतं लक्षणमालोचनं यत्र तद्विलक्षणं विलक्षणं मतं स्त्रीनं यद्वृत्तेन्निष्प्रयोजनमिति भागुरिः ॥ एकं निष्प्रयो
मिति जनं भागुरिः ॥ एकं निष्प्रयोजनस्थिते ॥ शांति क्रोधरागादिप्रशमः शांतिः विघ्नोपशमः नादनोपदेशे तदादिनाहत्वा
भावः ॥ शमादिभ्यो ऽपवर्गशमथः दमथः ॥ दूर्शांते ॥ दांतिब्रह्मचर्यादिक्लेशसहिष्णुता दांतिः कायोपशमः ४ त्रीलिं ॥ ञ्जी
वनिवृत्तिः प्रवर्तनं सा प्रशस्ता यत्न न हृते कर्मप्रशंसा यामर्शं आध्यत्र पवन कर्मालि प्रवृत्तिः सर्वैः प्रशस्यते न दवदानमि
त्यर्थः ॥ दैप्रशोधने अवपूर्वो ह्युट्टिवदावति विशुध्यति कर्तरि ल्युर्वा ॥ अपपूर्वाद्दपदानमिति नु स्वामी ॥ एकं ॥ कौतिक
मयोगात्नु कामं भादित्वाद्यप् । कमनीयं वा ॥ कम्यशश्चत्रं तं त्रेणेभयार्थः ॥ तेन काम्यस्य वरस्त्रीगजरत्नादेर्दानं प्रवारणं

रघोकामनयादामं प्रवारणं प्रकर्षेण इष्टं व्रियते संगृह्यते इष्टं वृञ् आवरणे चुरादिः आदाववपिकरणे ल्युटि तद्वृ महादानं
।प्रवारणे महादानमिति त्रिकांडशेषः ॥ वेति मणिमंत्रमहौषधादिभिर्वशीकरणं संवननं संपूर्वो वनतिर्वशीकर
णार्थः । वशक्रिया साधने मणिमंत्रौषधेनयावने संवननामिति पाठान्तरं संवननं यथा जयश्रियः संवननं यतस्तदि
ति मणौ रघुवंशः । द्वे ॥ मूलेति मूलौषध्यादिमूलेन पुंड्रत्रासनोच्चाटनस्तोभनवशीकरणादिकर्म तत्कर्मणि । तच्छुक्ता
त्र कर्मणोऽस्य । द्वे कार्मणमिति ख्यातस्य ॥ वीतेति धूञ् कंपने चुरादिः धूञ् प्रीञ् ओर्नुग्वक्तव्य इति विधूननं ॥ धूविधू
नने ह्रस्वस्य कुटादित्वान्नुङ्ङि । वेगुणाभावे उवङ् । विधुवनं । द्वे कंपनस्य । तेति तृप प्रीणने ल्युटि तर्पणे । प्रीञ् तर्पणे पूर्व
वत्संतात्रकु प्रीणनं । अवरक्षणगतिप्रीतिकान्तिपादौ ल्युटि अवनं । त्रीणि प्रीणनस्य । पेति पारि पूर्वः आप्नोतिस्त्राणा
र्थः पर्याप्तिः । त्रायते ल्युटि परित्राणे । हस्तेन वधकस्यावारणमिति सुभूतिः । प्रजिहीर्षतो हस्तस्य वारणं रोधः हस्तयोस्
तोतनेन वधात्त्राणं हस्तवारणं । त्रीणि मारणाद्यनिवारणस्य । सेवेति षिवु ल्युटि सेवनं । सीवनमिति सन्नेषायपीति
दीर्घ इति तु सर्वस्वादिः । क्विन्नुच्छ्रोऽरित्य स्मृतिः । त्रीणि सीवनस्य ॥ वीति दृ विदारणे ग्रह वृद्दिशताप विदरः । स्फुटिः कुटादिः स्फु
टनं भेदादिकस्य तु गुणे स्फोटनं ॥ भिदेर्भिदा षिद्भिदादि भिदा । त्रीणि वस्त्रादि विदारणस्य । आक्रोशेति क्रुश आह्वाने ल्युटि
गुणः आक्रोशनं शापः सरग्निषंग वक्ष्यति दिशा पे अभिषंग इति । षञ्ज संगे अभिषंगो मानिर्विकारः द्वे शापस्य । सेति

विदज्ञानेसंविदेर्धत्रिसंवेदः।विद्वेदनाख्यानान्निवासेषुचुरादिः स्वार्थेणिच्स्यासंज्ञयोयुचिवेदनानननेयुक्ते
वृद्धौवेदनमितिक्लीवत्वंवाद्वे अनुभवस्य।सामितिसंपूर्वोमूर्छतिरतिरेकोभवतिमूर्छामोहसमुच्छ्राययोःल्युट्सं
मूर्छनं।अभिव्याप्तिः सर्वतोव्याप्तिरितिस्वामी॥द्वे द्वन्द्वव्याप्तस्य॥यंतियावेर्थजयावेत्यादिनानञ्ङ्‌ यावआ।भिक्षाणु
रोध्यहलद्हत्पकारः।भिक्षा।अर्थयाच्ञायांचुरादिः अर्थनार्दनेक्लीबेयिच्युच् अर्थना॥अर्दयाचतेचुरादिःपूर्ववं
युच् अर्दना।चत्वारियाचञायाः।वेतिवर्द्धिच्छेदनपूरणयोःचुरादिःवर्द्धनं।छिदेर्ल्युट्छेदनं।वर्द्धनंछेदनंद्वेद्भावितिद्वे २४
त्पाष्ठादावजयः।द्वेछेदनस्य।अथोनि आङ्पूर्वोप्यांनंदिप्राप्तिभ्यांल्युटि आनंदनं।आप्रछनं।सभाजप्रीतिसेवन
योरितिचुरादौ आमंत्रणेसभाजनइतिक्विचित्पाठः।संवर्गणेव।नीणिवांधवादेर्गमनागमनकालेस्वागतसुस्थ
तुसंबंधिननकर्तृव्यालिंगनारोग्यप्रश्नानुष्ठानादिनाभ्यानंदस्य।अथोतिम्ना अभ्यासेशिष्यपरंपरागतेसदुपदेशे
वर्ततेघञ्युकोशिष्यपरंपरावतीर्णउपदेशः आम्नायः।संप्रददातेर्घञ्युक्संप्रदायः।द्वेगुरुपरंपरागतसदुपदे
स्य॥क्षतिःक्षिक्षयेक्तरक्षयः।क्षिपूहिंसायांविलादङ्‌क्षिपा।द्वे अपचयस्य।मूनिकोंतिरिछावराकांतोवशिरण
रूपसंख्यानमिति पपूर्वशः।द्वेइच्छायाः॥रेतिरक्षार्थजयावेतिनङ्‌रक्षणः।त्रैङ्पालने+ग्रहउपादानेभिानिवेशेव अभि
निवेशाभिर्बंधः।ग्रहवृद्दिसपूग्रहः।ग्रहकुलकान्ग्राहः।द्वेग्रहणस्य॥वाति+ल्युट्त्राणं।द्वेरक्षायाः।।रेतिरणंरणः।क

णावीणायांसाधुः।द्वे कणनशब्दकरणस्य॥ व्येतिव्यधजपयोरप्प्रव्यधः॥ विधाविधाने अनेकार्थत्वाद्वेधने वृत्तिः
घञ् वेधः।द्वे वेधस्य॥ पेति डुपचष् पाके पचनं पचा षित्वादङ्।घञ् पाकः।द्वे पाकस्य।ढौति ह्वेञः कुसंप्रसारण
मिःपपूसंप्रसारणे हवः।हूतिरुक्तिः।द्वे आह्वानस्य।वेति वरणे वरः अब्दोरप्।क्तिन् वृतिः।द्वे वरणस्य वेष्टने प्रा
र्थनाविशेषादित्यप्।ऽपोष्टदाहे उपदाहे प्लुषदाहे प्लोषः प्रोषः।द्वे दाहस्य।नेति नयनं नायः श्रिणीत्यादिना घ
ञ्वाकुत्सादपि नयः।द्वे नीतेः।ऽपनिऽपावयोर्हानौ ग्लाम्लाऽपाहाभ्यो निः।ऽपानिः।ज्रृ वयोहानौ ऋकारत्वाद्भ्यः
क्तिन् निष्ठावदिति क्तिनो निष्ठावद्भावात्त्वं वजीर्णिः।द्वे जीर्णितायाः।भ्रेभ्रातिभ्रमणे भ्रमः घञत्रित्वाद्ध्रस्वः।
भ्रमेः कृषादिभ्य इति कूभ्रामिः॥ स्त्रीत्वविवक्षायां कृदिकारादक्तिन इति ङीष् भ्रमी। द्वे भ्रमणस्य।स्फेति स्फायि वृ
द्धौ क्तिन् वलि लोपः स्फातिः।स्फातिर्वृद्धिः प्रसारेणेति वा पाठितः।द्वे वृद्धेः।प्रोति प्रथ प्रख्याने षिद्भिदादित्वाद
ङ्।प्रथा।ख्यातेः क्तिन् ख्यातिः।द्वे ख्यातेः॥ स्पृशिरिति स्पृश संस्पर्शे पृथ्वीसम्पर्कः क्तिन् स्पृष्टिः पृक्तिः।द्वे स्पर्शस्य
स्रोतिस्रु प्रस्रवणे स्नुगतौ ऋदोरप् स्रवः स्नवः।घञि स्रावः स्यात्।द्वे स्रवणस्य।विधेति विधाने विधा आतश्चोपसर्गे ङ।स
मृद्धिर्धनसंपत्तिः।विधा गतान्नेऽपाद्यावेतिमोदिनिः।क्वचिद्दृश्यासमृद्धाविति पाठे गुरोश्च हलः इत्यकारः।भिदादि
त्वादङ्वा।द्वे॥ स्फुरणेति स्फुर स्फुरणे कुटादिः ऋदुपधः।उपदुपधदृशे केतन्मनेस्फुरणामिति स्फुटं स्फुरितं।द्वे स्फुरणस्य॥

प्रतिमाङ् मानेवाहुलकात् क्तिन् प्रमितिः ।। ओतश्श्ये सादिनाङ् प्रमा ।। ह ।। प्रेतिषुङ् आत्मप्रसवे क्तिन् प्रसूतिः ।। अप्
प्रसवः ।। ह ।। ऋतहृति श्रुनिरक्षरणे घञ् स्रोतः ।। घृ क्षरणदीप्त्योः उपसर्गस्य घञि दीर्घत्वे प्राघारः ।। ह घृतादिक्षरणस्य ।
क्रमे निक्रमुग्लानौ ग्रामादिभ्योऽपवक्रमणः ।। घञ् क्रमः निवृह्णस्य वृंहे आयामस्य । उदितिकर्षणविलेखने घञ् उत्
कर्षः ।। शीङ् एरवि अतिशयः ।। ह अतिशयस्य ।। सेति उपसर्गात् इतिकिः संधिः ।। श्लिष आलिंगने घञ् श्लेषः ।। ह संधानस्य
।। वीनिविन्जू बंधने बध्यंते त्रनि पुंसीति घः विसीयते विसिंलोनि वात्र अप्र विषयः ।। आशयः आश्रय इति क विनूपाद्
ह आश्रयस्य ।। क्षीनिक्षिप प्रेरणे भिदाद्यङ् उत्क्षिप्ता ।। ल्युटि क्षेपणे ह क्षेपणस्य । गीनिगृ निगरणे जीर्णिवन् गीर्णिः २५
ईङ्कृष्णाद्यादिभ्य इति इकु गिरिः साह वर्षात् गृहीतं ह गिलनस्य । गूरे निगुरी उद्यमे ल्युट् गुरणं अपमेघामपीनिदी
र्घत्वे गूरणमपि दे वादिकस्य दीर्घादे गूरी धातो गूरणमिति स्वामी । उन् पूर्व यम उर्ध्वात्रि अङ् उद्यम इति निर्देशात्र वृद्धि
ह उद्यमस्य ।। ल्युट् श्रयणं ।। ह श्रयणस्य । जेति उन्नेति अवोदोर्निय इतिघञ् उन्नायः वाहुल्यादवि उन्नयः ।। ह उन्नयनस्य
।। ओतनि श्रिञ् सेवायां श्रिणी भुवो इति घञ् श्रायः ।। ल्युट् श्रयणं ।। ह श्रयणस्य । जेतिजय ल्युड् वोजयनं जयः ।। ह जयस्य ।। नि
तिघञ् निगादः नेगदे तिवा अप् प्रनिगदः ।। ह भाषणस्य । मेनिमदि हर्षे मदोऽनुपसर्गे इत्यप्मदः ।। सधमादस्थ्योरिति
निपातवलात् घञ् मादः ।। ह मादस्य ।। उद्वह इति ओविजी धातोर्घञ् प्रत्यये सति उद्वेगः ।। उद्भ्रमे घत्रि उद्भ्रमः ।। ह वमनुकारस्य ।

वीतिमृदक्षोदेत्युद्वर्त्तविमर्दनं । परिमलनं परिमलः मलम दन्त्रधारणे संज्ञापूर्वको वा न्नावृद्धिः ॥ द्वे कुंकुमादिमर्दनस्य ॥
अभ्युपेति पदेः क्तिन् अभिमुखी उपसमीयं पत्तिर्गमनमभ्युपपत्तिः । ग्रहत्वद्वितीयादिना ऽपू अनुग्रहः । हितसंपादनाहित
निवारणप्रवृत्तिः । द्वे अनुग्रहस्य । नीतिनताऽनुग्रहाद्विरुद्धा विपरीता नियमायाग्रहणं निग्रहः । एकं । अभीति अपविक्ष
र्वियाभिगम्याक्रमणं । अभिपूर्वाद्युजे घञि अभियोगः । ग्रहेरप् अभिग्रहः । अभिग्रहो ऽभिग्रहणे त्यभियोगेवगौर
वहनिरूढः । द्वे ॥ मुष्टीति । अंगुलीनां विशिष्टसंस्थानानां ग्रहणमिलनं संग्राहः । ग्रहेः समिमुष्टावनि घञ् द्वे मुष्टिवं
धाक्रियायाः तथांगुलिसन्निवेशस्य तथा ॥ डीतिडीङ् विहायसां गतौ ऽयनं विड्वेनाडिंबं उणादिनिपातः । भयध
नेप्युपसेपिडिंबः प्रीडानि विप्लवइति रभस । उमेति राबृं शाति लातिवाकः डमरः । प्लुङ् गतो स पूर्वविप्लवः । त्रीणिधा
उकलुं टनादेः । धाडकादिभयस्येत्यन्ये । अशब्दकलहस्येति स्वामी । वधोतिनेध वंधनेसीयते वध्यतेनेन करणे क्ति
निप्रासितिः । वारः प्राग्युक्तः वंधापसर्पयोश्चारइति रुद्रः । त्रीणि वंधनसाधनरज्जु निगडादेः । स्प्रोतिस्पृश वाधनस्पर्श
नयोः करणे घञ् स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरीति त्रीणि रोगस्य से के अत्र पक्षे स्पर्शः सरेफः । रे फहीनस्य शपाठे तु द्वयोः पर्यायः
। वधनं प्रासितिः वारः स्पशः स्प्रष्टाउपतप्तइति तु वयं स्वाम्यपितद्वे वाहः एतन्नपक्षे पूर्वेयथार्हवर्णइत्यादावस्य शावु
को अत्रतु तयोः परतत्वज्ञानपरवाधनेतयोः कर्मकं स्पशास्पर्शनिवाधनयोरितिधात्वर्थानुसारादिति भेदः । नृवास

श्रातपेस्तूवृ उपतप्ता । नीतिनिष्क्रष्टीकरणं निकारः घञ् । विप्रपूर्वान्नुकरोतेर्घञ् विप्रकारः घञ् । विप्रपूर्वान्नुकरोते
र्घञ् विप्रकारः निकारः स्यात् पारभवे धान्यस्योत्क्षेपणेपि वेतिधरणिः । द्वे अपकारस्य ॥ आकेति श्याकरणमाका
रः अनेकार्थत्वात् भ्रूकुटीमुखाद्यंगविकृतौ वर्त्तते वक्ष्यते श्याकारो विंगिताकृतिः आङ्पूर्वान्नुकरोतेर्घञ् आकारः
इङ्गितं इङ्गेर्घञ् इङ्गः तेः इंगितं ॥ द्वे अभिप्रायानुरूपचेष्टाविष्करणस्य । पेति परिणमनं परिणामः नमेर्घञ् वि
28 कारः प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः घञ् यथा मृत्पिण्डस्य घटः इति । द्वे परिणतस्य द्वे इति विकृतिः क्तिन् । कृञः शावा विक्रिय
द्वे विकृतेः । अपेति अपहरणमपहारः । अपचयनमपचयः एरच् द्वे ह्रासे ॥ सेति समाहरणं समाहारः । चिनोतेरच् २६
समुच्चयः । द्वे बहूनां मित्राणां वा सह व्यापारेण बुद्ध्या वा पञ्चपूली त्रिभुवनवत् राशीकरणस्य । प्रेति प्रत्याङ्पूर्वाद्धरतेर्घञ् प्र
त्याहारः । उपाङ्पूर्वाद्दातेर्ल्युट् उपादानं । द्वे स्वविषयेभ्य इंद्रियाकर्षणस्य । वीति हरतेर्घञ् विहारः । परिक्रमणं परिक्रमः । सं
रागनानाम वनेपरिक्रमः इति किरातः । द्वे क्रीडार्थं पद्भ्यां गमनस्य । अभीति हृञ् ग्रहिभ्यां घञ् ल्युटौ । द्वे चौर्यकर
णस्य । अपाभिमुख्येन ग्रहणस्येत्यन्ये । नीतिनिर्हरणं निर्हारः । कृषेर्ल्युट् अपभावकर्षणं । द्वे शल्यादेरनुत्पाटनस्य । अभि
मुख्येन ग्रहणस्येत्यन्ये) अवेति विघ्न अनुहारः अनुकारः । द्वे सदृशस्तापदेशाभावाविष्करणस्य । अर्थेति अर्थे
स्य धनादेर्विनियोगाविशेषेणानपगमे उपचये । व्ययपवित्र समुत्सर्गो बुद्धादावर्थतः एरच् व्ययः एरं । प्रेति वहन्तानुभ्यां

घञ्युक्तिनोप्रसारः प्रसृतिः। द्वे जलादीनामविच्छिन्नायाः संततेः। प्रतिवहे वीऽङ्गुलकादपुप्रवहः। प्रवहस्त्व बहिर्योत्राम
नरिश्चप्रभेदयोरिति मेदिनिः। एकं गृहगमनादेर्बहिर्गमनस्य। वीति यमः समुपनिविषु वेति घञ्युपे वियामः वियम
यामः यमः। अनुपसर्गइत्यनुवृत्तेर्क वप्रादे। घट्यमस्य। हिंसेति अथर्ववेदोक्तं फलं कर्म शाकपार्थिवादिः हिंसाक
र्मं मारणोच्चाटनादिकं अभिचारः। हलश्चेति करणे घञ्। द्वे॥ जेति इच्छेत्स त जागर्तेरकारो वेति पक्षे यक् जागर्या पूर्वे वि
प्रतिषेधेन जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु इति गुणः। परत्वाद्वृद्धिं बाधते जाग्रियेति धातुपारायणं। परिचर्यसादिनाजा प्रेस
यत्निपातः अकारे जागरा पुंसि घञि गुणे जागरः। त्रीनू जागर्ति रपीतिसुभूतिः। स्फुटि जागरणे। द्वे जागरणस्य॥ वीति
निरूप्यते साध्यमनेनेति घञर्थे कः। विघ्नः। कार्यसिद्धिमंतरं व्यवधानमायन्तीति इणो ल्यप् ते तान् कर्मण्यण् अंतरायः। प्रत
इन्ते कार्यान् विहन्ति इगुपधे ति कः प्रत्यूहः। त्रीणि विघ्नस्य। स्येति उपघ्नेति उपगत्य हन्ति तं उपहन्यते गम्यते अवात्उपघ्नः
आश्रय इति निपातनादपुत्तुपधालोपश्च उपघ्नः। (कार्यसिद्धिमंतरं व्यवधान) द्वे सान्निहिताश्रयस्य। वीति निरपूर्वो विशि
उपयोगार्थे घञ्‌न्तैर्वेशः उपयोगः। द्वे॥ येति परिसर्पणं परिजनादिनासमंतात् वेष्टनं सृपे घञ् परिसर्पः। परिकरणं परि
क्रिया। द्वे परिजनादिनापरिवेष्टनस्य॥ वीति विघाटितानाम् कार्यपारोत्रा विधरं आकुपूरित्यादिनाऽव समासांतः। वि
शेषाद्गुणित संवंदे कल्पे पिवा विफले प्रो विधुरं विकले त्रिष्विति त्रिकाण्डशेषः। द्वे॥ अयोति प्रीञ् तर्पणे कांतौ च घञ्

करिसंवरणेऽनुरादिः छंदोऽदंतः अभिप्रायवशौ छंदाविति विवक्ष्यते । आशेरतेऽत्र भावाद्गलेरवृ आशयः ॥१

अभिप्रायः पुंसि तोऽप्यभिप्रायवाची छंदः शब्द इति ख्यातिदत्तः । त्रीण्यभिप्रायस्य ॥ समिति ग्रंथकरणे वैपरीत्ये संक्षेपः । सं
गृहीतं क्षेपणं विप्रकीर्णतासंक्षेपणमिति सुस्वामी । अपसुक्षेपणे ल्युट् समसनं । द्वे विस्तीर्णसंक्षेपस्य । येति वर्यवति
इति विरोधने आत्मनेपदं पर्यवस्था । द्वे विरोधस्य । येति परिनेसरणं सपर्या पारिवर्ये स्यादिनायप्रत्यये परिसन्नेर्व इउ
पसर्गस्य स्यादिनादीर्घः ॥ द्वे भूमौ सर्वेनोगमनस्य ॥ आस्येति आसनुपवेशने क्तान्ल्युट् बहुलमिति बाहुलकात्ण्यत् तु
आस्या । ण्यासेतिपुंवु आसनं ॥ स्तासेति क्तिनु स्थितिः । त्रीणि स्थितेः ॥ वीतिस्तृञः प्रथने अवश्यावृद्धतिघञ् विस्तारः
। विस्तीर्णग्रहणं अपूर्वविग्रहः । विविधमसनं अस्तु क्षेपणे घञ् व्यासः । त्रीणि विस्तारस्य ॥ सेवेति सविव्यासः श २२
ब्दसंबंधी विस्तरः । वाग्विस्तरः गुणविस्तरः पाधुपवाराव्रा एकं ॥ स्येति मृदे लुट् मर्दनं । सपूर्वो वाह प्रयत्ने धातुनाम
ने कार्यवादंगमर्दने ल्युट् संवाहनं । संवहनमिति पपाठ । संभोगातेमससमुविनोहस्तसेवाहनानामिति निमेच्छ
तः । संवाहकोऽङ्गमर्दकः इति रत्नकोषः ॥ द्वे ॥ वीति पाश अदर्शने अदर्शनं तिरोभावः उपसर्गवलातूपारिवर्णात्येः ।
समंतात्वयनं परिखपः । प्रणयो प्यत्र द्वे प्रेति प्रकर्षेणानिकृतान्तसरणं अपुप्रसरः द्वे घृणादि विसर्पणाख्यस्य ।
समंतात्वयनं परिखपः । प्रणयोप्यत्र द्वे प्रेति प्रकर्षेणानिकृतान्तसरणं अपुप्रसरः द्वे घृणादि विसर्पणाख्यस्य ।

ञ्छेदने ऽपूलवः ऽभिलू अथो निरभ्योरिति घञ् ऽभिलावः । ल्युटि लवनं । त्रीणि धान्यादिछेदनस्य । नीति पूर्ववद्घ
ञ् पोतनिष्पावः पवः । पूञ् पवने ल्युट् पवनं । त्रीणि धान्यादीनां बहुलीकरणस्य । प्रेति प्रसंगस्तकानि: प्रस्तावः प्रेद्रु
स्त्वित्यादिना घञ् । ऽवनियोगेष्वियने त्राधिकरणे ऽपू ऽवसरः द्वे ॥ त्रेति तस्यति वनन्ति त्रसीधातोः ४ शीकरवद्दय
नेत्रसरः त्रसेर्भ इत्यादिनादरत्रिवा । तसरपाठे तनेः किदिति सरव् । सूत्रेण वेष्ट्यते इति ल्युट् सूत्रवेष्टनं । द्वे तसरीति तंत्रवा
यप्रोत्सिद्धस्य । प्रेति प्रजायते ऽस्मिन् घात्रि जातिनि वध्योग्ये नित्वृद्ध्याभावः प्रजनः । उपसरणमुपसरः प्रजने सर्त्तेरित्यप् । द्वे स्त्री
गव्यादिषु पुंगवादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोगकालस्य ॥ प्रेति श्रीली व्यामेरवू प्रश्रयः प्रणयः । प्रसर इति वप्या
ठः । प्रसरः प्रणये वेग इति मेदिनिः । द्वे प्रीत्यापार्थनस्य । धीति धियः शक्तिः सामर्थ्यं सा वाष्ट धामु ञ् श्रूषाश्रवणं वेवग्रहणं
धारणं तथा । ऊहापोहो वा विज्ञानं तत्वज्ञानं च धीगुणा इति । निष्क्रम इति घञ् नोदात्तोपदेशेत्यादिना वृद्ध्याभावः । निष्क्रमो
निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपादे निष्क्रम इति रुद्रः । द्वे । अथ्वीति संक्रामंत्यनेन संक्रम्यते वा संक्रमः । सेत्वादिः । संवरं । तेने नसं
वरेत्यादिना घञ् अ निपातः संवरः । संचारो निर्गमोऽभ्रमांबुपथ इति रत्नकोषः द्वे । प्रेति प्रत्युत्क्रमः । प्रयोगार्थः कर्मारं
भे प्रथमः प्रयुक्तिः ऽप्रयोगः प्रकृष्टस्युद्धार्थमुपक्रान्तिः प्रत्युत्क्रमो वा । प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थमिति भागुरिः । द्वे प्रधा
नप्रयोजनानुष्ठानस्येति तु कोबद्धरः । प्रेति प्रक्रमोपक्रमो ऽद्यमारंभस्य द्वे । स्येति ऽभिमुखेनादानं ऽभ्यादानं उद्घान

मुद्घातः उद्घातः प्रएवोपास्त्यामितिरघुः ३ उपोद्घातो विषयदाः । विनाप्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इति नु
स्वामी । त्रीण्यारंभमात्रस्य । प्रक्रमादि पंचारंभमात्रस्येत्येके । संप्रिनिसंभ्रमणं संभ्रमः । त्वरेर्घटादित्वात्स्त्रियांऽ
जित्वरा त्वरिः । आवेगस्त्वेकेरान् पारीरिति वाचस्पतिः । द्वे त्वरायाः । प्रेति प्रतिबंधनं प्रतिबंधः प्रतिबंधो रोधः स्तं
28 भेरिति षत्वं प्रतिष्टंभः विष्कंभः प्रतिबंधो विनियोग इति वोपालितः । द्वे कार्यप्रतिघातस्य । अवेति अवनयमव
नायः स्वलीकारः । अवोदोर्निय इति घञ् उपत्तेर्णियता [illegible] इति निपातनं स्वामी नु पतान्तिकारोपस्कारयोः नियातनमि
त्याह द्वे अधोनयनस्य । उपेति घञ् उपसर्गान्नूवल्भु घञो [illegible] इति नुम् उपलंभः अनुभवनमनुभवः अपूर्वे अनुभवस्य २८
। सोतिसमाङ् पूर्वी लभिः उपसर्गवलान्कुंकुमादिविलेपनार्थः । कुंकुमादिनाविलेपनं समालंभः द्वे । वीति घञ् विप्र
लंभः विप्रयोगार्थ । विरहे विसंवादे वा द्वे राजिणोर्विक्षिदे इति सुभूतिः । वीति घञ् [illegible] विलंभः अतिसर्जनं । द्वे दानस्य ।
वीति वोत्क्रुश [illegible] विश्राव इति घञ् विश्रावः । [illegible] प्रविख्यातिः । द्वे अति प्रसिद्धेः ॥ अवेति अवपूर्वईक्षतिः प्रत्यवेक्षणार्थः प
र्यायाः इत्यवेक्षस्वेति । कस्यापि द्रष्टार्थो जागरणं प्रतिनिधिः प्रतिजागरः प्रतिकायवत् प्रादिसमासः । द्वे प्रत्यवेक्षणस्य
॥ नीति निपाठनिपठौ । नौ गदनदे पठादिनाऽपुंपक्षे घञ्ञ निपाठः निपठः घञ् निपाठः । त्रीणि पाठस्य ॥ नेमोतीति नि मञ्छि
म=स्पाद्यभावे [illegible] तेमस्त्रोयो । उंदी क्लेदने [illegible] समुंदनः । त्रीण्यार्द्रीभावस्य । आदीति आप्लृ [illegible] गर्भतने

न ऽअन्येभ्योपीति डः । आभृशं दीनं दैन्यमत्रास्तीति वप्रकरणेऽन्यत्रापीति वप्रत्ययो वा आदीनवः । क्लिगतौ आस्रवंतीन्द्रि
द्रियाण्येनेन ऽअपू आस्रवः । क्लिश्नाति ऽअबु क्लेशः । त्रीणि क्लेशस्य ॥ मेले मिलनसंगमे घञ् मेलः । मेलक एव मेलकः स्वार्थे
कः । संजननं संगः घञ् । संगमयतीति संगमः । नामेलः संगमो नावेत्यमरमाला । प्रत्नाघाणि सांगमोपि । त्रीणि संगमस्य ॥
सुं वीतिसम्पर्क्ता तात्पर्येण विविधप्रकारैः रीक्षणं ल्युट् विवयनं । मार्गि अन्वेषणे ल्युट् मार्गणं । मृग अन्वेषणे चुरादि
ण्यासेतिस्तु वृ मृगणा । परिचर्या परिसर्या मृगये त्यादिना यप्रत्ययेनिपातनात् मृगयाभावे घञ् अदंतत्वात् गुणे
मृगः । पंच अचहृतवस्तुन सान्वेषणस्य । पेति पारिरंभणं परिरंभः रभेरशब्लिटोरिति नुम् । परिस्वन्जेर्घ
ञ् उपसर्गादिति षत्वं परिष्वंगः । घञ् संश्लेषः । उपगुहे ल्युट् उपधायामोहृ इति दीर्घः उपगूहनं । चत्वारि आलिंगण
स्य ॥ निर्वेति वर्णि चूर्णेप्रेरणे स्पापपासे तिनिर्वर्णनात् ल्युट् वर्णनं । निध्यायने ल्युट् निध्यानं शेषं सुगमं । पंच दर्शन
स्य ॥ प्रेतिस्तु बाधं । वलाशि निराकरणस्य ॥ उपेति ब्रुपयोः शेन इति घञ् विरागः उपरागः । पर्यायेण क्रमेण
त प्रहारिकादीनां शयनं तदेवार्थापर्यायास्तौ तथाहृ ॥ द्वे ॥ अत्रेति स्नातिः सो अ धातुः । जुगुप्सायां ल्युटि ऽपडः पाई धा
तुकौ विकल्पात् अत्तनं । ऋते रीयङ् ऋणीयः कंड्वादिभ्यो यक् तदंतादप्रत्ययाते ऋतीया ह् णीया अयं बलः जायांप्र
सिद्धः प्रमादात् घृणायां प्रयुक्तः इति कालिंगः । वीभत्सा त्र । मोहोवीऽपा जुगुप्सावत् ऋणीयाहृ णियाघृणेति वा वस्तिः

वलारिघृणायाः ॥ स्येति व्यतिक्रमासनं व्यत्यस्यते पर्यस्त्रू व्यत्यासः । विपरीतासनं विपर्यासः । विपरीतमयः इत्यव्य
यः । एवं विपर्ययः । पूर्वमानुपूर्वी क्रमेणातिक्रमादयोऽविहिताद्दत्नुव्यत्यय क्रमेणपर्यायः । वलारि व्यतिक्र
मस्य । पेति परिणोऽव्रूपर्ययः । एवमनुपात्ययः । ऽपतिक्रमः ऽअतिपातः । वलार्थतिक्रमस्य । प्रेषेति समादृय
तृष्ट् त्पानां प्रेषणं शासेर्ल्युट् तत्र प्रतिशासनं स्यात् । एकं । सेति क्रतुषु यज्ञविषये बुद्धिज्ञानां यास्त्वमति भूमिः स्त
29 निस्त्वानं समेत्य स्तूयतेऽत्र यज्ञे समिस्त्वव इति घञ् स संस्तावः भावेपि संस्तावः । एकं यज्ञे स्तोत्र कारिणां द्विज २९
नाम वस्त्वानभूमेः । नीति निधाय ऽपारोप्य ऊर्ध्व दन्यते स्मिन् उद्धनोऽत्राधान इति साधुः । एकं उर्द्ध काष्ठ तक्षण
र्थम वस्त्वापित काष्ठस्य । स्तेति स्तंबः तृणानि गुल्मो वीरुद्ब्रह्मस येनानि हन्यते स्तंबे कवेति वकारादप्यूघनादेरा घस्तं
बघ्नः स्तंबघनः । स्पृटिर्स्तंबहननं स्तंबहननी द्वे तृणादुन्मूलनकारिणः खनित्रादेः । ऽपाधीति यो नभ्रमरादि
नाविध्यते घञ्र्थेकः ऽपाविधः । एकं भ्रमरस्य व्यादेः । वीति विष्वक् समंतात् समं तुल्या रोहपरिणाहे वृक्षा
दौ निघः । निघो निःमितमिति साधुः एकं । अद्दीति क्षिविक्षेपे उत्त्योरिस्तनुदात्ते तो कृत्(ह्राव्) धान्य इति घञ्उत
कारः । न्यग्रं युगमं द्वे धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य । नीति निगिरतिरन्यवहारे उत्त्योर्ग्रह इति घञ्निगारणो निगारः
ग्दृ शब्दे उद्गारः शवृ उद्वमनं वा दुस्करी वृ वा स्कृ कवा इति घञ् विस्तारः । क्षेति स्वभावात् कास विषय इति स्वा

भावात्कालविषय इति स्वामिकालिंगौ। ऊर्द्ध्वीकृतपदस्य कस्यापि कुर्हलं उद्ग्राहः =आदिना उक्तानिगरणादिग्रहः॥
क्रमेणैकैकस्य॥ =आरेति। =आर्येयं। =पाठः =अववि पूर्वाद्रमेः क्तिन् =आरतिः =अवरतिः विरतिः। उपरमे घञ् उपरामः
=अनुदात्तोपदेशत्वात् नोदात्तोपदेशेत्यादिना वृद्धिनिषेधाभावः यमउपरम इति निपातनाद्वा उपरम इत्यपपाठः। व
तारि उपराम इति इत्यर्थस्य। =ष्ठ्यो इति निष्ठीव्यते छिवुनिरसने पवाघव्रा निष्ठेव। क्तिन् ऊठि निष्ठ्यूतिः। कृत्सुवे
बहुलमिति बहुलवचनात् पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः निष्ठेवनं निष्ठीवनं =अभि त्रीणीति एकार्थानीत्यर्थः। बलात्कस्यैषा
दीनां मुखेन वमनस्य॥ जोतिजुः सौत्रो वेगे ल्युटि जवनं। क्तिन् ऊति यूतीति निपातनाद्दीर्घः जूतिः। द्वे। सेति षोऽन्त
कर्मणि घनि स्यती त्यादिनौ लाभावे वा निपातनात् स्रायः =प्रत्रैव स त्रैडिनेद्रु यंडाभ्यांस्य ने रपि सानि निर्निपातिता
ल्युटि =अवसानं। द्वे क्रियासमाप्तेः॥ =अप्पेति ज्वररोगे ज्वरणं ज्वरः ज्वरते र्घञ्। क्तिन् ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ् जूर्तिः। द्वे
ज्वरणस्य। उदेति समुदोरजः पशुष्विति पशुष्वेव अयोरिति प्रतिषेधान्न वीभावः। द्वे गवादिप्रेषणस्य॥ =अकेति कृञ् =आ
कारोत आप्तिः =आकरणि। =आदिना धातोर्नरस्य पानिरण्ग्रहः पद्यानेस्याज नानिरे वास्त्रा। =आकोटोऽवष्टोग्रहः =अव
ग्राहः =अवग्रहः। शापे =आक्रोशो गोत्रेति गोत्रांतेऽपोऽपत्यप्रत्ययांते अप =औपगवादिः अपत्यस्य समूह इत्यणि गोत्रे
[illegible]त्यादिना वुञ् =औपगवानां समूहः =औपगवकं। =आदिना गार्गिकदाक्षकादिग्रहः। =अतः परं वर्गसमाप्तिः

यावत्तदंतेदमित्यधिकारः ॥ आपूपीनं अपूपानां समूहः अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् = आपूपिकं शाष्कुलिकं । आ
दिनापौपिकादिग्रहः । माणव्येति माणवानां समूहः माणवो बालः ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् माणव्यं । सह
तिसहायानां वृंदं ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल् सहायता हल्येति हलानां समूहः पाशादिभ्यो यः हल्या । ब्राह्म
तिब्राह्मण्यवाडव्यौ विप्रवचने ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यं । एवं वाडव्यं माणव्यवत् यञ् । द्वे इति पर्शुकानां समूहः
पार्श्वं पार्श्वाभ्यस्त्वसितियोनि पदत्वाद्भत्वाभावेन ओर्गुणः पार्श्वं । पर्शुकानामिति स्वार्थे कन् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ ३०
वत् पृष्ठ्यं ॥ खलेति खलानां समूहः खलिनी इनित्रकट्यचश्चेति इनिः । खल्या खलानां रथ्यावत् ॥ अथेति नृणां मनुष्या
णां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रादिना वुञ् मानुष्यकं । ग्रामेति ग्रामाणां जनानां समूहः ग्रामजनेत्यादिना तल् ग्रामता जन
ता । धूमानां पाशानां गलानां च समूहः पाशादिभ्यो यः गलस्य संघातविगृहीतग्रहणात् गलादपि य इति गोवर्द्धन
गलस्य घट्टहस्तकाराः धूम्या पाश्या गल्या । पृथगिति ग्रामतादीनां पर्यायनिरासार्थमुक्तं ॥ अपीति सहस्राणां समूहः
साहस्रं करीषं शुष्कगोमयं वर्म कवचं = अथर्वनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेदः उपचारात् अथर्वा भृगुरिति वदथर्वसमूह
भिक्षादिभ्योऽण् साहस्रं कारीषं वार्मणं आथर्वणं । आदिना वार्मणं गारादिग्रहः ॥ ० ॥ संकीर्णप्रधानवर्गविवर
णं समाप्तं ॥ ० ॥

अथ किमर्थमनेकार्थवर्गारंभः यावंतः पूर्वपर्यायरुक्ताः ते एवानेकार्था अप्युक्ताः एवं पर्यायावसाने वाऽनेकार्थवर्गः कार्यस्त
दा किमिति ते पूर्वपर्यायेषूक्ता इत्याह । नानार्था इत्यादिना नार्था अनेकार्थाः । कुत्र प्रकरणे कीर्तित इत्याह केति कां
ते आदित्यैषां स्वांतगोतादीनां तेषां समूहो वर्गः तेऽत्रैवोक्ता न पर्यायेषु भूरिप्रयोगाभावात् यथा मरुत्नेवेधाश्विद्वेधे पुं
सि कः कांदिशीकोऽबुनोरिति अतस्तत्कथनायसोयोगेन कार्यवर्गारंभ इत्यर्थः । केपीति वचनात् येषां प्रभूतप्रयः प
त्रैवोक्ताः येनु शब्दा येषु पर्यायेषु भूरिप्रयोगाः प्रचुरप्रयोगाः काव्यादिषु दृष्टास्तेन तेषु तदर्थवाचिषु पर्यायेषु कीर्तिताः
अपि शब्दादिहापि कीर्तिता इति भावः । यथा नाकशब्दः स्वर्गे उक्तोऽत्रापि आकाशे गोशब्दः पशावुक्तोऽत्रापि । स्वर्गादिकीर्ति
ते वा धेनुः स्मरणदार्ढ्यार्थं परीयं तु प्रतीयते क्रमेणार्थ एवं शब्दे निपर्यायाः बुपयोः शतेने पर्याय इति पर्यायशब्दानिर्देशात् प
र्यायरूपक्रमः । तत्र प्रथमं कांनानाह । आकाश इत्यादि । अत्र पेशमुत्पादिनास्त्वनुत्पादनीया इत्यवधेयं ॥ आकाशे त्रिभि
त्रिदिवे स्वर्गे नाकः प्रोक्तोऽधिनः ॥ लोकस्तु भुवने स्वर्गादौ जने मनुष्यादौ प्रोक्तः । एते पदबंधप्रेते पदं शब्दो ह्रस्वमत्र पद्मास्मि
नृत्यामिति यत्नुपश्यसि श्लोकयते श्लोकः श्लोकसंघाते घञ् आशोर विशिखे वत्स्को निमित्रिशोस्यति अंतं करोति येनांत कर्माणि वुस्
सायकः ॥ जंबुकः क्रोष्टा सृगालः वरुणो जलेशः प्रोक्तः । पृथुकश्चिपिटः रवाचविशेषः अर्भकः शिशुः ॥ आलोको दर्शनेव
क्षार्विज्ञाने उद्द्योतने आतपः ॥ भेरीवाद्यभेदः पटह आनुर्यामत्वादेकत्वं आनकः । उत्संगः क्रोडः विक्रंलद्धाले कोरूपमेदेरर्व

यां भूषणेऽपि वर्द्धमाने ऽतिकेवल अपवादे परीवादे॥ नक्रः को नागभेदः वर्द्धकिस्त्वष्टा॥ अर्कः स्फटिकः सूर्य अर्कपत्रे नाम्नेऽइं
द्रेव॥ मारुते वायौ वेधसि ब्रह्मणि बुधे सूर्ये पुंसि स्वा अन्ततिपुरुषः इति यावत्। यमेदक्षे मपूरगे नौ वत्सादौ च॥ कं मूर्ध्नि जले
सुखादौ च। कुहुधाम्नेन तुलेसूत्रे पुपुलमहत् वेघस्त्वकः पुलं विस्तारं मकरन्ति पुला कादयस्ते माको वा पुलाकः संक्षेपे ऽ
31 विस्तारे भक्तासिक्थके भक्तगुडके इति केचित्॥ उत्तूके पेचके पुत्रोपाने गुदाच्छादकमांसपिंडे पूकायां च। कमण्डलौ नारिकेल
फलाच्छिभवे पूर्वं करके दाडिमादि विसुक्तात समुच्चयार्थो च नकारः पक्षभेदे करंके च वर्षोपले वा सुगते बुद्धे गणपते च। की
पनेऽज्ञापने ऽन्ते नामिनड्डादिः पारस्करादित्वात् सुट् किष्कुः हस्ते हस्तप्रमाणे प्रकोष्ठे ऽप्यन्न पुंसकमिति निरुद्धः। प्राक्कर्कटे हस्ति ३१
केब्राश्विकग्रन्थः सप्रतिसूककीटे भूकर्कटकः नघुन्नः कीटः नकारात्द्रासे भद्रनिकादिह्रस्वेव॥ प्रतिकूलमेति प्रतीकः त्रिषु
एकदेशेऽवयवे नरि॥ भूनिंबे किराततिक्तके कर्तृणे रामकर्पूराख्ये गंधतृणे भूस्तृणे गंधतृणे कर्तृनः स्थाने कट्फले इति पा
ठांतरं यवाम्पामपि॥ उपाहिकापटोलिका॥ कोशातकः कर्वे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियामिति मेदिनिः। ज्योत्स्ना चेद्रुमसो
भा लिस्फुरत्स्पोविरोगितिः स्मृतेपज्वयः। ज्योत्स्नेव स्तोत्स्निकारात्रिः। घोषो घोषाख्यलता विशेषः। कोषमननि ऽऽणादिके
कुन्नगोरादिः तालव्यानामूर्ध्न्यानाव॥ कटफलः काफले इति ख्यातः कुक्कुटवदिरेव॥ सिह्लकं वलिकुटुंबं तिलकल्कास्तिल चू
र्ण। पिण्याकाः स्त्री तिलकल्के हिंगुवाह्लीके सिह्लक इति निरुद्धः। पण्यव्यवहारे पिण्याकादित्वादाकः निपातनादिकारयकारौ

रामठे हिंगुनिर्यासमथंथ । वाह्लीकं वाह्लिकं धीरः हिंगुनो नाम्यदेशयोरिति रभसः ॥ धीरं कुंकुमं च कारान्तं प्राग्युक्ते कुंकुमे
वाह्लीकं । अपि शब्दात्त्रीचेऽजनेव वाह्लीकं ॥ शक्रवृक्षभेदे पेचकारिस्तुडिके घुके कौशिको नकुले व्यालग्राहि गुग्गुलु शक्रयोः
। विश्वामित्रे च कोषज्ञोलूकयोरपि कौशिकः । कुशिकस्यापत्यमिति कौशिकः ॥ रुग्रोगः तापः संतापः शोको भयं तकिंकृ
जीवने आउः पूर्वाद्वंतुः ॥ खुल्लकः कनिष्ठ तने प्राग्युक्तः । इदानीमल्पमात्रेऽपि शब्दात्त्रीच कनिष्ठदारिद्रेष्वपि । जैवातृकः पु
मान्सोमे दीर्घायुः कृशयोरविष्विति मेदिनिः । पक्षिभेदे प्राग्युक्तः इदानीमम्यमुखे चेवर्तकः क्लीबं च ॥ व्याघ्रे व्याघ्रभेदे पु
उरीकं सितांभोजे सितच्छत्रे च मे घ्रते । पुंसि व्याघ्रे गिरिद्विड्डागे कोषकारांतरेऽपि वेति मेदिनिः । मुनिविशेषे च ॥ दीप्यकं वाज
मोदायं यवानी वर्हि चूडयोरिति विश्वः । कण्वादयः प्रसिद्धाः शालामात्रे एणेति पृषोदरादि ॥ आपि शब्दात् पूर्वान्तो गौरिकापेक्ष
यासमुच्चये गौरिकं तु धौरुकाप्योरिति मेदिनिः । व्यलीकं त्वनाकरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्यष्वपि पीडने इति विश्वः
। व्यवेः किं किश्शीकादित्वात् कीकन् लग्यीतादेशः ॥ अल्पते वायति पूर्वं तन्कीकन् अपूर्वात्स्वाते लीडो वा कीकन् अलीकमि
त्यप्येलला टेपि ॥ शीलं स्वभावः अन्वयो वंशः अन्वयते समवैतिनेव समवायहगुपधत्वात् केन्यंकाकादि । अनूकं तु कुले
ते शीले पुंसि स्यादृदजन्मनीति मेदिनिः ॥ शलाति पृषप्रवति प्रेणादिकः कन्नु शकलं खंडः वल्कं लं त्वक् ॥ सहाष्टा
वर्तितः इति साष्टं वक्ष्रसंख्याये डजबहुगणादिति डजिसेके । अन्यस्त्वाहु संख्याव्यये साढिना यो न बहुव्रीहिस्तत्सोव

त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विट्कि दंभ दंतयो रिति विश्वः ६

ग्रहणमिति डज्नास्ति तस्मात् सप्तम्येकवचनड्कारे ऽष्टन आविभक्तावित्यात्वे अङ्गुलेन स्वरूपमेतन्नु वर्त्तमानक्रि
यायां योगपद्याविवक्षायां मनस्येति टविसराजस्वल मिति वदन्ति नु वयं । स्वरूपरात्रिकास्त्रपमासकपरिमितायां
सु वर्णानामष्टाधिकरात्रे निष्कः तथा हेम्नि सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो भूषणे ले कारे प्रकृतत्वाद्दृश्य एव पलेऽदी
नारे सांव्यवहारिके देशान्तरप्रसिद्धे निपूर्वात् सदेर्पूकादयश्चेति कः सवहितृ सदिरप्रत्यये निषष्वं । निःशेषेणका
श्यइति प्रत्ययेऽप्यपीति डे टिलोपे निष्क इति स्वामी ॥ समले पापाशये नास पापमात्रे दंभे कपटे । कल्कोऽस्त्री पून
तैलादिशेषे दंभे विभीतक इति मेदिनिः ॥ ॐ हस्तिपानवसूतिकामात्रेव कृपे मूलेऽब्दुदे भेशिवधनुश्चिवं । पिन
कोऽस्त्री रुद्रपाये वांशुवर्षात्रिमूलयो रिति मेदिनिः । त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विट्कि दंभ दंतयो रिति विश्वः । 32
हस्तिपानवसूतिकायां गविसूतिकामात्रेव कृपाणां वपुंसि तु देऽपमेदे धेनुरेव धेनुकास्वार्थे कन्नामे घट्टे दे । धूसरी
जित्री भेदोमानवावृषु कालिकौ । क्रमदेयवत्कमूल्यकार्षिका कांचनपुंवेति रभसः । धूसरीकुक्कुटिका । काले
वर्ण्णः सोऽस्त्यस्यामर्शआद्यवि स्वार्थे कन् ज्ञानपदोदिसूत्रेण डीषि वा कालिकेव कालिको ॥ पानना तीव्रवेदना क्वान्ति:सं
क्षिप्ता विवरणस्तोकः । कृष्णाहिंसायां प्रत्यये हस्तादिना त्वगुलिकादिकानटया चिति । कृत्तो विवरणेकोशिल्पय
तनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारके कर्त्तरि त्रिष्विति मेदिनिः ॥ कर्णभूषणे तालपत्रादौ करिणीहस्तमध्यांगुले

पद्मवीजकोषे कर्णे ललाटादिति कनु ॥ उत्तरेखातेभ्यः प्रागवक्ष्यमाणाः स्त्रिपुंत्रिलिंगा इत्यर्थः ॥ रूपी सुरूप
मुख्यः श्रेष्ठः पूर्ववे ॥ मुख्यादयः प्रसिद्धाः ॥ दंभप्रयोजने पुंसि मायावी सर्वः प्रयोजनमिति ठक् कुक्कुटघटत्व
यो लक्षणया कुक्कुटीपादपातयोग्योऽल्पेऽल्पदेशश्चते पश्यतीति संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यतीति ठक्याद्
सिक्करविक्षिप्तदृष्टिः कुक्कुटीपादविक्षेपदेशे चक्षुर्नियम्य गच्छतीति सकौक्कुटिकः पश्चादूरेरिते क्षणादिति ख्या
ख्यातप्रायं ॥ यः सेवकः कोपप्रसादविज्ञानाय प्रभोर्ललाटमेव पश्यति पश्यप्रभोः कार्याक्षमः कार्यवन्नुमक्ष
मोऽलाक्तलालानाटिकौ पूर्ववद्ठक् ॥ भावदर्शीति च पाठः ॥ काश्चिन्नु कार्याक्षम इति भावदर्शिन एव विशेषणामु
क्तैकमेव लालाटिकमाहुः नन्वन्वाववि लालाटिकः सदालस्यप्रभुभावानिदर्शनीयजयः ॥ भूभृत्स्थादिपद्यार्हम
मूलकमेव ॥ क्रान्तवर्गाः समाप्ताः ४ ॥ दीप्तिकिरणवह्निशिखासु दीप्तिः शोभा ॥ भ्रमरश्चारो शिलीमुखो शिलीरौ
मंमुखमस्य शिलीमुखः ४ ॥ त्रिषेत्रिधाभिभेदे ललाटास्थियथामित्र शंखइत्यादियाघः ॥ केवाशोखेनरखाव
॥ स्वर्मिं द्वीपेपुरेक्षेत्रेभूम्यविंदे । विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकमिति मेदिनिः ॥ घृणि
करः ॥ शिखाशाखावर्हिचूडालांगलिकाग्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेपि चेति मेदिनिः ॥ शि
खास्यादग्रमात्रक इति शाश्वतः ॥ खान्तवर्गाः ॥ नगरुतिनागोऽप्राणिष्वन्यतरस्यामिति पक्षे नलोपाभावः = पक्षेप्याये

तिउः॥ विशिखो बाणः॥ शरेत्पादिस्तु बोधं गृहस्था नृपो ऽश्वरवगः॥ शालिप्रभेदे च पतंगः॥ क्रमुकोगुवाक वृक्ष फले
तु क्लीबं वृन्दे समूहः॥ पशवो गवाद्याः॥ हरिणी मृगशीर्षे जातौ मार्गणां च मृगः॥ जलादिप्रभेदे पाके च किंपाक वृक्षे
महाकाल फले च मूत्र विष्ठादि निस्सारक वेगे च॥ परागछति परागः॥ स्नानीये नस्नानीये गंधचूर्णे। ज्यादिनास्तु
रतादिश्रम शांतये कामशास्त्रोक्तं पत्रकर्पूरादि चूर्णेऽक्त [illegible] हः। रजसि धूलौ। उपरागो ग्रहभेदे व्याख्यानो॥ गजेऽपिन
गमातंगौ। काद्रवेय नाग केसर नागवल्लीगजाः [illegible] तनपदमे [illegible] मुस्तक क्रूराचार नागदंतकेषु च नागः पुंसि क्लीबं
33 सक वंगयोः। वेडालेऽपि मातंगः गजस्य मतंगत्वापि स्यात्॥ अपगतोऽङ्गादपांगः॥ अपांगो नयनस्यांतेऽध्याय ३३
काव्यादि विश्रामस्थानं। सृष्टिनिर्माणे सर्गस्तानि निश्चयोध्याय मोहो तो साहाय्य सृष्टिश्चिति विग्रहः॥ सत्रहनं कव
चः। उपायः सामदानादिः। ध्याने चित्तवृत्ति निरोधः संगतिः संगमः। युक्तिर्यत्ने च पूर्वार्थ संप्राप्ति वपुः स्थैर्य
प्रयोगः मेषस्पात्रिशंख घातिषु च योगः॥ भुजे भक्षणार्थात् कौटिल्यार्थाच्च घञ् भोगः॥ पण्यस्त्रीणां भृति भाटि
स्वादि मूल्य स्वादि कर्मकराणां च भृतौ॥ पालनेऽभ्यवहारे चानिवेशोपलक्षणे [illegible] बिन्दामिति विश्वः। धनापूर्वार्थे प्र
भाग्य॥ शबले कर्बुर वर्णे त्रिषु। सारंगः पुंसि हरिणे इति दंतपादे मेदिनिः। हरिणा तु ताल [illegible] आदिरपि सिंहादिवर्गे उप
पादितः॥ सारंगछति तिसारंगः॥ सद्यः रंगेण वर्तत इति वा। गजे च॥ द्रव्य वर्गे वने रंभ केसारयो वा [illegible] दीधिते रिति भेदिनिः

शापपाकोशः ४ । पराभवस्तिरस्कारः । घंजसंगे कर्मणि भावे घञ् उपसर्गादिः स्यादिनाघत्वं । यानं रथः । आदिशब्दात् शिबिक
टादिग्रहः । तेषामंगेऽवयवे ॥ कृतादिषु सत्यत्रेतादिषु । हस्तावनुष्टपे हस्तौ द्वारे वा प्रधेनु ॥ इषुः शरः । वृष्णिः रश्मिः । लक्ष्य
दृष्ट्या प्रयोगदर्शनेन अर्जुनपादे । स्त्रियां स्वर्गादौ पुंसि तत्पुंर्ष ४ । गोः स्वर्गो वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जुनी नेत्रदि
ग्बाणभुवग्वादिषु पयस्विनीति विश्वः ॥ शेफः ४ शिश्नः । अनुमाने सांख्योक्तप्रकृतो हरमूर्त्तिभिदि च । लीनं गमयतीति
वादरादि ४ ॥ अथ नितृणानि वा पूर्षादरादिः शृंगं प्राधान्यं प्रभुत्वं । सानुः शैलाग्रं । प्रभुत्वे पर्वतस्याग्रे पशोरवयवे चि
ह्ने । क्रीडापानीयपत्रे वशृंगं स्यात् कूर्पशीर्षको मद्गुरस्य प्रियायां स्त्री विषायाम् ऋषभोऽषधश्च निरभसः । गुह्यमत्रयो
निः । वरांगयोनिर्मातंगमस्तके षु गुडत्वचीति मेदिनि ॥ श्रीः संपच्छोभा वकामहच्छा माहात्म्यं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्या
दिलक्षणं वीर्यप्रभावः यत्नः प्रयत्नस्य निर्वैधातिशयः । भगं श्रीयोनिवीर्येच्छा ज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्ने
षु धर्मे मोक्षेऽप्यनारवाविति मेदिनिः ॥ गांतवर्गः ॥ परिहन्यतेऽनेन परेर्घ इत्यप्रत्यादेशः परिघः । परेर्घांकयोरिति निले
वे पलिघः । पारतो हननं परिघातः अश्वेलोहमयेलगुडेऽप्यमुद्गरे च । परिघो योगभेदेऽपि विशेषेऽर्गलघातयोरिति मे
दिनिः । परंपरा यातु तनृत्यभेदे च ॥ मूल्यं पणः । पर्ण्यते पूड्यतेऽनेनेति ऽपिधातुं तं तरं पूजायां हलश्चेति घञ् संज्ञादि ॥ दैहः
प्राणवधादिकं पापदुःखं जरामरणादिकं व्यसनं रागद्वेषादिकं ॥ इष्टेरुच्ये यथा प्रियसख्ववीलघु वाणि वयोषितामिनि

रघु:।=अल्पो।क्रमागुरुलोश्रोघेवलघुक्लीवेऽगुरौत्रिषु।निस्सारेचमनोज्ञेचपृक्कायांचलघु:स्त्रियामितिरभस:॥४
३५ घातवर्गः॥त्रिकांडकंबुपंचंऊतूकोवनडुद्धगा।मृद्भेदोधातुविकार:यस्यकाचोघटिकादिर्मार्विकार:।इत्युक्तनेत्ररो
गःपाटलप्राय:कालाख्य:।कमंवतिकवतिवाकाच:पृषोदरादि:मणौचकार:॥विपर्यासोवैपरीत्यं=अतस्मिंस्त
दितिप्रत्ययोवा।प्रपंच:संचयेपिस्याद्विस्तारेवप्रतारणइतिमेदिनि:।विस्तारइतिपाठेऽयुक्त:प्रपनेवावशब्द
अ निप्रतिषेधाद्वञभावाद्वदोरप्विस्तार:।पावकेस्मुनि:मासिमासभेदे=आषाढे=पामात्येव=अनुपधेधर्मादे:प
रीक्षणमुपधानामतिक्रांते=अमात्येसाचिवेऽथपधाशुचिद्वहत्यर्थ:।मुचिरौश्यागिन्मृगारेपाषाणेशुद्धमंत्रिणिस्व
च्छेवपुंस्यधवलेमुक्तेऽनुपहतेत्रिष्वितिमेदिनि:॥मेध्येविशुद्धसितेमुक्ते॥=आभिषंगेअत्यासंक्तौस्पृहायांमभि ३४
लाषेगर्भस्रोकीरणेदीप्तौशोभायांच॥वांतवर्ग:॥केकीमयूर:ताक्ष्यीगरुड:।=अहीन्भुंक्तेइतिक्विप्॥विप्रस्तपल
क्षणंविप्रक्षत्रियाविट्शूद्रावर्णास्त्वाद्यास्त्रयोद्विजाइतिस्मृति:॥=अंडज:पक्षी।द्विजस्याद्ब्राह्मणेक्षत्रेवैश्येदंतांड
जेषुना।द्विजाभार्गीहरेणोवेतिमेदिनि:॥नजायतेअजनिवा=प्रजोहरोहरेकामेविधौब्रह्मारयो:सुतइतिविश्व:
॥वृजंतास्मिन्त्रितिवृज:गोवरस्थानंइनासाधु:।निवह:संघ:॥जिन:सुगत:यम:कृतांत:।युधिष्ठिरेपि॥कुंजौदंतिदं
ते=अतएवकुंजर:।कुंजोऽस्त्रियांनकुंजेपिहनौदंतेपिदंतिनामितिमेदिनि:॥वलजायतइतिवलजंक्षेत्रनागरद्वारयो:

क्लीवं। वल्गुदर्शनावरस्त्रीत्यर्थः। वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्ये संगरयोरपि। वलजा वरयोषायां पूर्णायामप्येति मेदिनिः॥ आनिर्म्मा
नलक्ष्मीशोभाभागः समः। क्लीवं पद्मेऽप्याजिः स्त्री समभूमौ वसंग्राम इति मेदिनिः॥ संततिः स्यात्परंपराभवे पिस्यात्संततिः
पुत्रकन्ययोरिति रुद्रः। प्रकर्षेण जायत इत्युपसर्गे विसंज्ञायामिति डः प्रजाः॥ अग्र्यां स्त्रीशंखे नाम्नि तुले धन्वन्तरौ हिमाकरे
ऽब्जे क्लीवं पद्मे इति मेदिनिः॥ स्व=आ मा ग्रामणीः प्रभुः स्यात्सएषा ग्रामणीरिति कत्र=वात्मीय इत्यर्थः। स्व=नापस्ततः स्वार्थेक
त्रितिवा। निलेविशेषितेनेप्यानित्योधर्मइत्यादि। निनियतं जायत इति निजं पूर्ववद्डुः॥ जातं वर्गः॥ आत्मा पुरुषः। क्षेत्रं श
रीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः। प्रवीणो निपुणः॥ संज्ञानं संज्ञा संज्ञायतेऽनयाव। चेतनाधीः नाम=याख्या=अस्ताद्यैरर्थस्य=अर्थः पु
याजनं सूचनावि ज्ञापना शलाकयांगुलैः काविधु। देगुलि=याकारादि वर्णेनपरिकल्पनया पुष्पवबस्त्रादिभ्रमणेन
व्यवहारगोपी गुह्यक्रियतेयः सासंज्ञा=पाथेनभूलोवमादिगूहः। सूर्यपत्रियापांगाय=आंव॥ अंतवर्गः॥ इभस्यगंडः कपोलः
केतिशार्दूरटानि। करटोगलगंडे स्यान्कुसुंभे निंबजीवने। एकादशाहादिश्राद्धादुदुर्द्धरूढेऽपि वायसइतिविश्वः॥ करटौ
करटशार्दूवाप्यावित्यर्थः। कटान्निर्यान्निमदंद्रुवं वकटः। अत्योक्तिपाकारे किलिंजेऽतिशयितरे। समयेगजगंडे पिपिप्पल्य
नकटीमितेनेतिविश्वः॥ शिपयोरश्मयस्तैराविष्टः शिपिविष्टः। नेरुक्तस्तान्नव्याप्तिः शिपीत्य=त्रवकारोऽनागमइतिमाध
वी। खलतिरुजानिष्कशहीराः दुग्धमीनानि कुपितः मेढ्माणिः महेश्वरः शिवः॥ देवादिशिल्पीनिविश्वकर्माणि। त्वष्टापुमन्ये

वत्रिाल्पिनद्योगशदित्यभिवर्षीतिमेदिनि:॥दैवं प्राक्तनं कर्मकालेवनि॥ रसेपिप्पल्यादिरसभेदेना=प्रकार्येऽकरणोर्दंत
घ्रीकटुःकटुरोहिण्यांक्लीवेऽकार्यपुमान्रसे। त्रिषुतद्वत्सुगंधोग्रमत्सरपिरवरपिवेनिरुद्दः।=पकार्येत्रिविषयो:कटुरिति
वोपालित:रात्रिकायांच॥ विषहिंसायांक्षेमंकॉणं=प्रमुभेऽमंगलेऽभावेऽमुभस्यैव। रिष्टंक्षेमाभावेपुंसिखङ्गेवफेनिलश्च
तिमेदिनि:।रिष्टंस्यादमुभेनसोरिष्टजय:॥=अरीत्यादिसुगमां=परिष्टोलमुनेनिंवेफेनिलेकाककंकयो:।=परिष्टम
मुभेतक्रेसूतिकागार=पासवे।मुभेमरणाविह्नेचेतिमेदिनि:॥=अन्यथाकारदर्शनेमायाभिघ्यविकारमाकाशादि
यंत्रंमृगबंधनयंत्रविशेष:कूटइतिख्यात:कैतवंकपट:=प्रनृतंसत्यविपरीतंशाटी:पुंजश्व=पयालोहपिंडयेनहन्यतेतत् ३५
तोनत्रहंते:करणेसीरंगंफाले:नवस्वेषुकूट:।तुछेव।सूक्ष्मोलास्वनामप्रसिद्धाकालेकालभेदेहस्वाक्षरचतुर्भागमु
हूर्तस्यके अल्पेलवेसशयेसंदेहे॥=प्रातिर्ध्यापार्यंउन्नकर्ष:प्रकर्ष:।=प्रान्रि:कालैकदेशयोरितिधरणि:।संख्याभेदे
पिकोटि:॥मूलेवृक्षमूलेसंश्लिष्टकेशेमांस्यांच॥उर्वीविवासेक्लिव्उपसर्गवलात्कलाद्यव्हानि:फलेसाध्येसमृद्धोस
पाद:॥दर्शनंदृष्टि:ज्ञप्तंबुद्धि:करणेक्लिव्=प्राक्षिणदर्शनमीक्षणं।वागोयत्न:।यजेर्वाङ्कुल्पान्क्लिन्दृष्टि:॥सृजते:कत:सृ
ष्टंवद्धुलनिप्रचुर।मुत्तानिर्मितेयो:घ्राजोत्रिषुघृष्टंतुनिघ्निनइतिरुद्द:॥कृच्छ्रंदु:खंगहनंदुरधिगमांत:पार्न॥दक्षोऽनलस
=पमंदस्तीक्ष्णे=पगदोनीरोग:।पटुस्तीक्ष्णेस्फुटदक्षोनिष्ठुरेनिर्दयेपिवेतिरुद्द:।पटु:पटोलपत्रेपिछत्रारण्योरिति

विश्वः॥ टांतवर्गः॥ काष्ठं कंठस्कंदाबुदे काले विंके च रवंजने। सितापांगे हरे पीतसारके नील कंठ वदिति विश्वः॥ कुष्यते को
ष्ठं जठरस्य कुक्षेरंतरभ्यंतरं कुसूलो धान्यागारं गृहस्यांतरः तद्गृहं। प्रात्मीये वा। निष्पन्नं निष्पादनं नाशोऽदर्शनं या ग्लानिर्वि
हृएव रत्वेष्वपि॥ स्थितौ मर्यादायां। काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रभेदयोः। स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्त्रपुसं
कमिति मेदिनिः॥ ज्येष्ठोऽधिकवयाः प्रतिशस्तोऽतिप्रशस्तः॥ कनिष्ठ इत्यादि सुगमं। कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनीति मेदिनि
ः अल्पमानवति॥ ठांतवर्गः॥ दम्यतेनेन दंडः। दंडो दमे मानभेदे लगुडे यमसन्ययोः। व्यूहभेदे प्रकांडे च स्त्रे कोणे मंथानयोरपि
अभिमाने ग्रहे दंडः स्याद्दंडांशो पारिपार्श्विक इति विश्वः। दमादि सुगमं॥ गुडति वेष्टयति इगुपधः कः गुडः डलयोरैक्ये गुलः
स्यादिक्षुपाके तु गुड एव गोले वृत्ते मृदादि गुडकः तत्रैवाति प्रसिद्धे गोलः। गुडास्त्री स्नोवक्षा पिनाकगुडिकायां वयोषिनीति
मेदिनिः। गजसत्राहे च इक्षुपाकद्दक्षुविकारः॥ मांसाद्यपशुः व्याडेति हिंतुं व्याडः प्रडउधमेऽवृविविध प्राडोऽस्मादपादाने
घञ् वा व्याडो व्याघ्रे खले सर्प इति सस॥ गोः स्त्री गवीड्डउनुक्षेपणे इगुपधे कः डलयोरैक्ये जस्मरणाल्तू हलानुधपन्ते
वयत् पुत्र एलः। तत्स्थानि कवादि लाप्युक्ता॥ पंजराघयो वेशशाला कादश्वे डानानुधने विषइति रुद्रः॥ षाड्रिः स्पृणे काल
दो घो नाडीसे वदंडः। षण्णां क्षणानां समाहारः षट्क्षणं प्रभ्रित्रिति वा॥ नाडी नाले व्रणांतरे। स्त्रिरायां गंडपूर्वायां वयार्थ
कुहृतस्य वेति मेदिनिः॥ दंडो नालः यथा कदलीकांडः। अर्धा कुसिनवर्गः परिवेदः अवसरः प्रस्तावः। कांडं चावसरे बाणे त

लस्कंधे वसास्थिताः। स्तंवेरम इति वर्गे वितिधरणिः॥ क्रां वनादिनिमित्ते ऽस्त्वाभरणल्पमल्पयनादौ अमत्रं पात्रं मूल्यं यद्धक्ति धने
भांड इति ख्यातेऽत्र भूषणमात्रेपि भांडं भूषणमात्रे स्यादिति मेदिनिः॥ ड्रांतवर्गः॥ भृशामत्यर्थे प्रतिज्ञाऽभ्युपगमः॥ प्रगाढं
स्यादृढं कृच्छ्रे इति धरणिः॥ शक्रे त्वादिसु गामे॥ विभक्तो रचितः निहितश्च संहतो दृढसंधिः त्रिष्विति हायत्रीयते। मूढः मूढ
३८ वरे ख्याते प्रस्ताव इत्यनयोरपीति धरणिः॥ ढांतवर्गः॥ अर्भके वाले स्त्रिया अपंस्त्रेणः ततः कर्मधारयः स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञ्णः
स्त्रीगर्भडिंभयोरिति मेदिनिः॥ वालिर्दैत्यपुत्रे वाणः॥ अतिसूक्ष्मपृथकार्थः अतिसूक्ष्मवस्त्रानि धान्यं यो कण इति ख्याते
॥प्रकामे रुद्रानुचरे गणः स्यात्प्रमथे संघे संख्याभेदे प्रभेदयोरिति मेदिनिः॥ उत्सृष्टि दाना दानार्थस्य प्रस्ते आड इति ख्याते
आदि नामेषु कुक्कुटादिषु ऊर्णमत्स्ये वनमृने वेतने मूल्ये विक्रेयवस्तूनां मूल्ये धनेऽर्थे पणो माने वराटकानां मूल्ये कार्षापणे धने ३६
।घृते विक्रयणं शाकादेर्वे दम्मुष्टौ गलक इति धरणिः॥ वराटे च॥ मौर्वी स्यादू ज्याश्रिते रसगंधादौ॥ आदि शवृहस्पतिभिः सर्वं
धानु सलरज आदौ संधिविग्रहादौ द्रव्यांभव्ये गुणाश्च यद्दति वक्ष्यते भव्यं स्तुत्वादि पात्रं गुणाश्रयः प्राच आदिश्च तत्रेणो
भयोर्गृहणं तेन द्रव्याश्रिते सुभसत्वयोगपताद्याश्रये पृथिव्याद्याश्रिते च रूपरसादौ गुणो मौर्वीम प्रधाने रूपादौ सूदईक्षि
यइति धरणिः॥ निर्व्यापारस्थिते ना निरर्थे कालि तौ कालविशेषौ मुहूर्तस्य द्वादशो भाग उत्सवः पुत्रजन्मादिः। क्षणो व्यापार
मूल्यलमुहूर्ते उत्सवपर्वस्विति रुद्रभसो॥ द्विजादौ विप्रादौ स्तनौ स्तव अपक्ष वाक्लीवे पुंसि वा। वर्णो द्विजादि शुक्लादि यशो गुण

कपालेषु वाक्ता तो नानयोस्त्रियां भेदः स्तूपास्तारविनेपथ्य इति मेदिनिः ॥ श्रेष्ठः प्रधानं अधिपः पतिः । ग्रामणीर्भोगिकेप
त्यो प्रधाने नापिते । ग्रामणीर्नित्यलिंगकाप्यते पि च ग्रामीणपण्ययोषितो रितिविश्वः ॥ भ्रुवोर्मध्ये यच्चावर्त्तलतं च भ्रुवा
वेति स्वतः शंते णोतिद्वितीया ॥ भ्रूद्वयमध्ये मृणालतंतुसूक्ष्मं शुभ्रायतनमेकं प्रशस्तावर्त्तं महापुरुषलक्षणं चक्रवर्त्ति
दीनां महायोगिनां च भवति ॥ ऊर्णेति अन्ये त्वोर्णीति टापु ऊर्णा स्त्री आदिनाः शरोगादि मृगादि ग्रहः ॥ हेम्नः सुवर्णस्य प्र
तिमा हरिता हरिद्वर्णा । हरिणी हरितायां च नारी भिद्वृत्तभेदयोरिति मेदिनिः ॥ पांडौ पांडुरवर्णे च कारान्मृगभेदे
च ॥ वेश्मनो गृहस्य स्थूणा भे पि स्थूणास्यात्सूर्मी स्तंभे गृहस्य चेति मेदिनिः ॥ सूर्मी लोहप्रतिमा ॥ स्पृहा वांछापि
पासा पाने च्छा तृष्णैतु पलक्षणं तृट् तर्षा वर्षीनयोर्वर्त्तते ॥ जुगुप्सा निंदाकरणं दया ॥ वणिक् पथो हृदः ॥ आपणं पण्य
वीथ्यां च पण्येवा विपणिः स्त्रियामिति रुद्रः ॥ सुरामद्यं वरुणादरे जातत्वादत्र जात इत्यण् इति ङीप् वारुणी । प्रतीच्यं
वरुणस्येयमिति सण् प्रत्यक्षप्रतीची दिक् प्रत्यक् प्रतीची शब्दानू प्रथमांता दिक्शब्देभ्यः सप्तमी प्रथमाभ्यो दिग्देशकाला
दिनाऽस्तातिः अंचेर्लुगिति तस्य लुक् तद्धितलुकापि लुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययं ॥ केसूद्धि रेणुरस्याः करेणु
रिमहाहस्तिनि नापुंलिंगः मनुष्यजातेरिति ङीप् आलिजात्युपलक्षणत्वात् ऊङ् रत्पूङिः करेणूः । करेणुस्त्वगारेणुश्च कारिणी
कर्णिकारयोरिति रंतिदेवः ॥ बलं पराक्रमः ॥ गृह राक्षस तरिव वधपक्षे श्रृ हिंसायां श्रृणाति हिनस्ति शत्रुः शरणं गृह र

क्षित्रो विधरक्षणयोरपीति मेदिनिः ॥ सर्वत्र तालव्यादिः ॥ श्रीः पर्णे ऽस्याश्रयं वापि पात्रे श्रीपर्णं । श्रीपर्णी कुम्भीगंभार्योः
कृ(रणे ल्युट्) क्लीवे पद्माग्निमंथयोरिति तालव्यादौ रभसः ॥ विषं गरले ऽभिसरोपुंडं । भवेदभिसरोपुण्ड्रे वधे स्वनलस
धे स इति मेदिनिः ॥ हिंसु शास्त्रयोः करणे ल्युट् लोहस्कशस्त्रं केलौ हंजं गके सर्वतेजस इति विश्वः ॥ तीक्ष्णं सामु
द्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके क्लीवं जावायजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनो स्त्रिष्विति मेदिनिः ॥ हेतु शास्त्रयो करणे
37 ल्युट् प्रमातरि तु कर्तरि बाहुलकात् अन्यत्र भावे हेतुर्थ्यमादिः मर्यादा = अवधिः सीमा इयत्ता परिच्छेदः प्रमातरि प्र
माकर्तरि । प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीवे कर्तप्रमातरीति मेदिनिः ॥ सा 37
धकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः ॥ क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थानं । गात्रं कायः इंद्रियं चक्षुरादिः । करणं कारणे काय
धनेंद्रियकर्मसु । कायस्थे वन वधे वनाद्यगीत प्रभेदयोः । पुमान् स्त्रीशाविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्तित इत्यजयः ॥
प्राणिनामुत्पादे जन्मानि = प्रसंकटसे-प्रागमने सम्यक् क्रियते गम्यतेऽनेनेति ल्युट् संडासारणं ॥ सम्यगुध्रि
यते उत्तोल्यते कोशादिदमिति कर्मणि ल्युट् समुद्धरणं वानान्ते उन्नये कूपादिभ्यो जलादेरूर्ध्वनयने वाधादिना
क्षपत्रादेरूर्ध्वनयने च । भुक्तोसितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नय इति रभसः ॥ व्यतः पर्येणोना वा व्यासेन त्रिलि
प्यां वर्तते वे वेष्टविघाणो विषः शानावेवि पूर्वाद्दस्ते शान यिउपसर्गप्रादुर्भावामस्ति पर्याय इति च लेना = अन्यत्र

वाधं प्रवर्त्तेऽन्ये त्याचवायुर्ज्ञोऽम्भुः प्रवणः क्रमेणानिम्नाः क्रमनिम्नान्तर्वीप्रह्वे प्रवणे ते प्रकर्षेण वनतिसेवते वनसंभक्तोऽप
वादव प्राणिरंतः शरेऽस्त्रि त्यादिनाणत्वं वनुष्यवेनापुमान् प्रवणः क्रमनिम्नोर्वीप्रह्वे चस्यावनुष्यथे ऽभायत्ते चल
याक्षीणे प्रगुणे समुद्राह्वनि इति धरणिः ॥ निर्विनो व्याघ्रः अभुक्तो वर्णसंकरोऽवष्टकरणादिः । संकीर्णसंकटेवा
प्रकुत्रचिद्दुर्णसंकरश्चजयः । ईरिणं स्वगतो ऽन्यैः किदीर्घ्ये ति इरन् कि लक्ष्मीकाराधातोरपरत्वे नेरुक्ते वर्णविकारे
त्वादिः इरिणं निराश्रये चक्षुर्भागे कथितम् परे पि वेत्ति ह्रस्वादावजपः । सूत्सूनिराश्रयो दोषैः ॥ एवं तवर्गः ॥ देवविं
द्रः विवस्वान्द्वैतपसः । सरस्वान्नामनदीसारिद्वितोषय । सरस्वांस्तु नदे वाह्वौ नान्यवद्रसिकोऽप्रियामिति मेदिनि
पक्षी पक्षिसामान्यं ताक्ष्यो गरुडः । भासः पक्षिभेदे गोष्ठकुक्कुटकः । भासोभाविसमाख्यातो गोष्ठकुक्कुटगृध्रयोरि
ति विश्वः ॥ धूमकेतुश्चिक्रमस्य धूमकेतुरग्निरधूमाताराउत्पातः । धूमकेतुः स्मृतो वह्नावुत्पातग्रहभेदयोरिति वि
श्वः ॥ जीमूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताऽप्यपयोधर इति मेदिनिः ॥ पाणिः करः नक्षत्र मुडुभेदः । हस्तः करिकरे सप्रकोष्ठक
रपिवा ॥ अक्षे केशान्तुपरो भ्रातः इति मेदिनिः ॥ मरुद्देवसमीरणाग्रंथिपर्णनपुंसकमिति मेदिनिः ॥ हस्तिपको महामा
त्रः सूतः सारथिः ॥ धाता धारकः । भर्ता स्वामिनि धारक इति विश्वः ॥ पानपात्रे वहित्रे पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्त्रे
ने च वास सीति मेदिनिः ॥ प्रत्यं तरं प्रेतावर्गः ॥ ग्रहभेदेन वमग्रू रु ध्वजो व विद्रूपता का यो वा । केतुर्नारुकूपता का विग्रहे त

तेषुलक्ष्मलीति मेदिनी ।पार्थिवे शात्रिनृपेपुत्रे ॥कारुः शिल्पीनद्भेदः स्थपतिरिति विख्यातः ।क्लीबेतुलक्षणोपेतेस्थ
पतिः कंचुकिन्यपि ।जीवेष्टियाजके ॥शिल्पिभेदे नासंज्ञः आङ् पूर्वादृगतावित्यस्मात्क्तिनि आदृत्ते रपरलेव आर्तिर्धाग्व
पसर्गादिति धानाविति वृद्धो आर्तिर्दीर्घादिरपीति जिनेंद्रः ।कोटिरग्रं ॥सामान्यंगोत्रादिः जन्मजननं ।जायंतेसर्वपदार्था
अनयाअनुगताः जने ।क्तिनि आवेशादि ।जातिर्भेदसिसामान्येमालत्यांगोत्रजन्मनोः ।जातिर्जातीफलेधात्र्यांचुल्ली
कंपिल्लयोरपीति विश्वः ॥प्रचारोव्यवहारः कुलाचारकृतियावत्स्पंदः स्पृवर्णः ।रीङ् स्रवणोद्विवादावने कापेतप
प्रचारेवर्तते क्तिनि रीतिः ।रीतिःप्रचारेस्पंदेचलोहकिट्टारकूटयोरितिविश्वः ।डिंबः विप्लवः सवषोत्थारतिप्राप्ति ३८
रनावृष्टिः शलभामूषकाः खगाः प्रत्यासन्नाश्चराजानः षडेतईतयः स्मृताः ।ईङ् गतौदिवादिः क्तिन्नीतिः ॥प्रव
सनंप्रवासः ॥उदयउत्पत्तिः अधिगमोलाभः ॥ पक्तिवपदाक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः ।युगोद्वितीयेत्रेतात्रि
॥वीणाभेदेनारदवीणाहृद् हरिमाणमहतीव ॥संपदिसमृद्धौ अणिमादौवभवनेवाजभृंगारेव ॥नागानां
नवांभोगावती ॥संगरेसंग्रामेसभायांगोष्ठ्यां ॥क्षिक्षयेक्षितिर्निवासगत्योः ।क्तिन्क्षितिर्भूःक्षयवासयोश्चक्षितिर्धरणि
॥खवैरार्विः प्रभाशशिकिरणमात्रं ।हन्यतेतमोऽनयाहतिर्नातेवीक्तिनिनिपातितः ॥जगतिर्भुवनेछंदोविशेषेद्वादश
क्षरपादोक्षितौमेदिन्यां ।जगतीभुवनेजनेइतिरुद्रः ॥दशमंछंदोदशाक्षरपादकं ।पंक्तिर्दशाक्षरछंदोदशसंख्याव

आटन्तिसपत्राके अंकपृष्ठे द्वितीयपंक्तिके शोधपत्र

नमो ज्ञप्तिस्थितिमेदिनि:॥ भूमिधर: शैल:॥ भूपेराज्ञि। मूर्द्धाभिषिक्तो भूपाले मात्राणि क्षात्रियेपि वेति मेदिनि:
॥ स्त्रीकुसुमे रजसि। चातुर्मास्ये वसंतादौ धारे स्त्रीकुसुमे पि वेति धरणि:॥ आर्त्तितोऽपरिभूतो युद्धया च वात्त ४
शंकरे विश्वाव्यक्तं महदादिके॥ आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वविधेयवादीति विश्व:॥ त्वष्टारि वर्द्धके॥ प्रान्ते पांडि
ते। व्यक्त: स्फुटमतीविज्ञोरिति विश्व:॥ आपि शब्दादुध्यादावपि॥ दृष्टान्त: प्रान्तोऽन्तेति। शास्त्रे तर्कव्याकरणादि
निदर्शनमुदाहरणं। अन्त प्रान्तेऽन्तिके नाशे इति विश्व:॥ द्वा: स्थे द्वारपाले। वैश्यायामित्यपपाठ:। क्षत्रियायामाग
धं वैश्यात्शूद्रान्क्षत्तारमेव वेति स्मृत्यनुसारान्क्षत्रियायां वशूद्रज इति कश्चित्पठति। क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे
प्रतीहारे वेसारथौ। भुजिष्यात्तनपेक्षाभार्निपुत्रे ब्रह्मजासृजीति विश्व:॥ प्रकरणमवसर: प्रकारो विशेष:
। वृत्तांतोऽवसरे स्यात्वेकात्स्न्येवार्ताविशेषयो: वृत्तांतप्राक्रियायां वेति विश्व:॥ नृत्यस्थाने नृत्यमंडपे। नीवृद्विशेष
जनपदविशेष: पश्चिमसागरतीरान्विष्टो द्वारावती सान्निहित:। ताश्निवासिजने प्याह्वर्त्त:। पवृत्तेपत्रेति श्री
नर्त:। आनर्तो नृत्यशालायां जनजनपदांतर इत्यजय:॥ दैवं जन्मांतरीयशुभाशुभं कर्म। अकुशलं कर्म पापं। कृ
तांत: समाप्तिर्यन॥ श्लेषति आदिशब्दात्सितादिग्रह:। रस: पाद्यारपरिणामजोभाग ४ संप्रसंधानुषुप्रपञ्च

गणनात्तस्याग्रतो निर्देशः रसरक्तादीति । आदिना रसा मज्जा शुक्रादिग्रहः । रसस्थाने कार्ष्यं वा केवलं तात्रैर्देशी
रसगंधस्पर्शादीनां ग्रहणमिति निम्नभानिशासार्थं रक्तापादानं । महाभूतानि पृथिव्यादीनि पंचतद्गुणाः गंधरसरू
पाः इंद्रियाणि चक्षुरादीनि । परमविक्रान्त गैरिक मनःशिलादिः । शब्दयोनिः साधुशब्दविकृति भूर्यादि
31 । वकारात्सुवर्णादयपि ॥ नृपस्य कक्षान्तरे राजवीनी [illegible] नाविशेषवासगृहाख्ये । प्रसर्वेणावरइति कक्षान्तरस्य
विशेषणं । पापिशब्दादशो वान्ते वा शुद्धान्तो वा निवध्यन्ते मुद्रान्ता राजयोषित इति धरणिः । मुद्रान्तेन्तःपुरे तुल्य ३९
कक्ष्याभेदे च भूपतेरितिप्रजयः ॥ काशुः शक्तिभेदः सर्वनानामाख्यभेदः कसेरूमथीदंष्टायां तावज्जं घादयश्च
तिनिपातऊर्ध्वदीर्घत्वं वा सामर्थ्यं वसले । शक्यते अयाजेतुं शक्तिः । शक्तिरखांतरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रिय
मिति मेदिनिः । काशुर्विकलवाविस्यान् काशुः शक्त्यायुधेपि बोधितिविश्वः । काठिसंदंढना प्रसर्वेणातद्व्याप्ति
माणं वमूर्त्तिः ॥ विस्तारो विस्तीर्णभाव हत्वील ताहनतनिः ॥ वसतिः स्थानं स्त्रियां वासइति मेदिनिः ॥ क्षयो हानिः
भवदपावीति एतो व्ययति [illegible] हानिर्ध्वानमेदिनिः । पणुदानेत्रि वृसनः । क्रोविनलोपाध्योः सानिः सेतिश्च
। वोतकर्माण्यक्तिरूऊतिवृतीपादिनासाधुले सांनिः ॥ अर्द्धहिंसायां आरादितानाक्तिन्

लीपुंवेति विश्वः ॥ अभावः कोषदंडजं तेजः ॥ पाडु पूर्वोधमेः ॥ त्तिानि आयतिः संयमेदैर्ध्ये प्रभावागामिकालयो
रिति विश्वः ॥ गतौ गमने वीरसैन्य प्रभेदयो रिति विश्वः ॥ पक्षभेदयो रिषष्ठी एकः पक्षो मासार्द्धं तस्य मूले प्रतिपद्
सर्वः ॥ द्वितीयः खगावयवः तस्य मूलेऽधोदेशे । पक्षात्रिषिः पक्षातिः ॥ योनिरुत्पत्तिकारणं लिंगं विद्धं प्रकृ
निर्गुणसाम्येस्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिंगेपौरवर्णे इति मेदिनिः ॥ भारती सात्वतीवैवकौशिका रभटी
तथा ॥ वत स्रोतस्त्रयश्चैषा वालुनाड्यं प्रतिष्ठिता मिति सरतः । वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु वेष्यत इति विश्वः
॥ सिच्यते सिकता स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूम्नीति मेदिनिः ॥ सितशर्करायां च ॥ वेदे आम्नाये ऽथ वसिक
ली । क्रान्तिः श्रोतेन्नयाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणीति विश्वः ॥ जानिता नानेशयानुरागायां योषिति पोषिन्मात्रे वाव
निता जातरागा स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु जानदिति मेदिनिः ॥ गोप्यते गोपनं वा गुप्तिः क्षितिव्यकदासे गर्त इति स्वामी ॥ ग
तौर्ध्वे क्षितेरुन्नखननाप्मितिस्तु भूगतिः । नौ काष्ठे इपि गुप्तिरूपवारणं । गुप्तिः कारावकक्षा च दीर्णं च विवरं भुव
इति शाश्वतः ॥ भावे करणे वा क्तिन् धृतिः । धृतिर्योगांतरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु इति विश्वः ॥ नवाक्षरपदं छंदो
बृहती क्षुद्रवार्ताकी कांटावार्तिंगणं निरवयाता महती विपुला । बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कंटकार्यां च वाचि च । वारि
धानपां महत्यां छंदो वसनभेदयोरिति विश्वः ॥ वार्यते कामयते वरो स्त्री कामयते वराकौ ते । वादिता । छंदःपमध्यपाठेनु वा

सृउपसेवायां। वासिता कारिणी नार्यो वासितं सुरभीकृते। ध्वानमात्रे खगाराचे वासितं वस्त्रवेष्टित इति विश्वः॥ श्वनै
जीविकायां जनश्रुतिर्वृत्तांतः। वार्त्ताभातिगणे वृत्तौ वार्त्तारोग्यावुदंतयोरारोति विश्वः॥ फल्गुन्यसारे ऽरोगे नीरो
गे। वार्त्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्यवृत्तिमत्यपीति धरणिः॥ घृतामृते अप्सुवदव्रते। घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते
वाविधेयवत्। अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च नाधन्वंतरिदेवयोरिति मेदिनिः
॥ धौतः शोधितः कलः सादृश्यलक्षण्यामलभागो ऽस्य कलधौतं कलः कलभागो धौतं वस्य पृषोदरादि क ४०
आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः॥ निघृतं मेघानिमितं वहिःप्रेरपर्यायमस्य) काराद्वर्तमाने क्तः। लक्ष्मादिकं॥ भू
पतेश्च वर्णं वक्तं ऽवधूते कृतमाकर्णिते शायुक्ते इति मेदिनिः॥ युगोसत्ययुगो। शकैः तानि वारणे नृप्रोपर्यो
स्यादग्घपेक्षितामिति रुद्रः॥ ऽप्रनीतं स्याहितमर्पितं मनसि अतमाहितं। जीवं जीवनं नापेक्षते गृत्यादिसाद्वि
कर्मजीवनपेक्षितसाद्गुणसंकर्म॥ पुक्लेन्याय्येत्मादेयपृथिव्यादिपंचके त्रितयेस्तसे प्राणिनित्तं ते। अतीतेषु
ते प्रल्पतीत इति समाहारद्वंद्वः समेसत्यसार्थे भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जंतौ क्लीवं त्रिषु प्रकृते प्राप्तवृत्ते समसत्ये
द्वयोः प्रवदेन रेतुना॥ कुमारपीति मेदिनिः॥ मखेष्वेकत्रेणदोशत्वं तानि पातः॥ वृद्ध ब्रह्म ऽ॥ ऽ पूर्वं गोधानुप्रि
दायां वर्तते जल्पे जनापवादे गर्हितेऽनिंदिते। ऽवगीतं ख्यानिर्वादे दुष्टगर्हितयोरपीति मेदिनिः॥ क्लीवं रूप्ये ऽ

न्यवलुक्ते इति मेदिनिः ॥ रजतं हारे भेदे स्यात्पुंसि रजते रजतं रजने रूप्ये शोणिते हृद्दहारयोरिति विजयः ॥ अतो रजतं तारे नान्त
वर्गपर्यंतास्त्रिषु ॥ इंगो जंगमे द्विलिंगे चक्रिप्रजंगत् । जगतां स्यात्पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जंगमे त्रिष्विति मेदिनिः ॥ नील्यादि रागयु
क्तं पुनरुक्तं । रक्तो ऽनुरक्ते नील्यादि रंजिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुंकुमे ताम्रे प्राचीनामलके सृजीति मेदिनिः ॥ अवपूर्वा
दैपृ शोधने इत्यतः क्तः । अवदातः स्मिते पुंसि कुसुमे निर्मले त्रिषु बंधने कर्मणि क्तः ॥ अर्जुनः शुक्लः ॥ सितमवसिते बद्धे ध
वले त्रिषु शर्करायां स्त्रीति मेदिनिः ॥ युक्ते स्यात्पेऽनिसंस्कृते प्रशस्ते भूषिते वा । संस्कृतः कृत्रिमे भूषिते ऽन्यवल्लिंगक
। क्लीवं तु लक्षणोपेत इति मेदिनिः ॥ कृत्रिमे करणे मानि हते घटादौ लक्षणोपेते पाणिन्यादि सूत्रयुक्ते साधु शब्दे
अन्यवद्वाच्यलिंगः सीमेत्येके नेतः केशवे चोपे पुमानिन्द्र वधो । त्रिष्विति मेदिनिः ॥ ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे प्रतीतः सादरे त्रिष्विति रभ
सः ॥ कुलजे कुलीने बुधे पंडिते अभिजातः कुलीने स्यान्मान्यपंडितयो त्रिष्विति मेदिनिः ॥ पूतं पवित्रं वितनं विगत
जनसंपातं विजिरपृच पृथग्भावे विविक्तं विजने वा विविक्तं त्रिषु असंपृक्ते रहः पूतविवेकेष्विति मेदिनिः ॥ मूढो मूर्खः
सोऽत्र यो वृद्धियुक्तः । मूर्छा मोहसमुछ्राययोः । मुविरपृचपृग्भावे स्मृत्युक्त पदुषोतनिष्ठुरः । मूर्ध मयादि मुवो ऽर्थाऽडेसे
गुडे क्षोद्रकांत्रिकं । धान्यपराशो त्रिरात्रत्वं मुक्तं मुक्तं नदुभ्यन इति वैद्यकं । मुक्तं पुनाम्नानि ष्टुरश । मेचकः कृष्णवर्णः । वि
डूः । निरामनेतान व्याहृर्विण्डुल कान् दृशिक्लिनाशीति । निशिने पिशाति मूर्ते नासितासितयोस्त्रिष्विति मेदिनिः ॥ स

िधर्मे मात्रे क्लीबं तद्युक्ते त्रिषु। सत्साधौ धीरसत्त्वयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्यां सत्यां स्त्रियामिति मेदिनिः। पु
रोऽग्रपामिति निगमत्वेन मस्तुरसो गतोऽरिति पत्वं पुरस्कृतः। = पूजायामिपु केशत्रुणां कान्ते = पग्रतः कृते पुरः स्थापितो पु
रस्कृतः स्वीकृतास्तास्मिन्नस्य योरविधेयवदिति विश्वः॥ निशापने गम्यतेऽसौ निवातः। = आश्रये निवासः। निरुद्धो वातो
न तिष्ठन्तो वातोऽस्मादिति निवातः। = अवातो वा न भू-प४। निवातो दृढसन्नाहे ह्ये निवासे वातवर्जित इति जयः। शाम्रामेघ
कवचेपि = अत्र पक्षे निहन्तं वातं शस्त्राणां गमनमस्माद्यथा निरातकवचाः॥ जात उत्पन्नः। उत्कृष्टो दृप्तः प्रकर्षः प्रकर्षेणैव
दृप्तः। समुत्कृष्टो पंडितम्मन्यगार्वितावितिविक्ष्यपने॥ = पमीक्ष्यपमाणाद्युद्धिमदादय सुगमाः॥ वृद्धः = आदरे = आदृतमा
दरः = अरी = आद्यविः आदृतः सादरः = आर्चितश्चे कर्मणि क्तः॥ तांत वर्णा४॥ अभिधेयो वाच्यः। वाधनं वस्त्रेन तं प्रयोजनं फलं ४१
निवृत्तिर्निवर्तनं। = पर्वो विषयान्नयोर्धन कारणे वस्तु ख्याति मेदिनि४॥ निदानमुपायः = आगमो वोद्धृ शास्त्राद्वेदस्तो
त्रं। = अपि च ऋजुएजले = अपि सौवितजले। गुरावुपाध्यायेतरं तपनेनतरते। प४ ह्नुदि वाविः = सा विवासे विभ्यस्तु कृ। तत्स्यादव
मारेवपात्रेपाध्यापमात्रिषु। क्षीणे रजास शास्त्रेषु क्षेत्रे पायाधरेषु चेति धरणिः॥ शान्तिषु षेऽतिशान्ति मति शान्तिमस्के वृ
ढ्तिनिमतोन्नुकृशाक्तिषु। संबंधोऽर्थो यस्य। समर्थः आदिम्याधातुजस्ये त्यादिनावहुव्रीहिः। हितेऽनुकूले। दराम्यो मरणोद्य
ता विमुक्ता वस्त्रापामतिदोषा वस्त्रा पांच। क्षीणे रागो रेतस्य क्षीणरागः। वृद्धोऽतिवृद्धः। दराम्रीष्टि नष्टेवीजेस्त्र विरेपान्न

नुः पर्वतोऽग्रे। मानं पारमार्थ्यं। प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुच्छ्रितवस्तुनीति मेदिनिः॥ प्रान्तवर्गः॥ [illegible] पाराय: वरोऽधीन॥ कं २

लिंगक इति मेदिनिः॥ पदवी वर्त्म वीथी पंक्तौ गृहांगे वस्तूपकान्तरे वर्त्मनोरिति मेदिनिः॥ आस्थानी सभा यत्नः अप
नं। आस्थानं आलंबनास्थानं यत्नापेक्षासु योषितीति मेदिनिः॥ साध्यते संव्रियते कुदस्सं वरणे इच्छादि येत्पनः कर्मणि घञ्
दः॥ जीमूतो मेघः॥ वत्सरो वर्षं। अब्दं संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तक इति विश्वः॥ अवपरिभवो निंदा वतद्भेदः तदर्थो वा
दाग्नि देवतादर्शनात् [illegible] अवधानियोगो नियोगश्च त्वामिदं कुर्विति नियोजनं तद्रूपो वादोऽववादः। अववाप्तिनियो
गयोः ईषदर्थे परिभव इति मेदिनिः। निंदा गर्हा आज्ञा शासनं। अव आतिभृतो नानिर्मितो वादोऽवादः। अववादस्तु निं
दायामाज्ञाविस्रंभयोरपीति विश्वः॥ ध्वीजनेतेमने। सूद्यते हिंस्यते सूद दक्षणे सूदः। सूदस्तु सूपवत् सूपकारे च व्यंजने
पिवेति विश्वः॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षो गोपादौ। गोविदांति विचारयति विद् विचारणे गवादिषु विदेः संज्ञायामिति
शः। गोविंदो वासुदेवे स्यादध्यक्षे वृहस्पताविति मेदिनिः॥ नास्य आक्रोष्टे नगोशवृन्द लक्ष्यते मंवाः क्रोशंतीति वन् अत एव
गवाध्यक्षः॥ पूर्वी पामोदो हर्षेनया मदो विमाद्यंत्पनेन मदोऽनुपसर्गादित्यप् मदः। मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयो
रिति विश्वः॥ प्रधानं प्राधान्यं त्वार्थे ष्यञ्। राजालिंगेल्लुत्वादौ। वृषस्यावयवविशेषे कुडाह इति ख्याते। कं सुखं कौति शब्दायते
प्रकाशयति कुचादेः पृषोदरादिः। ककुद्मत् ककुदं श्रेष्ठे वृषांगे राजलक्षणीति विश्वः। शैलाग्रे पितृष्याक कुद्मान् पर्वत इति
॥ सम्यक् विचनेऽनयात्किपूर्णवित्। समभाषणं संभाषासकेनोवा। [illegible] नामसंज्ञो [illegible] वानि [illegible] वासंविदंस्थापने

इत्येषसंहृत्सुक्तो प्रहृत्नैष्वंगतेत्सुक्तो निवर्त्तनमिति ।क्रियावा: कारो नियम४ =अवश्यवश्यकार्ये: वलावेधो वा ।=प्राजिर्पुद्धं ना
मसंज्ञा ।विसंविद्विषयां प्रतिज्ञामावारेज्ञानगोचरे ।संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नितोषणे इति मेदिनि: ।खीतिसंविद्
पाश्विषस्तुरद्भिः सत्वध्यते ।।उपनिषीदं त्वस्यामुपानिषत् ।उपनिषद्‍ हे धर्मे वेदांतेषुप्रकीर्त्तिता ।।स्यादिति प्रादिसुगमं ।।रव
नोपवेति वकारा त्वोपदं पदमिति निर्देशान्नूवा व्यवसितिर्व्यवसाय: ।वस्तुपदार्थ: ।पदं शब्दे चवाक्ये व्यवसायापदेशयो:
४२ ।पादात्मविह्नयो: स्थानत्राणयोरंकवस्तुनोरिति विश्व: ।।सेवितेन दे शोगोभिरेवमाने प्रमाणे खुरप्रमाणे ।गाव४ पदंते
नगोष्पदं सेवितासेविते त्वादिनासाधु: ।गोष्पदं पदष्वभ्रेगवांवगति गोचरइति विश्व: ।।प्रतिष्ठा प्रभुत्वं ज्ञानमात्रं कृत्यं ४२
कार्ये ।=आसमंतात्नूपद्यंते गच्छं तीदमास्पदं प्रतिष्ठायामिति साधु: ।कृतपापक्षे पारस्करादि: ।।इष्टो मनोहर: ।स्वादुप्रि
ष्टमनोज्ञयोरिति मेदिनि: ।।त्रिष्विति सधिकारो दांतावधि: ।।=अतीक्ष्णो मृदु: कोमलोऽकठिन: ।इषुवत्कु: ।।मूढो मूर्ख
।=अल्पो यथा मंदोदरी ।=अपटुरतीक्ष्ण: ।निर्भाग्यो हीनभाग्य: मंदोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे भाग्यरोगिण: ।=अल्पे चत्रषु
पुंसि स्याद्धस्तिजात्यंतरे शनावपीति मेदिनि: ।।सादृश्य लक्षणया प्र.पगल्भश्च: ।=अप्रतिभोऽप्रगल्भ: ।शरदि भवं शारद
।शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयो: ।शालीबं शारदोऽज्ञाने नूतनाप्रतिभे त्रिष्विति मेदिनि: ।।विद्वान् पंडित: ।सुप्र
गल्भोऽनिपंडित: ।विपरीतो विपर्यस्त: शारदोऽप्रतिभ: ।विपर्यपासे शारदादप्रतिभानूवविपर्यस्त: प्रतिभावानु विशारद४

॥ दांतवर्गः ॥ तिर्यग्विक्षिप्तभुजांतरं व्यामः । वटो वृक्षभेदः न्यग्रोधो व्यामवटयोः न्यग्रोधश्च शमीतरावपि इति विश्वः ॥ का
योत्सेधः । उन्नतिरुच्छ्रायः । उद्भूतः सन्नुत्सेधः निपात्यते नाहि धुगत्यां घञ् उत्सेधः ॥ परित आह्रियते ऽस्मै पर्याहारो व्य
नादिः ॥ विविधो वधो हननं गमनं मंत्रविरोधो मार्गः उपसर्गस्येत्यादिना दीर्घः । विविधः । भारे प्येते । विवधो वीवधश्चापि
पर्याहारेऽध्वभारयोरिति विश्वः । यात्रियं तरोः पलायादेः । यते पशुर्बंधनार्थ्यायाः आखायते निखायते यातस्था । उपस्
र्यके उपसमीपमंडले परिवेषाख्यो परिधीयते आरोप्यते उपसर्गत्वाः किः परिधिः ॥ उपधर्माणेनपद्धस्तकभूस्यादिकं धा
नादिग्रहार्थमुत्तमवर्णस्थाने स्थाप्यते तत्त्वंधकं । व्यसनं विपन्नावेन पीडामानसी व्यथा । अधिष्ठानमाक्रमणं ॥ समर्थ
नेवाघपरीहारः दुर्घटप्राप्तिविधानमिति वा । नीवाको वचनाभाव इति स्वामी मूल्योत्कर्षहेतु धान्यादिषु नीवाकः । निय
मो ऽङ्गीकारः । समाधीयते ऽस्मिन्मनो ऽत्रेति नीकः । समाधिर्ध्याने नीवाकावित्यमेषु समर्थनमिति रभसः । दोषापादनं दो
षोत्पादः । प्रक्रांत्यादिषु प्रक्रातिप्रत्ययागमादेशेषु नश्यरेद संज्ञा लोपाभ्यामदर्शनं स्त्रीलिंगे व्यंतने ॥ विवाहासमंत्रणपात्रा
दिषु पोमुख्यापित्रादिकमनुयानिरीगुल्लत्वानुबंधः । प्रकृतस्य प्रक्रांतस्य पदानि वर्तनं नामिवृत्ति विपरीतं तत्त्वानुबंधः । प्र
कृतस्यानुवर्तनं इति काविपाठः ॥ विधुरित्यादि सुगमं ॥ पारिषदे सीम्नि विलेगार्ते । एवावधिस्त्ववसाने स्यात् सीम्नि काले वि
ले पिवानि विश्वः ॥ विधानं करणं । दैवे प्राक्तन शुभाशुभकर्मणि । विधिर्विधाने नियतौ विधिः काले विधात्रीति विश्वः

प्रणिधिरवधानेपि ॥ बुधः कवौ रौहिणेय इति विश्वः। वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे इति मेदिनिः। समुदये समूहे
व्यासप्रवाल स्कंधा इति ॥ स्कंधः स्यान्नृपतावंशे सं पराय समूहयोः। काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छंदसो भिदीति मेदिनिः
से-प्रभाग पपास्कंधाधार;। देशे देशभेदे =अब्धौ समुद्रसलिले तिनदीसामान्ये। सिंधुः समुद्रे नद्यां च नदे देशे भिदानयोरिति
विश्वः। तद्योगात् सिंधुरो गजः॥ विधानं विधा विधौ विधाने प्रकारे विशेषे =आतश्चोपसर्गेऽङ्। विधा [illegible] जात्रे =अद्धो प्रका
रवेतने विधा विति विश्वः। प्रकारे द्विविधस्त्रिविध इति॥ रम्ये शोभने। साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जने च विधेयवादति
विश्वः॥ जायापति जपत्नी स्नुषा पुत्रपत्नी स्त्रीमात्रे च वधूः। वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्या पृक्काङ्गनासु च। शारिवशारि ४३
वायां चेति विश्वः॥ दार्यते पयेन देवगृहादिकं लिप्यते सले पन्मूलं। सुधा गंगेष्टका चूर्णं। सुधा गंगेष्टका चूर्णं स्नुही
वाम्नृतपूर्वयो ष्टित्यजयः॥ प्रतिज्ञां गी[illegible]कारः मर्यादास्थितिः संधानमात्रं च संधा॥ सम्यक्प्रत्ययो बुद्धिः =आदर इ
प्रर्थ्यः। तत्र अश्रद्धाय पालवद्धवनेन मम मद्धा। अश्रद्धादरे च कांक्षायामिति तालव्यादौ मेदिनिः॥ क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं
मधु क्षौद्रं जले क्षारि मद्ये पुष्परसे मधुः॥ दैत्ये चैत्रे वसंते च जीवाशोके मधुद्रुम इति विश्वः॥ =अंधयति =अंधदृष्युप
संघातेऽच् =अंधं तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवदिति मेदिनिः। =अतः परं धांतवर्गपर्यंतात्रिषु॥ एहवधनेके ४
शौचं सुगमं। समुन्नद्धः समुद्धूते पंडितमन्यदृप्तयोरिति विश्वः॥ ब्रह्मैव वबंधुरस्य नान्यब्रह्मकर्माभावात् त्रिंदाप

वंक्षत्रबंधुः। ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे वाञ्छितस्य नामेति विश्वः। तथा च ब्राह्मणे तानि विशेषेण निर्देशे ब्रह्मबंधुर
धिक्षेप इति वोपालितः॥ अवलंबितो वप्रादौ रूढ इति स्वामी। अवलंबितं आश्रित इति। अविदूरः सन्निहितो
यथा वष्टब्धासेन्नेति। अपि शब्दात् रूढोपि॥ ख्यातो लोकविदितः भूषितोऽलंकृतः॥१०॥ धांतवर्जः॥१०॥ चित्रभानवो
रश्मयोऽस्य चोऽग्निश्च भानुः॥ भादि सुगमं॥ धाता ब्रह्मा भूतानां प्राणिनामात्मा परमात्मा पृथिव्यादिपंचभूतस्वभावा
भूतात्मा देहः॥ नीचो हीनजातिः असम्पत्तानुपृथक्कार्यो जनः पृथग्जनः॥ ग्रावाणादि सुगमं॥ पत्रालिप
क्षाः अत्र संतीति पक्षी रथेनाख्यच्च। पत्री श्येने रथे कांडे खगाद्रुरथिकादिष्विति विश्वः॥ शिखरमग्रभागोऽस्त्यस्य
यो: शिखरिणः॥ बर्हीमयूरः॥ शिखेव बर्हीश्लीवर्दे शरे हनुग्रहे द्रुमे। मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्पलिंगक इति मे
दिनिः॥ लिप्सा वांछा उपग्रहस्तमुपग्रहो बंदीग्रहणादिः प्रतिपत्रस्फसंस्कारो लिप्सापाग्रहस्तेपि बोतिमेदिनिः॥
॥ सादी हस्त्यारोहः सारथिरश्वारोहश्च सादिनौ॥ अशुः इषुः शरः पक्षी च एते बाजः पक्षस्तद्योगाद्वाजिनः॥ अभ्य
नाम पिपूर्व पक्षा आसन् ततो देव्याऽभ्यर्थितेन शतानिहोत्र मुनिनाहं इंद्र अपपक्षत्वजत्वेन च पक्षछेदः कारितः॥ कुले
कुलस्थाने कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जनस्थाने अभिजनः कुलेख्याते जन्मभूम्यां कुलध्वजः इति विश्वः॥ वर्षोऽवृ
पर्वशस्मः अत्र क्लीबमपि। व्रीहिभेदोऽत्र वारादिः॥ बद्धादि सुगमं॥ विरोचनः प्रह्लादस्य तनय इति मेदिनिः॥ ह्रादि

नेकल्मषे क्लीबं वेशो नाकुटिले त्रिष्विति रभसः॥ विश्वस्य कर्म तस्मादि विश्वं च कर्मास्येति। विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनि
भिद्देवशिल्पिनोरिति मेदिनिः॥ धृतिर्योगान्तरेष्वादिः ब्रह्म परं ब्रह्म स्वर्ग देहः॥ आत्मा कले वरे यत्ने स्वभावे पर
मात्मनि। चित्ते धृतौ बुद्धौ च परस्य वर्त्मनेपि चेति धरणिः॥ शीकृ इंद्धः धातु कम्बासो ममत्रे भच्येति विग्रह धर्षु कम्बास
वृच्येति। हंते र्घिच्येति पवाद्या धविचनादेशो द्वि रूक्त्वा ऽवकु वागमः। अपमो मघहन्ने चैव धातु केच घनाघनश्चनि धर
लिः॥ आदिनाकुलप्रभुगुणदेर्गृह्णणं मानपूजायां मनज्ञाने च भावे घञ्। अपिड हिंसायां ल्युटि आवे च अभिमान ४४
॥ मूर्त्तिः काठिन्येन द्रूपे गुणे। मूर्त्तेः परिमाणं द्रव्यो। निरंतरे ऽवकाश शहिते। मूर्त्तौ घन इत्य पृष्धनादेशः घनः। घनं सां
द्रघनं वाद्यं घनो मुस्तो घनोम्बुदः। घनः काठिन्य संघातो विस्तरे लोह मुद्गरे शावनिधरणिः। इति इणस्सांजेष्वान
गिनिनकुइनः प्रभुपक्षे एतनिया नादि नाग इति प्रभुः स्वामी। इनः सूर्ये नृपे पत्याविति विश्वः॥ प्रभावितिराजेत्यादि
नापि संबध्यते प्रभुरपि राजेति। राजा ऽङ्गभो चन्द्र पतौ क्षत्रिये रजनीपतौ। यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति मेदिनिः॥ मत्त
मघादि नाव नु धावने च मन्तियाचवेगः स्यादित्वान्निति। पृषोदरादिः। वाहिनी नर्त्तकी मत्ता चिरुगध वानितासु चेति मे
दिनिः॥ स्त्रवंत्यां नद्यां। वाहिनी स्यात्तरंगिण्यां सेनाहे मपदं योरिति विश्वः॥ वज्रं कुलिशं॥ वरादृक्षो विजातीय प्ररोहः। भे
त्वग्देहावरणं। तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे इति मेदिनिः। अधोजिह्विका गलशुण्ठिका॥ सूना पुत्र्यां वध

स्थानगलगुंठिकयोरिति मेदिनिः ॥ सूनात्व्यापुष्पितेपुष्पाजिह्वातलेवधालयइति दंत्पादावजयः । पुष्पितेनुत्रिषुपुष्पे
जिह्वातलेवधालयइति दंत्पादावजयः । पुष्पितेनुत्रिषुपुष्पेक्लीवं ॥ क्रतुर्यागः । तुछं सून्पे । मंदे वपथावितानभूतहृद
यइति । वितानेयज्ञविस्तारो लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुछमंदयोरिति विश्वः ॥ क्रमे कार्यक्र
तोध्वजेउपानिमंत्रणेनिमंत्रणे । केतनं तु ध्वजे कार्ये निमंत्रणेनिवासयोरित्यजयः ॥ तत्त्वं परमात्मानयोर्ब्रह्मयथा
ब्रह्मचारीति । ब्रह्मतत्वं तपो वेदेन दूयोः पुंसि वेधसि ॥ सात्विग्योगमिदोवि ब्रह्मनिमेदिनिः ॥ उत्साहनमुत्साहः हिं
सायै हिंसार्थे सूचनमाशयप्रकाशनं । गंधनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशनइति विश्वः । हिंसायामिति क्रविला न
नुगतो । प्रतीवापो भरीवीति उपद्वहानानिर्वृटः । आवापस्त्वमपसमं निक्षेपणमितियावदिति सुभूतिः । स्वर्णादेद्रु
तस्यद्रव्यांतरेणवचूर्णेनमितिस्वामी । पवनं वेधाः आप्यायनं तर्पणं ॥ लोकनं विकर्त्तनिष्ठानं तेमनं व्यवयवेऽवयम
दः स्त्रीपुंसगुह्यं । व्यज्यते म्रक्ष्यतेऽनेन व्यंजनं । व्यंजनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेपि चेति मेदिनिः ॥ लोकावलनुवादेलो
कवादः मध्यपदलोपीसमासः लोकापवादोवालोकापवादेवधानूनामने कार्यवान् । पश्नूनां मेषादीनां उपहीनामोष
धयोगाद्धानिक्रियावतांपक्षिणां कुक्कुटादीनां च मिथोयुद्धं कारयंतीति तेषां जयभंगहेतु लानृपुद्धं वा कुले भवः कुलीनः
कुलीनः तस्य कर्मयुवादितालादाणिकौलीनपशुमिथयुद्धं कुलीनत्वापवादयोरिति धरणिः ॥ निस्सरणं गृहादिनिर्गमेवा

भेदे ऽस्यात्रि समवनेऽवधानारव्यो । भावे करणेऽधिकरणे वा स्फुटितऽवधानं वनभेदे स्यात्रिः स्फुटनेऽवप्रयोजनऽइति धरणिः ॥ प्र
तो यच्याम वंस्तानेऽश्वावधानं तां ॥ व्यादिना व्यवहारात् जिगीषा परिदेवनादि परिग्रहः । देवनं व्यवहारे स्यात् जिगीषा क्री
डयोरपि । व्यसेषु देवनः प्रोक्त इति विश्वः । पौरुषमुद्योगस्तत्र सात्रि विष्टस्थोपाविष्टस्थे । क्रमनम्रूढीभवनं तत्रानं
नेनं तं कुटुंब रूढसस्याः सिध्यां तेवो षधात्तमे । प्रधाने तं तु प्रधाने च शाखुभेदे पारकदे । कान्ति वा त्वां तरे हेतावुभयार्थ
प्रयोजनकृत्र मेदिनिः । उत्पात मुद्यमेतं च पौरुषे पुस्तके रणे । प्रांगल्भोऽत्र महर्षे महर्षेषु मल्लवे गो पवित्रद्युपो दि
ति मेदिनिः ॥ ज्ञाति वोधाप्ति रस्कारः विरोधाचरणं । स्वनं त्रनाच वुत्थान मितित्रि कांडशेषः ॥ मारणे वध्यात्रसधा
रणं साधने ऽपायेऽहत्य ग्याहादिः । अनुव्रज्याऽनुगमनं । साधनं मृतसंस्कारेऽग्निदाने गतौ गमने ऽद्व्यवधाने अर्थ ४५
साधनभूम्यादे दीपने ऽनिर्वर्त्तनेऽर्थस्याप्त्यादने उपकरणं साधने ऽपायोऽहत्य ग्याहादिः । अनुव्रज्याऽनुगमनं । सा
धनं भृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौ षधौ गतौ । निवर्त्तने ऽपायमेढ्र दीपनेऽनुगमे धन इति मेदिनिः ॥ वैरशुद्धिर्वैरशोधनं
दाने त्यागे ऽपस्पृत इति त्यासोनिक्षिप्त द्रव्यं तस्यार्पणे । विपादि विपत्तौ भ्रंशोऽपाये पतने दोष इति प्रसेकमन्नपः । तत्र
मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानारव्यै चतुर्वर्गे प्रसक्तिः कामजो दोषः दशधा प्रभवत्वात् । वाक्पारुष्यादंडपारुष्यमर्थदूष
णं चेति त्रिवर्गः कोपजो दोषः कोपप्रभवत्वात् । व्यसनं तिकोपो मार्गात् कर्त्तरि ल्युः व्यसनं भ्रंशो नुभावे व्यसनं तु शु

प्रसक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । देवान्निष्टफलेऽले पापे विपन्नौ निष्फलोद्यम इति विश्वः ॥ क्रुधो रधः । छित्ते वक्षःस्थले मिश्र
किंजल्के केसरे = स्वल्पीयस्यल्पे तलाद्यंशे । पक्ष्मसूत्रादिसूक्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनीति विश्वः ॥ निधिभेदेऽश्मीद
शादौ क्षमोत्सवे । पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे पुष्पादिषु । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ स्यात्तिथौ पंचकालान्तर इति धरणिः ॥ नेत्र
च्छेदने चापिधायकचर्मपुटे = पक्ष्मनि मार्गौ । वृत्ते वर्त्म सर्वधानुर्ध्यामास्मिन् । = प्रकार्योऽकरणार्हेषु हेऽवयवेऽपस्कादौ । वृ
पञ्चवेशमर्हति शालीनकौपीने खत्रू । प्रवेशशावृन्ले पञ्च । कौपीनं स्यादकार्येपि चीरगुह्यप्रदेशयोरिति विश्वः ॥ स
गतोदारसंप्रयोगे रतेषु रते संगमे प्रज्ञाघ्राणे रतो मिथुनानिष्पाद्य लाञ्छे षट्पर्णे । संबन्धे पुरते युग्मे राशौ ॥ मिथुनमि
ख्यात इति व्याडिः ॥ धीर्बुद्धिः ॥ प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे नूनमेसदेति मे
दिनिः ॥ प्रज्ञात्र बुद्धिः भावे कर्मणि च ल्युट् ॥ प्रसूयत इति क्तः ल्वादिभ्यश्चेति नत्वं प्रसूनं ॥ गौतिसुगमं ॥ = पाक्षान
मोराव इति सर्वस्वं ॥ प्रमाणमियत्तावधिर्देहप्रमाणे नित्ये दशाकृतिषु स्मृतमिति मेदिनिः ॥ लिट् तेजः प्रभावः कोषदं
दजं तेजः धामसुकौ प्रभावे च तेजो मादिरजं मस्विति धरणिः ॥ सात्विके शोऽवयवविभागः । संस्थानमाकृतौ मृत्यावि
ति मेदिनिः ॥ नौतिसुगमं । संविधानं तिरोधानं । = मपवारणमपह्नुतिः । आच्छादनं संविधाने वस्त्रेऽपह्नुतिमात्रक
निधरणिः ॥ साधने निष्पादने = पवाप्तौ लाभे तोषणं तुष्टिजननं ॥ वक्रं रथ्यांगं पुरं नगरं प्रभावः कोषदण्डजं तेजः = पधान

नमाक्रमणं ।। अधिष्ठानं रथस्यांगे प्रभावेऽध्यासने पुरे पुरः इत्यजयः ।। स्वजातिश्रेष्ठे यथा स्त्रीरत्नं । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि
मणावपि नपुंसकमिति मेदिनिः ।। क्लीबं स्यात्कानने नीरे निवासे निलये वनमिति रभसः ।। विरले सांतरे स्तोकेऽल्पे तनु
ले प्रतिष्ठायां तानि पुल्लिंगानि नतु । तलिनं स्वच्छे लेशपेशले इत्यजयः ।। यथा तलिनं वाच्यलिंगं तथोत्तरेऽपि शांतावधिवा
च्यलिंगाः ।। सदृक्समानेन वर्तते समानः । सन्मंडितः । समः सदृशः एकस्मिन्नर्थे यथा समानोदरे शायितः । समानं वत्समे के पु
मानामिमारुतेष्विति मेदिनिः ।। खलो दुर्जनः सूचकः कर्णेजपः यथा राज्ञां विनाशायि पिशुनश्च रात्रखलमारुतः । पिशुनं कुं
कुमे स्मृतं । काकिवके च काके ना सूचक क्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यादिति मेदिनिः ।। हीन न्यूनौ द्वावने कार्थे ४६
ऊनोऽल्पः । गर्ह्यार्थे त्यक्ते हीयते हीनः । ओहाक् त्यागे क्तः । ऊणपरिहाणे इत्युपधः कः ।। वेगी वेगयुक्तः शूरो बली तरोजवे
बलं वास्यास्ति असु माये तिविनिः ।। अपराद्धोऽपराधवान् अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रांतः व्यापन्नः प्राप्तविकल्पः । अभि
पन्नोऽपराद्धेऽभिद्रुते ग्रस्ते विपन्ने इति विश्वः ।। ० ।। नानावर्गः ।। ० ।। भूषणे कांच्यां च वर्हे मयूरपीछे तूणीरे तूणे सं हते सं
हतौ संघे कलामाप्नोति आप्ऌ कल्पते च । कलापः संहतौ वर्हे कांच्यां भूषणे तूणपोरितजयः ।। पादः छेदः ग्रपकेरणं पटकु
टीपटमंडपादिः । पर्युप्तिः परिसर्पते वपनं । सालेलाक्षितिः सानिलस्य वलन्तं जलो धारइत्येके । गोधुक्गोपालः गोष्ठाध्य
क्षो गवाध्यक्षः । गोपो ग्रामौघ गोष्ठाधिकृतयोर्व्रवे नृप इति विश्वः ।। वृषे धर्मेन कं पने आहिकं ध्योर्मलेपर्योतिः

मूलोपस्थवृषभइंद्रस्य च कंदुः स्वं पिबतीति नाशयति पानिपाठ्रेति शः वृषाकपिः ततो नैरुक्तो वलोपः। सर्वकामवर्षणाद्
मो वृषः कात्यजनं हरिमिमपादीनि कपिर्वराहः वृषरूपत्वाच्च वृषाकपिः वृषाकपिर्नैरुक्त आकारः। कपिर्वराहे श्रेष्ठे च
धर्मश्च वृषउच्यते। तस्माद्वृषाकपिं वराहकश्यपो मां प्रजापतिरिति व्यास इति स्वहस्तनामटीका। वृषाकपिः पुमान्
छन्दसि शंकरे जातवेदसीति मेदिनिः॥ ऊष्मा च ऊष्मांतःपक्षेने चतन्नं समाहारे द्वंद्वः असमस्ता वा वाय्वपतिश्शोषयति वि
तिस्रुवातिय खस्पाद्वीत्यशाच्च वाम्परूपसर्पइत्युणादिनिपातनात् वाच्यः मूर्द्धन्यमध्यो वाप्पराद्वृहत्पचे॥ अत्रं मष्ट
आच्छादनं वस्त्रं पत्राद्यद्विपं चिमिलितमेकेकरोपि एको नाकासिपुर्ष नाच्छादने च द्वयोः पृथगजातिविग्रः॥ कशिपुः
पुमान् क्लीबं च॥ शय्यापशयनीयं च प्रदो च प्रदानिका। च प्रद्भ्रियापासिति वक्ष्यमाणं तल्पेनाप्यन्वीयते॥ स्वं वे तृणादिगुच्छे वि
टेशाखायां विस्तारे च। विटपः पल्लवे षिड्ग विस्तारे स्त्वं वशाखयोरिति विग्रः॥ असी च ये भेदाल्लिंगाः। पंडितरोमन
रूपयोः॥ कूर्मो कमठी वीणाभेदः सारस्वती वीणा कच्छेपि वानि कच्छपानि वस्तु पीतिकः। कच्छपी वल्लकी भेदे तुलैरस्फुट
ऽपदांतरइति विग्रः॥०॥ पांतवर्गः॥०॥ शादिफ इति शावृादिफः। रेफः कुत्सितार्थः सन्न त्रिलिंगकः॥ फांतवर्गः॥०॥ योमूल
नैवकापांतरं प्राप्तः नापि जन्मास्समरणजन्मनोरंतरामध्येभवत्वात् अंतराभवः सत्वः सत्वपातन्मारीरइत्येके। सत्वः
प्राणी। अश्वे घोटके दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ गायनमात्रे वा गंधर्वः पशुभेदस्यात्तुंबकोकिलं तुरगयोः। अंतर

भवसलेवगायनेरक्षेरेपिवेति मेदिनिः ॥ काम्यत इति कंबु । वलये वाकुभूषणे । कंबुः शंखेऽस्त्रियां पुंसि शंबूके वलये
गज इति मेदिनिः ॥ द्वौ तिस्तु गतं ॥ पूर्वः पूर्वशिवः । अप्य लिंगो वाच्यलिंगः सन्पूर्वदेशकालसंबंधि वस्तु कृते
यथा पूर्वो ग्रामः पूर्वं वनं पूर्वा नदी । यदा तु पूर्वजानूपि नाम महादीना हतदा पुंबहुत्ववर्त्तनेयथा पुरुषाः पूर्वैः कृतं पूर्वैस्तु
पूर्वजा पूर्वजातय । अग्रपूर्वं भाग इति धरणिः ॥ ० ॥ वानवर्गः ॥ ० ॥ इभस्य मूर्द्धांशो मूर्द्धभागः पिंडद्वयं । कुंभः स्यात् कुंभ
५७ कर्णस्य पश्चात्भवे रूपावनेऽवटे । शातिभेदे द्वीपांगे वकुंभं त्रिविष्टि निगुणगुलो विति विश्वः ॥ वानिः शो मूर्द्धं ॥ शूलण्टरख ८७
भः इभि प्रानि वधे शपिः सौ त्रोधातुः वास्त्रोसंभादिगृहं । वेष्टयति वा स्तंभः निष्प्रानि भता ॥ शंभु पुंसि महादेवे
परमेष्ठिनि वार्हतानि मेदिनिः ॥ द्विषो वा भ्रूणो गर्भस्थो जंतुः । अर्भकः शिशुः । गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पन
संकटेतेति मेदिनिः ॥ प्रणयः शृंगारप्रार्थना परिस्वयो वा विस्रंभो दैत्यमध्यः स्रम्भु विश्वासे दैत्यादिः घञ् विस्रंभः के
लिकनहे विश्वासे प्रणये वधे इति विश्वः ॥ परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्त्तितः इत्यमरमाला च । आसंघसूक्षण
प्रस्तावविस्रंभविश्राणी निदंत समध्ये उष्माविवेकः ॥ अक्षेपाशकविषये विंदुश्चतुः पार्श्वे विंदु पंचकपंचकापत नीपद
येन एष्टीति रख्याते । वरुणे दैत्य भेयोरश्च छात्रस्ता विंदुस्त्रिकद्वयं इति मेदिनिः प्रवादुं दुभ्याक्ति लवयापातितपासा द्वैपद
हारीतेति ॥ महारजनं पुष्पकुसुंभामिसेवरख्यातं । करके कमंडलौ । कुसुंभं हेमान्ते महारजने नाक मंडलावि तिमे

दिनिः ॥ सुरभिः शल्लकी मातृभित्सु रम्यो बुधेष्विति ॥ वंचकेव च संनेव तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गंधोत्पले क्लीबं सु
गंधिकांतयोस्त्रिष्विति मेदिनिः ॥ सभसद्भ्यो ष्ठी सभ्याः सभासदः ॥ तत्स्थाः सभासदः । स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमंदिर
योः सभेति रभसः ॥ वल्लभो दयिते ध्यक्षे सल्लक्षण तुरंगमे इति मेदिनिः ॥ ९ ॥ भांतवर्गः ॥ ९ ॥ = अभ्यादेर्वधन रज्जुः प्रग्र
हः । वत्सादेर्वाद्यादीनां च प्रतोदन रज्जुः प्रग्रह इत्यमरः । रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात् पक्ष्म प्रग्रहयो रपीति मेदिनिः ॥ वल्लवे
न प्लुत्या गच्छति गाम इति खलु वल्लव गमः । प्लवंगम इत्सु पलक्षणं तेन प्लवगाः प्लवंगमा वाचा नापि कपि ये कौ ॥ कामः स्मरः ॥ काम
स्मरेच्छयोः पुमान् रेतस्यपि नि कामेव काम्ये पिस्यात्त्र पुंस कामिति मेदिनिः ॥ शौर्यं सामर्थ्यं । पराक्रमः स्यात् सामर्थ्ये वि
क्रमोद्योगयोरपीति मेदिनिः ॥ यमो धर्मराजः एकदेशानुकरणान्नभीमो भीमसेन इति वद्यमः सायेयथा धर्मा धिकरणं ।
स्वभावे यथा कूरधर्मा धिकरणं = आचारे यथा धर्मशास्त्रं सोमपीति सोमपः । धर्मो ऽस्त्री पुण्य = आचारे स्वभावोपमयोः
कतौ । = अहिंसोपनिषन्न्याये नाधनुर्यमसोमप इति मेदिनिः ॥ उपायं ज्ञात्वाय = आरंभः स उपायपूर्वः । = आमात्य शील
परीक्षोपाय उपधा । उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सारंभ विक्रम इति विश्वः ॥ वणिक्कूपपो वणिक् तं पुरं त्राण रं निगम्यते
निगमः गोचरसंचरेति साधुः । निगमो वाणिज्ये पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथ इति विश्वः ॥ नागरेभवो नागरः निगमे वणि
क्पथे स्थानाभवो नैगमः स्यादुपान्तिषद्वणिजोर्नागरे चेति विश्वः ॥ रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे

वासितं ध्वेन मनोज्ञे प्रत्नु वाच्य वदिति विश्वः ॥ शब्दादिपूर्वको ग्रामः शब्दोद्दिष्टे देवर्तते यथा शब्दग्रामो गुणग्राम इति । ग्रामः स्वरे
संवृसथेद्दिष्टे शब्दादिपूर्वक इति विश्वः ॥ क्रांतिः क्रमणं विक्रमः शक्तिः संपत्तिः । क्रांतिमात्रं वा विक्रम इति धरणिः ॥ रुकड
दर्पो रोगः प्लीहादिः । लीवोल तावितानादिसमूहः । सेनाऽक्षौहिण्यंशः तद्गतसेनाभेदस्य । गुल्मस्तंबे प्लीहाग्निपदे सैन्य
यो: सैन्यरक्षणाइति विश्वः ॥ स्वसा भगिनी कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामे यामो याम्याः स्वसृकुलस्त्रियोरितं तर्हि
स्त्रादौ रभसादिः । जिह्मं त्वस्फक कुटिले मंदे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति ववर्गादावजयः ॥ क्षितिः क्षां क्षमा क्षमाख्या क्षिति
भूमिः । क्षां निक्षिति निक्षायुक्ते उषिते क्लीबं अन्यायं मांतं वपुक्ते प्रह्लं तंतरं । क्षमाति पिक्षा पृथ्वी वयोगपेशाक्ते हितेस ४८
म मितिधरणिः ॥ हरिक्नु कवर्णः कृष्णः कालः । श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके चक्रत्रिह्दरितोः पुंसि
स्यानद्धस्त्रिषु । मरिचे सिंधुल वर्णे क्लीबं स्त्री शारिवो पधात्वि निमेदिनिः ॥ नलानि नालयानि लम्बने चलनामं । पुंडू
लांगुलं पुंड्रम म्बादीनां ललाटे विचित्रे अश्वे भूषायां वा अश्वभूषायां समस्तं पदमिति कोचित्र । प्रधानमेव प्राधान्यं स्वार्थे
ष्यञ् केतुर्ध्वजः । प्रभावे प्रधाने वनांते प्राप्तिय यथा कस्याललामकमनीयमजस्यालिप्सोरा शानि रघुः । प्रधानध्वजशृंगेषु
पुंड्रवालाधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम वेति रुद्रः ॥ सुक्ष्मुरू प्रपने सूक्ष्मं अध्यात्म अधि अध्यात्मं
विभक्त्यर्थे व्ययीभावः । सूक्ष्मं स्यान्नकेनयोऽध्यात्मे पुंस्यणोत्रिषु वाल्प क इति मेदिनिः ॥ अपादौ प्रथमे प्रधाने यथाऽग्र्यं

मतः। प्रथममिति प्रथ्यते स्म प्रथमं। त्रिष्वधिकारो ऽयं तेयावत्॥ वल्गुः शोभनः यथा वामलोचन। प्रतीपो विपरीतः। वामं
सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चारु नि सुन्दरे। पयोधरे हरे कामे विधात्रावामा मापि स्त्रियां। वामी शृगालीवडवा रासभीकरभीष्विति विश्वः॥
अधमावितिसुगमं॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामं पारिमुक्तं भुक्तोज्झितं। यामः प्रहरस्तेन परिच्छेदकेन परिच्छिन्नभोगकालोऽल
स्य तद् इति यातो ऽतीतो यामः उपभोगकालस्य तत्तथा। यातयामे ऽप्येवं जीर्णोऽपि परिमुक्तो ऽज्झिते त्रिषु वेनि मेदिनिः॥१०॥ मांनव
र्गः॥१०॥ तुरंगमे ऽतादिसुगमं॥ तिलपोगृहं अपचयो ह्रासः। क्षितिर्वासो हि सावांवएर लक्षयः। क्षयो रोगान्तरे गेहे कल्प
ल्पान्तोपचयेषु चेति मेदिनिः। क्रमाज्जीर्ये पतो भ्रातास्व मुरस्यापरां राजमश्व मुरावत् स्मृर्यः॥ भ्रातुः रपत्यं भ्रातृव्यं वेति
व्यन्नुशत्रौ तु भ्रातृपुत्रेऽप्यन्तुसपत्न इति यत् भ्रातृव्यः शत्रुमात्रे उपचाराद्वर्त्तने॥ सैरेभूरादेकुर्वन्ति वीरुधो मेघोस्तनयित्नुः
अगर्जति पिबति वा पर्जन्यः मेघध्वनावपि पर्जन्यो जलं पृपालनपूरणयोः पर्जन्य इति त्रियानादन्यप्रसयः वर्गाज
गामसग्। पृषु सेवने पर्षति सिंचति क्षरति जलं पूर्ववत्त्रिपाद्नादन्यः। पकारस्य च वर्गे जकारः। पर्जन्यो मेघ राद्वे
पि ध्वनदंबुदशक्रयोरिति विश्वः॥ स्वामी प्रभुः अर्थः स्वामिवैश्ययोरिति मेदिनि यादवः॥ त्रिषुः पुष्यर्क्षे तु र्यं युगो तिष्यः
कलियुगो ऽत्यसेति च धात्रीवकीर्तिरिति धरणिः॥ अवसरः प्रस्तावः क्रमः परिपाटी यथावनुपात्यय इत्यादि इति धात्रिप
र्यायस्तत्प्रकारे स्यात्क्रमाणे ऽवसरे क्रम इति विश्वः॥ अधीनः आयत्तः यथा राजप्रत्यया प्रजा। शपथः शपनं ज्ञानेयप।

प्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासे यथा न श्रोत्रौ प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा बुद्धीवीतप्रत्ययोंकुरः । रंध्रं छिद्रं यथारिपुप्रत्यये हरेत्
शत्रुः सत्त्रादि । प्रत्ययः सपथे रंध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रापिनत्वे वसत्त्वाबाधीनज्ञानयोरपीति विश्वः ॥ दीर्घद्वेषास्थिरद्वे
षः । भवेदनुशये द्वेषे पश्चात्तापानुबंधयोरिति विश्वः ॥ स्थूलस्य प्रधानभागस्योच्चयनं स्थूलोच्चयः । तस्याकल्पेऽकात्स्न्ये
। हस्ती नायं यतः शीघ्रं न चापि मंदं तन्मध्यमं तस्य स्थूलोच्चयस्तस्याकल्पो गंडोपलं च । गंडयोरिति विश्वः ॥ शपथे यथा कृतस
मयः । आचारे यथा समयात्त्रावणे छिद्यात् । काले यथा संध्यासमयः । सिद्धान्ते राद्धान्तः । संविन् संभाषा । समयः प्रथा
चारसिद्धान्तेषु नत्याधिपि । क्रियाकारे नानिर्देशे संकेते कालभावयोरिति मेदिनी ॥ व्यसनं निक्षिपं तत्पि मनसर्वे यथा ४९
सनानि भ्रूसाक्ष्यो दोषाः । अशुभं दैवं विशेषणं । विपद् विपत्तिः । अनयोऽशुभा बयौ हो विधिः ॥ अतिक्रमे उल्लंघने
यथा धर्मस्यात्ययः । कृच्छ्रे यथा प्राणात्ययः । दोषे गुणिनो नात्ययं कुर्यात् । दंडे बाकुपारुष्ये ऽत्ययाः शतं । अत्ययोऽतिक्र
मे कृच्छ्रे प्युत्पाते नाशे दंडयोरिति धरणिः ॥ आपदि आपत्तौ आयातिरुत्तरकालः ॥ पूजार्ह्यः पूज्यः । पूज्योऽश्वशुरपूजार्ह
योरिति धरणिः । सेनायां पृष्ठस्थायि यद्बलं तन्नु श्याद्वस्थायिबलं । समवायः समूहः । सत्त्रपानिपवापश्च सत्त्रयनमेरयूसत्र
यः ॥ संघाते समयेसात्तुवे रोनिकर्षणेस वासइत्यर्थे । स्त्रियां तु संघातयोः घटा । संस्त्यायः सान्निवेशे वसंघाते विस्तृता
वपीति मेदिनी ॥ विस्रंभः परिचयो विश्वासा विप्रलंभयोरित्यनयः । प्रणयः प्रसरप्रेम्णोरिति मेदिनी ॥ वैरोधो वैरं उद्विग्न

पान्मुक्तय:। विषयो गोचरे देशे शेनघ्रे वैराग्यतो: समुत्रपइ निरमस:॥ पस्पमस्यादर्थी ज्ञनाद्दिज्ञात: नित्पसेविनस्त्नावि
षय:। शब्दादिका: शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषया:। विषयो गोचरे देशे शेनचाजनपदेऽपि च। प्रबंधाध्यस्ययोज्ञानस्त्नस्
पादिकेपुमानिति मेदिनि:॥ निर्यास: कषायरस:। कषायो रागयोद्देस्याद्दे गरागे विलेपने। निर्यासे च कषायोऽथ पसुरभौले।
हितेऽस्यवादितिविश्व:। भूम्निर्वा तुल्ये श्नं तेनानाशोगामनेऽन्नेनसन्नासपूर्वकमनसैनं। प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो वाहु
ल्पतुल्ययोरितिविश्व: ॥ादेन्मेदीन वेकृते नैायज्ञे यथाशतमनुरिंद्र:। कोपेवि॥ रहस्यं गोप्यं शंसिद्धुर्धैर्तिक्यपाणुत्वे
रहस्यपदे वगुह्य: कमठदंभयोरितिविश्व:॥ नत्थमृतं॥ सत्यं कृते च सपथे तथ्ये वा त्रिषु तद्वतीति मेदिनि:॥ बलं साम
र्थ्ये प्रभावस्तेजो विशेष:। वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेज: सामर्थ्ययोरपीति मेदिनि:॥ भव्ये ये गये द्रव्यं च भव्य इति साधु:॥ गु
णाश्रय: पृथिव्यादि:। द्रव्यं स्याद्द्रु विपोभव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले। येसजलेच विलेपे च जतुद्रुमधिशेषयोरिति विश्व:
॥ धिषुशद्वे सूर्द्धन्या ताल संध्याद्यश्चोतिष: नुमागमश्च। मे नक्षत्रोपधिम्यांस्तानाग्निसद्मसु। शक्रहसेपीति मेदिनि:॥
शुभाशुभमिति संघातविगृहीतं तेन केवलमपि शुभमशुभं च जन्मांतरीयकर्मभाग्यमुच्यते। भाग्यं शुभात्मकाविधेस्या।
शुभकर्मणीति विश्व:॥ काशीरूरूनाम्नाख्यातं। गांगेय: स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णे कशेरूणोरिति मेदिनि:॥ दंती नामौष
धि:। विशल्याग्निशिखावदंती गुडूची त्रिपुटासु चेति मेदिनि:॥ वृषाकपेर्भार्या वृषाकपायी। वृषाकप्यग्नीत्यादिना ऊ चैकारा

देशौ। वृषाकपायी श्रीगौरीशांवरीजीवंतिकासु चेति मेदिनि:॥ अभिख्यायते ऽनयाऽभिख्या॥ अभिख्यातमभिधाने स्याच्छोभायां
नपदास्य पीतिमेदिनि:॥ दैत्यैर्भावादो द्वैत्र्यू: शबक्रिया। आरंभे यथा सर्वाः क्रियामंत्रमूलान्त्पाणा। निष्कृतौ यथा मत्स्यप
नक्रियांपुंसां प्राणांतिकी क्रिया। शिक्षायां यथा क्रियादिवस्तूपहिता प्रसीदती निरम्बु:। पूजने यथा देवक्रियापरस्तपस्वी॥ सं
प्रधारणे विचारे यथा क्रियां विना कोऽपि हितानातिकृतं। उपाये यथा समसामादिका: क्रिया:। कर्मणि यथा निष्क्रियस्य कुत:
50 सुखं। चेष्टायां यथा मृत: सर्वो हि निष्क्रिय:॥ चिकित्सायां यथा पूर्वज्वरे समुत्पन्ने क्रिया सर्वज्वरानुगा॥ क्रिया कर्मणि चेष्टा
यां करणे संप्रधारणे इति विश्व:। धात्वर्थ: क्रियोपेयो क्रियाभावो धातु:॥ छायांतिसंतापच्छायायास्याद्बाधेण:। सूर्यप्रियायांत्वै ५०
रमाता॥ कांतौ वपुस्छाय:। प्रतिबिंबे यथा मंकोरस्छाय आदर्श:। अनातपाभावे यथा नष्टछायो मध्याह्न:। छायास्यादातपाभावे
प्रतिबिंबार्कयोषितो। [illegible] इति मेदिनि:॥ प्रकोष्ठो राजगृहद्वारे यथा सप्रकक्ष्यातिक्रम्योनि। कांची मेखला। सप्त
भवबंधन इति कारिके [illegible]रत्नौ। कक्ष्यापार्श्वहति कार्यांस्यादिति याते पुमेदिनि:॥ कृत्र: शबोनिष्टियां नयप्रकृतीभेदसेरिद्धु
यथा वा कृष्णपवेति रिति शात्रो क्षप्रा। क्रियापांयथा कांकांक्षतामृकर्षीनृ। देवता यागदेवता विशेष: धनस्त्रीभूम्यादिभि
भेदनीकाय: पराष्ट्रगत: पुरुषस्त्र क्रियाराशूद्रो वाधर्मलिंगह इत्यर्थ:। कृत्यो विद्विधिकार्ये वकृत्या क्रियादिवोकसोार
तिरभस:॥ निंदितो वादोजनवाद:। मतजनरूलानुकरणेऽल्पकर्षीत्विति यत्र। अजस्रामान्वपस्यास्यादजस्रापाऽनीरज

प्रिया। जननीजनपित्रोश्च जन्म्यं जनिर्वादपुत्रयोरिति धरणिः॥ एवं पूर्ववाच्यराशेः प्रोक्तवत्॥ सज्ज आत्मगुणैः संभृत इत्येके। सज्जः
सोपकरण इत्यन्ये। प्रिया मध्योनीरोगः। कल्यास्तु साधुं कल्पः। क॰ पश्चाद्द्रवे॥ अपि शब्दाज्जघन्यभवेऽपि जघन्यं च रम्ये
शिष्टे जघन्यं गर्हितेऽप्यवदन्निति विश्वः॥ गर्ह्यः कुत्सितः अधीनो वश्यः॥ वचनार्हे वचनक्लेपः। नल्यं प्रभावे क्लीबं स्यात्कल्यो
वाकु श्रुति वार्जिते। सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च। उपायवचनेऽपि स्यादिति मेदिनिः॥ आत्मा बुद्धिरित्यक्तुः
आत्मवान् संज्ञितः। अर्थपक्षेऽर्थे साधुः धनपक्षे धर्मपथ्यर्थे नियत्। अर्थवानिति पाठे धनवानर्थी॥ अर्थो विज्ञार्थ
शालिनोरिति सज्जयः॥ वारू मनोज्ञ। पुण्यं त्रिषु मनोज्ञोः स्यात् क्लीबं सुकृतधर्मयोरिति विश्वः॥ रूपादाहतप्रसंशयोरिति
रूप्य रूप्यं। रूप्यः। स्यात्सुं वस्तो त्रिषु। आहतस्वर्णे रजते च नपुंसकाम्रमिति मेदिनिः॥ वदति वदे राज्यः वदान्यः। वल्गु शोभनं
वल्गु वाक् वागमी प्रशंसायां ग्मिनिः। वदान्यो दानृ वाग्मिनोरिति सज्जयः॥ पाप्ये अविते महत्ते मध्यं माध्यायति वा। ना
प्याव नग्नयोर्मध्यमंतरे बाधमेत्रि ष्विति रभसः॥ सामङ्ग वसौम्यो॥ सुदरेरूपविरेऽन पक्षे सोमङ्ग वसौम्यं शान्तवादित्वाच्च:
सोमश्चेन्द्रादेवता अस्य सोम्यं हविः सोमात्रू ध्यानि ति घन्। सोम्यो विधेमनोऽन्त्स्यादनुग्रे सोमदेवत इति विश्वः॥१०॥ यान
वर्गः॥१०॥ निवहः समूहः प्रवसरः प्रस्तावः यथावारं वारं सूर्यवार इति। वारः सूर्यादि दिवसे वारोऽवसर वृन्दयोः। कुब्जट
क्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजन इति विश्वः॥ प्रस्तीर्यत इति नेद्दोरप्रुप्रस्तरो वल्कलदर्भादि शय्या। अध्वरः क्रतुः। संस्तरप्र

साराबेतौ प्रसारा धरयोरपि। मालिपाषाणयोरपीति विश्वः॥ गीष्पतिर्बृहस्पतिः आदिशब्दात् बृहद्देदशाख्योपाध्यायकादयः।
गुरुस्त्रिलिंग्यांमहति दुर्जरालगुणयोरपि। पुमान्त्रिषेकादिकरेपित्रादौसुरमंत्रणीतिमेदिनिः॥ द्वाभ्यांसत्पेत्रेणाभ्यां
परोद्वापरः संशये द्वौ परौ मुख्यावत्र द्वापरः नेरुक्त इकारस्याकारः॥ भेदो विशेषः यथा पलांडु प्रकाराः गृंजनादयः। सा
दृश्ये यथा मर्कटप्रकारं करोति वटुः। प्रकारस्तुल्यभेदयोरिति मेदिनिः॥ गात्रादिवैकृतमिंगितं आकृतिरवयवसंस्था
51। नं॥ भूकोधान्यस्यागुंगा इषुः शरः। किं शारुनेत्र्यास्यभूके विशिरवे कं कपालिणीति मेदिनिः॥ प्रदीर्यते ऽधवानिर्जला
देशैः धराधरः पर्वतः सोपि मरुस्थलीसंबंधात्॥ अद्रुपइत्यादि सुगमं॥ अभ्रो मेघः पयोधरः कोषकारे नारिकेलेस्त ५२
नेपिच। करोरुमेघयोः पुंसीति मेदिनिः॥ ध्यांतादि सुगमं॥ राजग्राह्यभागो बलिः। करो वर्षपले रस्मौ पाणौ प्रत्यायशुंड
योरिति मेदिनिः। प्रदीर्यते ऽनेन अपुप्रदरो भंगः नारीरुक् रक्तप्रवाहः बाणः शरः। प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शरभं
गयोरिति मेदिनिः॥ कचाः केशाः। अस्रः कचे कोणे पुंसि क्लीबमस्राणि शोणितइति मेदिनिः॥ काले श्यामरूपो न काले
तु वरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाश्मृंगगवेपिच। पुरुषेव्यंजनत्त्वतोस्यात् कषायरसेपि वेति मेदिनिः॥ शः पुंसि स्वर्णे वृत्तयोरि
ति मेदिनिः॥ परिक्रियतेपरिकीर्यतेवा परिकरः। पर्यंकः पर्यंतिप्रिका॥ परिवारः परिजनः। भवेत् परिकरो व्रातेपर्यंकपरि
वारयोः। प्रगाढगात्रिकाबंधोविवेकारंभयोरपीति मेदिनिः विश्वः। पलारंभोपरिकराविति त्रिकांडशेषः॥ मुक्तानां गु

द्विस्तारोनाभगुणः।तरोमुक्तादिसंशुद्धौतरणेशुद्धमौक्तिके।तारंवरजनेऽत्युच्चस्वरेप्य-पवदीरितं।=नक्षत्राक्षिमध्य
योस्तारासुग्रीवगुरुयोषितोः।बुद्धदेव्यांमनानारेतिविश्वः॥शृणामिस्याद्धिंसायांमृणातेर्वीप्सुवर्णानिर्दिष्टेत्रेष्ठिनिद
श्रृंगारः।कर्बुरःशरलः।शारःस्याच्छरलेवाच्यलिंगःपुंसीसिसमीरणइतितालव्यादौमेदिनिः॥प्रतिज्ञायांप
सत्यसंगरः।=आजिर्युद्धं।स्विविनृत्क्रियाकारः।सगरोयुधिवापदि।क्रियाकारेविषेर्वांगीकारेक्लीवंशमीफलश
तिमेदिनिः॥मंत्रब्रा ह्मणात्मकोहिवेदःतत्रमंत्रात्मकेवेदेगुप्तवादेरहस्यकेत्रैव्यावधारणे।मंत्रोवेदविशे
षस्याद्देवादीनांचसाधने।गुह्यवादेऽपिचपुमानितिमेदिनिः॥मखोयज्ञः।इषुःशरः।धूपेनक्षमाणेयत्काष्ठ
मुसनातनितधूपखंडं।स्वरुःपुंसिपूपखंडेऽपिदुरेप्यधरेशरइतिमेदिनिः॥गुल्येउपस्के।=अवस्करोपिवर्चस्के
गुल्येप्यवसरःपुमानितिमेदिनिः॥तूर्यरवेसांग्रामिकतूर्यध्वनौ।गजराजमहाध्वनौ।=प्राडंम्पते=आडंबरःस
मारंभेगजगर्जिततूर्ययोरितिविश्वः॥=वपावि कीर्षयाभिगम्यादरणमाक्रमणंमणियोगः।घोरस्यकर्मघोर्यं।
सन्नहनंकवचादिग्रहणं॥खड्गकोषेऽसिपिधायकेपडिपालेविख्याते।परिच्छेदःशोभाकरउपकरणं।परिवारः
पारिजनेखड्गकोषेपरिच्छदेइत्यनेकार्थदर्शनात्जंगमेजंगमाविशेषेपारिजनइत्यनार्थः॥पिष्टपीवृक्षः।दर्भमुष्टिःकु
शमुष्टिः।विस्तीर्यतेऽसौवृक्षासनयोर्विष्टरइतिसाधुः।प्रतिक्रियतेनिवार्यतेऽनेनाववाचच्चप्रतीहारः॥=अनंतर

इति द्वाःस्थे प्रतीहार इति ख्यातेः ॥ स्त्रियां प्रतीहारी गौरादित्वात् ङीष् ॥ प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां च योषिती
ति मेदिनिः ॥ विपुले इह इति एतद्वय नकुलविशेषणं पृथगर्थं तु वाच्यलिंगं तेन वपुः क्रीडतो नेत्रपुत्रकमेव वा पिंगले कपि
ले भृत्ये शंकादि बानूकुद्धि वे वनते बभ्रुः ॥ विपुलार्थले तस्य वाच्यलिंगं तेन वपु नेत्रविभ्रुर्नेत्रपुत्रकमेव वा । बभ्रुर्नी
५२ नकुले विष्णौ विपुले पिंगले त्रिषु न्नि वलरामे ॥ बभ्रुर्विशालेन नकुलेन कुरानावजे मुनौ मूलिनि पिंगले च ति
विश्वः ॥ सरति कालान्तं सारः बलं सामर्थ्यं स्थिरांशः खदिरसारादिः । वरे श्रेष्ठे । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये पुंसि ज
ध ले धने । न्याय्ये क्लीबं वा त्रिषु वर इति मेदिनिः ॥ दुर्दुष्टमाऽसमन्ताद्दरमस्य दुरोदरः द्यूतकारोऽक्षदेवी ॥ पणो ग्लहः ५२
आड इति ख्यातः ॥ आश्रित्य दुर्गां गिरिकंदरोदरं क्रीडत्यमुष्मिन् सततं दरोदरमिति ति यमकान्त्रिरूकारो पीति गोव
र्द्धनः ॥ दरो भयं ॥ दुर्ग्यवियो दुर्गमिं वर्त्म ॥ अन्यशुभद्वेषोऽसत्यपरसंपत्तिः तद्धा तिपरसंपातिद्वेषिणि । मद्यतिपर
कृत्रेम दात्म सरति वा मत्सरः ॥ मत्सरो मात्सिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । अन्यसत्यपरसंपत्तो कृपणे च अभिधे
य वदिति मेदिनिः ॥ देवाद्वृवसकाशात् वृतेप्यावितेवांछितो मनागिष्टे इष्यतुप्रिये । अत्र वरामिति मांतमव्ययमि
त्येके । वरो जामातरि वृत्ते देवतादेरभीप्सिते रिंगे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुंकुमे तु नपुंसकं ॥ वरीप्राकाश शतावर्यां वरा वस्यात्
फलात्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिनिः ॥ कारिणमीरयति करीरः कृणाति क्रियते करीरः

तरूभेदे वघटेनापुमान्॥ वमूज घनं संसेनापम्याङ्गना: मंगलार्थं स्वर्णादिमयं माणिवंधस्थाने वध्यते। भवेत्प्र
तिसरो मंत्रभेदे माल्येवकं कणे। व्रणशुद्धौ वमूपृष्ठे पुंसि नस्त्रीतु मंडले। आरक्षे करसूत्रेवाभियोज्ये सन्मालिंग
कइति मेदिनि:॥ एषु वतुर्दशसु हविर्वर्तनेसुवोधं। हविर्धानार्कवंडे ऽयमोपेंऽमरीविषु। स्निहाग्धकपिभेका
दिषु कलो कांतरेषु व। हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरितू कपिलवर्णयोरितिविश्वः॥ शर्करा कर्परस्यांशे सिकतायांसि
कटीति ख्यातायां। शर्करा खंडे विकृतावुपलो कर्परांशकेः। शर्करान्वितदेशोपि रुगद्देशकलेपि वेति मेदिनि:। याप्य
तेऽनयायां सने याराष्ट्राज्ञो। यात्रातु यापनोपायेगतै। देवार्थनोत्सव इति विश्वः। सुरामधं ज्ञापेजलं इरानरश्रद्र
ये। प्रमीलाम्नो हप्राया=पत्पंतश्रमादिनासर्वेंद्रियाप्रसुत्वं प्रमीला॥ धयं स्येनाधत्रेवधः कर्मणीति द्रन्सर्वेधातुभ्यो।
वा। उपमातात्क्षीरदा॥ वर्णगाल्हीनागानटीनर्तनशीला वेश्या सा पाजीवा सरघा मधुमक्षिका कर्कटकारिका त्वहती। स्फ
द्रस्यादयमकूरकृपाणान्येषु वाच्यवत्। स्फुरत्वंगान टीकटकारिकासरघासुवा वीगे रीवेश्ययोर्हि स्त्रामासिकाम्प्रा
त्रयोरपीति विश्वः॥ परिच्छेदः परिष्कारः परिच्छेदयपामहामात्रः=पल्मेयथाशाकमात्रापरिमाणेयथाकिं हस्तिमात्रे
ङ्कुरं एषु मात्रा स्त्रिया। कार्त्स्न्ये यथा जीवमात्रं नहिंसेत=प्रवधारणे यथोमात्रं भुंक्ते=पनयोः क्लीवं धने कर्णविभूषणे
ऽक्षरावयवे वमात्रा। मात्राकर्णविभूसापांवित्ते मानेपरिच्छेदे। =पक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कार्त्स्न्येऽवधारण इति मेदिनि:

चित्रमालेख्येनानावर्णे। चित्राखुपर्णी गोडुंबा सुभद्रा दंतिकासु च। मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियां। तिल
कालेक्षपा: क्लीबे कर्पूराङ्क तयोरपि। तथ क्रियोर्वा च्यलिंगं चित्रीसिल्पां नपुंसकं। गोस्तनेवस्त्रभेदे च लेखवालिखनभेद
योरितिमेदिनि:॥ कलत्रं दुर्गस्थानापत इति कलत्रं। पात्रं भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयांतरे। पात्रं वादे पर्णे च राजमंत्रिणि
वेष्यत इति विश्व:॥ वाहनमश्वादि: पक्षा गरुत्पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षणोरिति विश्व:॥ नौदिनमश्वादि। निदे
श: पाज्ञा ग्रंथो व्याकरणादि:। शिष्यते नेनेन शास्त्रं छन्द:॥ पाबुधं खड्गादि: छुरिकायां तु शस्त्री शास्त्रं लोहास्त्रयो: क्लीबं छु
रिकायां तु योषितीति मेदिनि:॥ तपत्रक्षमूलं अमुकं च वस्त्रभेद:। नेत्रं पाचि गुणे वस्त्रभेदे मूले तु मस्य वारणे चक्षुषि ५३
नेर्षायने त्री नाड्यां वयाबितीति मेदिनि:॥ नेत्रं नेतारि भेषवदिति विश्व:॥ क्षेत्रमित्यादि सुगमं॥ क्षेत्रं शरीरे केदारे सि
द्धस्थानकलत्रयोरिति मेदिनि:॥ क्रोड: भूकर: हलं लांगलं तयोर्मुखाग्रे पोत्रं। पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च भूकरस्य हलस्य
चेति विश्व:॥ गूयते शब्द्यते नेनेन गाम् भुवं त्रायते वा गोत्रं शैलकुलाख्ययो:। संभावनीयबोधे च कानने क्षेत्रवर्त्मनो: इति मे
दिनि:॥ सीदंत्यनेन सत्त्रं सदे: ष्ट्रन् आच्छादने। वने ऽरण्ये। सत्रं यज्ञे सदादाने दंभारण्यके तर इति मेदिनि:। क्षिप्रे स्व
पादो। अजिरं गमने वाते विषये दर्दुरे तनावितिमेदिनि:। व्योम्नि आकाशे। अंबरं वाससि व्योम्नि कर्पासे वसुगंधक इ
ति विश्व:॥ वक्र: काकपुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथांगयो:। राष्ट्रं देशांतरे कुंभकारोपकरणाख्ययो:। जलावर्तेपीतिमे

दिनिः॥ मोक्षेऽपवर्गेऽब्रह्मण्यच्युतेऽक्षरमित्यनेकार्थकोषः॥ क्षीरदुग्धे जलेलइति मेदिनिः। भूरिस्वर्णे स्वर्णपर्याये ऽस्य
स्तपभेदान्नक्लीवलमुक्तं। बहुः सोमः। भूरिर्ना वासुदेवे बहुरेव परमेष्ठिनि। नपुंसकं तु वर्णे वज्राणुपे स्याद्वाच्यलिंगकइति मेदि
निः। बहुः कर्पूरकांचिस्सुधांशुस्वर्णे चारुश्चिति मेदिनिः॥ गोपुरं द्वारि पूर्द्वारे कैवर्तीमुस्तकेपोतिवेति मेदिनिः॥ गुदादेवरवान
बिलं। गह्वरं गुहेति पुरुषोत्तमोणादिवृत्तौ॥ गह्वरस्त्वगुहादंभनिकुंजाह्नेपपीतिविश्वः॥ रहोविजनं॥ अंतिकं समीपं गह्व
रवदुपह्वरं। उपह्वरं समीपे स्यादेकांतेवनपुंसकमिति मेदिनिः॥ पुरः पुरस्तादग्रतः अग्रगामी। अधिकं पर्याप्तमग्रं शतं। उप
र्यूर्ध्वं पावृक्षाग्रं। अग्रं पुरस्तादुपरिमालोपलस्पव। आलंबनेसमूहे च प्रांते च स्यान्नपुंसकमिति मेदिनिः॥ अगारे गृहे
मंदिरं वा। पुरं शरीरमित्यादुः गृहोपरिगृहं पुरं। पुरो गुग्गुलु वाखाते नागरे पि पुरं पुरीति धरणिः। मंदिरं नगरे क्लीबं नाम करालं
यइति मेदिनिः॥ विषये जनपदे। उपद्रवो मरकादिः॥ श्वभ्रं गर्त्तः। कंदरे वदरीस्मृता। दरा प्यपं मनागर्थे इति मेदिनिः॥ हीरके
मणिव्यधकेपवौ। कुलिशे वज्रं स्यात्स्वालकेधात्र्यां क्लीबं योगांतरे पुमान्। वज्राख्यक्षीगुडूच्यां च वज्री स्त्रीक्षिप्यं तरे स्मृता। दंभोलिर्हीर
केप्यस्त्री वधूं न पुवस्त्रयोरिति मेदिनिः॥ तन्त्रते तंत्यते स्फायीतं वीति रंक्र। प्रधाने च पास्वे तंत्रः। सिद्धांतपथानां त्रिकइति। तंत्रं कु
टुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते चौषधोत्तमे। प्रधानं तु धाने च शास्त्रभेदे परिच्छदे। श्रुतिशाखांतरे हेतावुभयार्थप्रयोजने। इतिकर्तव्यतायां
चेति मेदिनिः॥ उरपवेकाप्यते वौशीरं। दंडो याष्टिः चमरस्यापंचामरो दंडविशेषः। शापनासनयोः समुद्दितायाः संज्ञेयमितिस्या

मी। आसनं पीठः। स्मृतिस्तु पृथगेवाह आधारी रं वामरे दंडे आधारी रं स्वापपीठयोरिस अयः॥ कारहस्तस्याग्रे ऽंगुले वा घभांडं वा
दनीयभांडमुरजादितन्मुखे। खड्गस्य फलं मध्यां पद्मे नालिने तीर्थविशेषपुष्करे औषधिविशेषे कुष्ठे पुष्करं स्वं बुपद्मयोः। तूर्यव
क्त्रे खड्गफले हास्तिहस्ताग्रकांडयोः। कुष्ठौषधे द्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकं। नारायनागविहगनृपभेदेषु वारुणाव निमेदिनिः
॥ अंतराति अंतरं। अवकाशो यथा अंतरं देहि अवधौ यथा मासांतरे देयं परिधाने यथा अंतरे शाटकाः परिधानीयाइत्यर्थः
54 अंतर्द्धौ यथा पर्वतांतरितः सूर्यः अंतर्द्धिः पिधानं यथा ऽस्मात्तांतरालीनकलांतरालि भेदे यथा यदंतरं सर्षपशैलराजयोः ताद
र्थ्ये यथा वैतवांतरेण अत्तं गृहीतं छिद्रं रंध्रं यथा परं रंध्रे प्रवर्त्तव्यमिति आत्मीये यथा अयमस्मंतरो मम भावनार्थे यथा ऽंतरेण पु
रुषकारमिति वाह्ये यथा ऽंतरे चंडालगृहावासाइत्यर्थः। अवसरे यथा अनंतरंगः सेवकः मध्ये यथा आवयोरंतरे जाताः पर्वता ५४
अंतरात्मनि यथा दृष्टोंतरः प्रतीरूपः। मध्यात्मसदृशो प्रितिमेदिनिः सदृशोप्य यथा हकारस्य घकारोंतरतमः॥ पिठ अवयवे पि
ठरः मुस्तेमुस्तके। पिठरः स्थाल्यां नाक्ली वं मुस्तमंथानदंडयोरिति मेदिनिः॥ राजकशेरु जलजाविशिष्टं तृणं मूलं नागरं मुस्त
के मुग्धा विदग्धे नगरो भवइति मेदिनिः। मृणाति शार्वरं शार्वर्यां भवं वा ऽप्ये अंधतमसे गाढांधकारे धातुके हिंस्रे। धातुके भ
तृलिंगक इति स्वामी पठति तत्र धातुके सो ह्य हिंस्र गजः तृलिंगकः पुमान्॥ गौरः पीते ऽरुणे श्वेते विशुद्धे वाभिधेयवत्। नाश्वेतस
र्षपे वंद्रेन द्वयोः पद्मकेशर इति मेदिनिः॥ कठिने दृढे जठरो ना स्त्रियां कुक्षौ वद्ध कक्कटयोस्त्रिष्विति मेदिनिः॥ अधस्तादूर्ध्व

ऽधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽन्यवदूर्द्ध्वपि वाच्यवदिति मेदिनिः॥ अनाकुले सुस्थे। एकाग्रमनन्यवृत्तिं स्यादेकतानोऽप्यनाकु
ल इति मेदिनिः॥ विविधमग्रमस्य विशेषेण गतिर्वा व्यग्रः व्यासक्तो व्यापृत इत्यर्थः। आकुलेऽनेकार्थमस्त्विति
ऽतिशयेनोद्गतमुत्तरं। उपयुद्धं यथा इत उत्तरं। उदीच्ये यथा रत्नानामुत्तरो हीरः। उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्द्ध्वोदीच्यो
त्तमेऽप्यवत्। उत्तरस्त्वाविराटस्य तनये द्विशिवोत्तरे इति विश्वः॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्येऽनुत्तरं न उत्तम्
पुरुषः श्रेष्ठः पक्षेऽविद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति बहुव्रीहिः॥ पिपर्त्ति परः अवर अनात्मा आत्मनोऽन्यः परः। प
रश्रेष्ठाविदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवल इति मेदिनिः। स्वादु मिष्टं प्रियं। शोभनः। मधुरे स्वादुशोभनाविति त्वादिः
। मधुरस्तु रसे विषे। मधुरं रसवन्नू स्वादु प्रियेषु मधुरोऽन्यवदिति विश्वः। कठिनः कर्कशः। क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशं
से त्वभिधेयवदिति विश्वः॥ उदुत्ते रारानि उदारः। स्त्रियां गौरादित्वान् ङीषि उदारी अजादित्वाट्टापि उदारा वा। उद
रा दातृमहतोर्दाक्षिण्ये चाभिधेयवदिति मेदिनिः॥ नीचः पामरः। स्वच्छंदः स्वाधीनः। स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्याम इयपति
=प चूस्वैरः। स्वेनात्मीयाभिप्रायेणेरति गच्छति वा। उद्दीप्तं प्रदीप्तं। भुग्नं स्यादभ्रके क्लीबमामिति मेदिनिः॥ तुल्यमन्यत्॥
रफान्तवर्गः॥१०॥ चूडा शिखा मुकुटं रत्नादिषु तासं पतावद्धाः। मूलप्रतिष्ठायां मूङ बंधने वा। नय इति मौलेः पुंस्त्वस्व
नाथ। किरीटमौलिरक्लीबे चूडासंयतकेशयोरिति रभसः॥ मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकं। अशोकपाद

पेपुंसीतिमेदिनिः॥निर्लज्जदेशजः पीलुर्नामद्रुमभेदः॥मातंगोहस्तीकांडेवाणेपुष्पेपुष्पमात्रेपीलूः पुमान्प्रसूनेस्या
त्परमाणौमतंगजे।अस्थिखंडेवतालस्यकांडपादपभेदयोरितिमेदिनिः॥कृतांतोयमः अनेहासमयः।कालेनमृ
तोमहाकालेसमयेयमकृष्णयोरितिमेदिनिः॥धनुर्गर्भयुगमंत्रयुगं।कलिः स्त्रीकलिकायांनाशूराजिकलहेयुगान्त्ये
तिमेदिनिः॥काम्यतेसौवातुलकादलेत्रुकमलः।कमलंसलिलेताम्रेजलजेक्लोम्निभेषजे॥मृगभेदेतुकमलइतिमे
55 दिनिः॥काम्यतेकंदलः कमेर्वुक्कुनिकलवुवुके।प्राव्रियतइतिप्रावारः वृणोतेराछादनइतिघञ्।कंवलोनागरा
जेस्यात्स्नास्नाप्रावारयोरपि।कृमावप्युत्तरासंगेसलिलेतुनपुंसकमितिमेदिनिः॥करोराजदेयभागः उपहारः पू ५५
जोपहारः लकुसंकोचः सर्वोदरोर्द्धस्त्रुः॥स्त्रियांवलिः वलीव।वलिर्दैत्यप्रभेदेचकरचामरदंडयोः।उपहारेपुमान्स्त्री
तुजरयाश्लथचर्मणि।गृहदारुप्रभेदेचजठरावयवेपिचेतिमेदिनिः॥स्थौल्येपीनंलंबलंवद्भरसेरूपेस्त्रीमानिस्थौल्य
सैन्ययोः।वलोहलायुधदैत्यभेदेवलिनिवायसइतिविश्वः॥वातानांसमूहः वातासहेवातविकारासहे।वातात्स
मूहेऽकुलच्वत्रवातूलः कुस्बोकारवांश्च।वातूलोवातूलोपिस्यादितिरूपकोषादेः सत्वोणादिकः॥भेदालिंगोवाच्य
लिंगः।व्यालोदुष्टगजइतिमेदिनिः॥विट्विड्वाकिट्टानिस्वदर्शिघाणादीतिः।मलोस्त्रीपापविटकिट्टेकृपणेत्वभि
धेयवदितिमेदिनिः॥मूलानिरूढानिभूलरूढानांइगुपधत्वान्कः मूलं।मूलोस्त्रीरोगन्यायुधेमलुकेतनयोगोष्ठिति

कीलवंधे कील्यतेऽत्रानेनवाद्यस्कालः कफा
मेदिनिः॥ शंकौ कीलके।=अपिशब्दाज्ज्वालादावपि द्वयोः कालस्त्रियांटाप्।कीलः शंकुक्षितिमेदिनिः॥ रतौ बन्धरुद्
ली काघाते स्त्राणौ च बलनार्थिवीतिधरणिः।कीलो लेशे द्वयोः स्तंभज्वालाकफोणिशंकुष्विति मेदिनिः। पाल्यतेऽनयापालिः स्त्री स्त्रीलिंग
विशेषे कीला अह्नाः स्यात्पालनः कीलो रासि कर्तरी शिरासि विद्धा कपोलयोरिति स्वामी। पाल्यतेऽनया पालिः स्त्री। यथा कपोलपाली क
र्णतः पालीव। अश्रि धीरा कोणे वा=अंकज संगा विद्धं वा पंक्तिः श्रेणिः प्रयोगाश्चयथा पाययसूत्लोः यथा कपोलपाली कर्णपालि
पालोत्संगस्सर्वः।=पंकपाली स्त्रनुत्पंकोवक्षःपालीतदुत्संगः पंक्तौ यथा पालीयं वंपकानां।आतेपिययथा कर्णपालि
लोका कात्पितभाजनेष्याडुरिति स्वामी। पालिः कर्णलतायाम्स्यान्नु प्रदेशे पंक्तिविद्धयोरिति त्रिकाण्डः। सरस सक्रपुवातीप
लिः अस्त्रः कर्णलतापि वेति त्रिकांडशेषः॥ शिल्पं गीतवाद्यादिने पुण्यं कालभेदः कालशेषः यदाहुः=अष्टादशानिमेषा
लिः अस्त्रः कर्णलतापि वेति त्रिकांडशेषः॥ शिल्पगीतवाद्यादिनेपुण्यं कालभेदः कालशेषः यदाहुः=अष्टादशनिमेषा
स्तु काष्ठा त्रिंशत्तुताः कलेति। वशवृद्दशस्य कलानिवृत्त्या धाश्चाष्टत्रिंशन्तु कला। तालेषु वसुरुः कलेति स्वामी। क
लास्या मूलवृद्धौ शिल्पादा वंशमात्रके षोडशांशे वधं द्रस्य कलना कालमाणयोरिति मेदिनिः।=पावालिः पंक्तिः।=आ
लिः पंक्तौ वेसं ख्यां वन्यालनति भूषयत्पालीन्यालतिवन्अपिशवृद्धालिरत्नकार्यइति स्वामी।=आलिर्विघवारशये। त्रिषु स्त्रि
लिः पंक्तौ वेसं ख्यां व=पा=लनति भूषयत् पाली=पालाति व=अपिशब्दादालिरत्नेकार्यइति स्वामी।
पाव यस्यां जांसे तौ पंक्तौ च कीर्त्तितेति मेदिनिः।=अवृत्यं वुविकृतौ वंशो दयादिनाजलधि जलवृद्धौ वेल्यतेऽनयावेलू वलनेषु
शाय हलहत्प्रकारः वेला। कालोऽवसरः। मर्यादा सीमा यथा उद्वेलोयं। वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः। अक्लिष्ट

मरणेरोगाईश्वरस्यभोजनइतिमेदिनिः॥वहतिबकुलानिवबकुलोकृत्तिकानक्षत्रंतारावकुलाद्दकुलं।गावःस्त्रीशयः।व
हतिहव्यंवकुलोऽग्निः।शितौकृष्णवर्णे।वकुलानीलिकायांगाविषोविनि।कृत्तिकासुस्त्रियांभूम्निविहायासिनपुंसकं।पु
ष्पगन्धेकृष्णपक्षेववाच्यवन्नुप्रासकृष्णयोरितिमेदिनिः।विलासःशृंगारचेष्टोपलक्षणं।इष्टजनानुकृतिर्लीलेतिभर
56 तेः।अत्रनुभेदोनादृतः।क्रियाकायिकःपरिस्पंदः।लीलांविदुःकेलिविलासखेलाशृंगारभावप्रभावक्रियाविति
ः।उप्यतेउपलाविवउपला।शर्करापाषाणरूपामृतअश्मखंडिकावा।अपिचवृद्धिक्षुविकारःयथासितोपलाउपलजं
स्मीस्त्वरमा।शर्कराशकलेत्रेयासितोपलारजस्त्वपीत्वजयः।शोणितेरक्ते।पाषेवीजेयथामूलजक्रातिः।शिफाधू ५६
क्षादिजटा।भंनक्षत्रविशेषः।अर्थपाठेमूलधनं।मूलेशिफाधयोः।मूलावित्तिकेऽन्तिकेनाभइतिमेदिनिः॥सम्
हतनजालं।आनायःशणसूत्रादिकृतोरज्जुसंघः।गवाक्षोवातायनं।क्षारकःअस्फुटकलिका।जालंगवाक्षआ
नायेक्षारकेदंभवृन्दयोः।जातीफलेपिकक्कोलेससावाणमयोरपीतिविश्वः॥छदिर्गृहाच्छादनं।नेत्ररूकृच्छान्
तिरव्यातोननेत्पुक्रेपटली।अथपटलपिटकेचपरिच्छदे।छदिर्दृग्रोगातिलकेक्लीबंवृन्देपुनेर्नमितिमेदिनिः॥पधे
ऽनर्द्धंयपारसातलं।तलंस्वरूपेऽनर्द्धेऽस्त्रीक्लीवंऽपाघातवारणेकाननेकार्यवीजेचपुंसितालमहीरुहे।चपेटेचत्सरे
तंत्रीघातेसव्येनपाणिनेतिमेदिनिः॥आमिषेमांसे।पलमुन्मानमांसयोरितिरुद्रः॥पौर्णानलेवाडवाग्नोपिच

वृहद्रसातले । विपान्ति पातमालानि वेति पातालं ॥ वेलमादि सुवोधं स्त्रियां वेली गौरादित्वाङ्ङीष् । कोः पृथिव्याः कूलं
कुत्सितं वा कूलं कुकूलं । शं कुस्मिश् कीलं कीलव्यासर्गे । तुषानलेऽनुषाग्नौ । निर्लीते निश्चितेयथाकेवलं मूर्खः । ए
कस्मिन्यथाकेवलो यं व्रजति । कृत्स्नेयथाकेवलाभिरक्षवः ॥ स्त्रियां केवली ङीष् । पर्याप्तिः सामर्थ्यं क्षेमं कुशलं पुष्पं सु
कृतं । पुक्लीवं । शिक्षितेऽन्निपुणेऽत्र वृस्त्रियां टापू कुशला । अंकुरे किसलये । द्रुमो वरोहः स्तम्बप्रवालः पल्लवांकुर
इति हेमाचं पुम. । प्रवालो स्त्री किसलये वीणादंडे च विद्रुमे इति मेदिनिः ॥ जडे निष्प्रज्ञे स्थूले कूटे वा निष्प्रज्ञे पीवरे वा
च्यलिंगकं इति मेदिनिः ॥ दंतुरस्तूत्रतरदंतपोत्रतनतोत्रिष्विति मेदिनिः । तस्मिन्तुंगे उन्नतो करोति कराणेति वि
करालः । करालं दंतुरे तुंगे भीषणे वाभिधेयवदिति मेदिनिः ॥ वारे सुंदरे दक्षे चतुरे कारान्मृदो बालाः कवेः शि
शौ मूर्खे च स्त्री वरेऽज्येभपुच्छयोरिति विश्वः ॥ वालेनाकुंतले ऽश्वस्य करिणश्चापि वालधौ । वाच्यलिंगोऽर्भके मूर्खे क्ली
वे रेपुंनपुंसकमिति मेदिनिः ॥ वलक्षं वलः सतृष्णः साकांक्षः । स्त्रियां लोला ॥ ० ॥ लांतवर्गः ॥ ० ॥ वनं कानने दवः स्वर
एवं वह्निर्वनाग्निः । द्रावोदुनोरनुपसर्ग इत्यच्चाविभाषाग्रह इत्युत्तरस्य विभाषानुवृत्तेरविदवः । जन्मभवः शिवस्य भ
वः सदोरपुंशिवपक्षे ऽव्युभवः । क्षेमे च संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनिः ॥ मंत्री बुद्धिसचिवः । सहः प्रथ
निः पश्चात्सहायः कर्मसाचिवादिः ॥ पातिः स्त्री स्वामीशास्त्री वृक्षविशेषः नरो मनुष्यः । धुवातिधुनोति वा धवः । धवः पु

मात्वर धूर्ते पक्ष्योर्वृक्षान्तरेपि चेति मेदिनिः॥ अवति=अविः मेषपक्षेऽव्यते शैलो गिरिः=अर्को रविः। =आविर्नाऽर्घे रवौ मे
षे शैले मूषिक कंबल इति मेदिनिः॥ आक्रान्तं हूतिः। हुवः भावेऽनुपसर्गस्येति क्तिः सम्प्रसारणं=अप्प्रा। हूयतेऽस्मिन्त्रि
तिद्वेऽध्वरः=पाज्ञानिदेशः=अध्वरो यज्ञः। =अस्मानिपथास्वभावं भावयेद्वामी॥ भावः सत्तास्वभावाभिप्राय चेष्टात्म
57 जन्मसु॥ क्रियालीलापदार्थेषु विभूति बुधजन्तुषु। रत्पादौ चेति मेदिनिः॥ प्रसवनं प्रसूयते वा प्रसवः। उत्पादे उत्प
न्नौ फले ग्रस्ये गर्भस्य मोचनं प्रसूतिः। प्रसवो गर्भमोचने। उत्पादस्पादपत्येपि फलेपि कुसुमेपि चेति मेदिनिः॥ ५७
विश्वासादनेऽविश्वासः=अपक्रवेऽपकृतौ निकृतौ शाठ्ये=अपक्रवे पीनिनि केवले भाविश्वासेऽपकृतौ विघ्नि के
वलमपकृतौ निकृतावपीति=अपि शाठ्ये दृढ्य योजनानि द्रुवः। पुंसि निकृतावविश्वासापलापयोरिति मेदिनिः॥
उत्सेक उद्धतिः=अमर्षोऽक्षमा इर्ष्या। प्रसवउत्पत्तिः इत्युत्सवे तेस्तु भूतिमदः क्षणं=अनंतकाल इति यावत्
। ट प्रसवे घर्ययोः। उत्सवो मत उत्सेक इच्छा प्रसवकोपयोरिति मेदिनिः॥ =अनुभाविविशेषानुसेनापरिगनाविच।
सतां मतेरभिप्रायस्यानिश्चयो निश्चायके परिणामहानुभाव इति। =अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचक इति विश्वः
॥ जन्महेतुः पित्रादिः। प्रभवत्यस्मात्प्रभवः=मृदो रूपं। =पादोपलब्धये प्रथमज्ञानार्थस्थानं देशः यथा वाल्मीकिः सं
स्कृत प्रभवः हिमवान् गंगाप्रभवः। प्रभवो जन्महेतौ स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे। ज्ञानस्याद्यस्य स्थान इति मेदिनिः॥ मू

डायाविप्राज्ज्ञातेतनयेपारस्त्रैणेयशब्दे परस्याधेशब्द्रे प्रज्ञाघणिपारशवः।पुंसिपारशवः पुमान् परस्त्रीतनये शब्द
द्विजात्कूद्रासुतेपिवेतिमेदिनिः॥भमेदेनक्षत्राविशेषेक्लीवंनिश्चितेऽवधारितेयथाध्रुवंमूर्खोपंशाम्यतेनितेपित
रेऽव्याभिवारिणियथाजातस्यहिध्रुवोमृत्युः।ध्रुवःक्लीवेशिवेशंकौलसैयोगेवटेमुनै।ध्रुवाभूर्वाशानपर्ण्यांगीनिस्क
म्नेदयोरपि।ध्रुवंतुनिश्चितेतर्केनिश्चलेशाश्वतेऽन्यवादितिविश्वः॥ज्ञातोसगोत्रे=आत्मनिस्वेत्रत्ते=आत्मीयेस्वसंबंधिनि
स्वधनेयथाप्रभूतास्वादीपंतं॥स्त्रीकट्यांवस्त्रस्यवेधस्त्रीकटीवस्त्रवंधः।परिपणंवाणिजांमूलधनं।राजपुत्रादेवंधकर
तिसुभूतिः॥गौरीदुर्गाफेरवामृगालीपुंमृगालेपिशिवा।पुंडरीकद्रुमेचापिशिवाझाटामलेपथे॥=अभयामलका
गौरीक्रोष्ट्रीसतुफलासुवेतिविश्वः॥द्वैद्वौद्वंद्वंकलहेयुद्धेवाकलहेवयुग्मंद्वयं।द्वंद्वंद्वंद्वरहस्येकलहेतथामिथुनयु
ग्मयोरितिमेदिनिः॥द्रव्येपृथिव्यादौवस्तुनि।=असुःप्राणव्यवसायोवीर्यानिश्चयःयथासत्ववांशीलसंपन्नइतिद्वार
।जंतुषुप्राणिषु।सीदंत्यस्मिन्गुणाइतिसत्वं=यन्येअ्याद्ररूपंतंरनिलत्वप्रयः।सत्वंगुणेपिशाचादौवाणिद्रव्यस्वभा
वयोः।=आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेषुस्त्रीतुजंतुष्वितिमेदिनिः॥नपुंसकेनपुंसकालिंगेशंडेतृतीयाप्रकृतौ=आविक्रमेऽ
लसे।=अस्त्रीनपुंसकेक्लीवंवाच्यालिंगमविक्रमइतिरुद्रः॥०॥दानवर्गः॥०॥वैश्यजातीयोमनुष्यजातीयश्चविट्वैश्य
जातिः मनुष्यजातिश्चविट्यथाविप्रक्षत्रियाविट्शूद्राः॥विट्स्मृतोवैश्यमनुजौ जप्रवेशेयुमनीषिभिरितिविश्वः॥वर

गूढपुरुषः अभिमरोपुंडं ॥ मुंजः कूटभेदः मेषवृषादिराशिः ॥ कुलमन्वयः मस्करो वेणुः रहो विजनः प्रकाशः स्फुटः ।
विकाशइत्यत्र ईकः काशइ नि दीर्घः ॥ वीकाशो व्यंजने इति विश्वः ॥ भृतिर्वेतनं भोगः सुखं पालनमस्यवहारो वा । निर्विश्य
तं उपभुज्यते चत्रा निर्वेशः । निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्छने पि चेति मेदिनिः ॥ कीति निपातः कुत्सितार्थः की कुत्सितं
नाशयति । क्षुद्रः कृपणः कर्षकः कृषीवलः । कीनाशः कर्षक क्षुद्र पांशु घातिषु वाच्यवदिति मेदिनिः ॥ अपदिश्यते अपदेशः
58 ।पदे स्थानव्याजइत्यपि सुभूतिः । अपदेशः पुमान् लक्ष्ये निमित्त व्याजयोरपीति विश्वः ॥ अप्सुजले । कुशो रामसुते दर्भे यो ५८
क्त्रे द्वीपे कुशं जलइति विश्वः ॥ दशादिश्यते वदशा अनेकविधावस्था वाल्यादि रूपा । दशा वस्त्रान्तदीपवल्योर्वस्त्रांशो भस्त्रियो
वितीति मेदिनिः ॥ आयता दीर्घा भस्त्री तृष्णा स्पृहा । तकाराद्विगपि । स्त्री पोषाकरिणी हस्तिनी । वशा वंध्या सुता योषा स्त्री
गवीकारल्लीषु वेति विश्वः । दर्शनं दृक् भावे क्विप् पश्यति जानातीति च । ज्ञाने बुद्धौ ज्ञातरि वीक्षके । दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बु
द्धौ चात्रिषु वीक्षक इति मेदिनिः ॥ कृपणोति कर्कशः । कठोरनिष्ठुरो दृढश्च अपमसृणो दुःस्पर्शः । कर्कशः क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे
इक्षौ साहसिके कासमर्दके पि लम्पयोरपीति विश्वः ॥ प्रकाशते प्रकाशनः चडाकारः । अतिप्रसिद्धे ऽतिख्यातो ऽप्रकाशो ऽति
प्रसिद्धे स्यान्नु प्रहासातपयोः स्फुटइति विश्वः ॥ अज्ञो मूर्खः । वालते वाढृ आप्लावे वालिशः ॥०॥ शीनवर्ग ॥०॥ नास्ति मिषत्यनि
मिषः ॥ आत्मा क्षेत्रज्ञः । पुरुष पुरुषे सांख्यात्मे च पुन्नाग पादप इति मेदिनिः ॥ मत्स्यान् निरवाद इति मत्स्याद् बकादिः । धीङ्क्षो

मत्स्यातूरवगे काके तक्षके भिक्षुके पि चेति मेदिनिः ॥ कषति कक्षः । वीरुत्तृलता ॥ कक्षः स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च
वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षास्पर्द्धापदे कांच्यां रथगेह प्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानप
श्चाद्वलपट्टे वेहृति धरणिः ॥ ईषत्तुंडे । अग्रहेऽश्वादिरज्जौ रश्मौ किरणे । किरणेऽभीशुस्तालव्यांतोपि ॥ मर्दनं पीडा ।
प्रैषः प्रेषणपीडयोरित्यजयः ॥ प्रैषस्यानुप्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपीति विश्वः । पक्षः परिग्रहे पक्षनेपक्षः । पक्षो
मासार्द्धके पार्श्वगृहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृंदे देवले सखिसहाययोः । चुल्लीरंध्रे पतत्रे च वाजके जरपार्श्वयोरि
तिमेदिनिः ॥ शिरसो वेष्टनं शिरवेष्टः वस्त्रादिकृतः । किरीटं मुकुटं । उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटलक्षणं तरहृति विश्वः
॥ शुक्रं सिध्मादि लावि वा शुक्ले त्वषदस्तपर्यः ॥ मूषिके तंदुरोग्रे श्रेष्ठे उत्तरपदस्थे सुकृते धर्मे । वृषो धर्मे बलीवर्दे शृंग्यांपुं
राशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुरसे च वासमूषिक शुक्ले इति मेदिनिः ॥ कुष्यते कुष्णाति कोषः । कुड्मलो मुकुलः खड्गपि
धाने परिवारे । =अर्थौघो धनसामर्थ्यसमूहः दिव्यंशपथ्यः । कोषो मूर्द्धन्यांतं तालव्यांतं च । विषकुसेनोभ्रेषः कोषो विष
दोवे तृष्णाविवेकात् । कोशोस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । तीनि कोषोऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे इति ताल
व्यांते मूर्द्धन्योते प्यपश्च कोमेदिन्यां ॥ =अक्षे पाशकेशादि फलक मक्षापिष्ठिका ॥ =पकर्षणमाकृष्यते =आकर्षस्तासिंस्येता

कर्षः । नाकर्षो ऽक्षमिन्द्रिये । पाशासारिफलकेष्वेव कोदंडाभ्यासवस्तुनि ॥ आकर्षो ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनिः ॥ अ
क्षणोत्यक्षं । इंद्रिये वक्षरादे क्लीबमन्यत्र पुमान् । ध्रुतांगे पाशके व्यवहारे प्राड्विवाकाक्षदर्शके कर्षे मानभेदे वक्षे
रथावयवे कालिद्रुमे विभीतके शकटे पेक्षः । पक्षः कर्षे तुषे वक्षे शकटे व्यवहारयोः । अथ मन्त्रे पाशके वाक्षं तु तसोव
59 र्चलो द्रं याद इति विश्वः ॥ कर्षणं कृष्यते कर्षतीव कर्षूः । वार्त्ताजीविकाकरीषाग्निः सुष्कतोमयाग्निः कुल्या नदीमात्रं
वा कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी ह्रादिनी सारत् । क्रोध[illegible]व क्राषगा कर्षूः स्रवन्ती निम्नगा नदीति रत्नकोषः । करीषाग्नि ५६
: पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि वाच्यलिंगायामिति रभसः ॥ पु[illegible]भावे पुरुषस्य भावे तत्तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि । प्राणि
भृज्जातिवयोवचनेत्यादिना ऽञ् पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्द्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्रिविधेऽ
पि वादिति विश्वः ॥ वेवेष्टि विश्वं व्याप्नोति अनुपधत्वान्नकः । विषं तु गरले तोये इति विश्वः ॥ आमिषति संभुज्यते घञ् अप्र
कः । उपदानमुत्कोचः । उपायनमिति सुभूतिः । आमिषं पुन्नपुंसकं । भोगवस्तुनि संभोगे ऽप्युत्कोचे पललेपि चे
ति मेदिनिः ॥ क्लिन्नक्षेपे । क्लिश्चिषं पापरोगयोरिति मेदिनिः ॥ लोकं धनत्ते लोकधातुर्जंबुद्वीपस्त्रस्यारोभारताख्यो

वर्षः। वर्षणं वर्ष माजेर्घोभयादीनामुपसंख्यानमिति घञ्। अस्मात्र वर्ष पाप्यायनि वर्षः। केर्षोऽ स्त्री भारतादौ वर्षा
स्त्रीपावृट्स्त्रियोः स्त्रिषु। वर्षाकालो स्त्रियां भूम्नीति मेदिनिः॥ उक्षणं प्रेक्षादर्शनं प्रेक्षणे ऽनये निप्रेक्षा बुद्धिः। अतो नृ
त्येक्षणं प्रेक्षा इति बहुवचनान्तः पाठो युक्त इति स्वामी तच्चायुक्तं विश्वमेदिन्यादिषु नृत्येक्षणस्यैकस्यैव प्रेक्ष
ते प्रेक्षा नृत्यं। प्रेक्षाधीनृत्यदर्शयोरपि स्त्रियः। वर्धनाय स्त्रुभृतिर्वर्तनं। भिक्षाभृतौ च याचित्रयासेवास्ति न
वल्कनो ऽरिति विश्वः॥ कांनौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री निरभस॥ पदे वस्पमाणं स्त्रुयः। त्वट् त्विषु वाचालिंगाद्य पर्यः॥ का
र्स्न्यं सा कल्मीनि कृष्टो ऽधनः कार्त्स्न्यपक्षेण क्षयितः पक्षह्रानि देही। पक्षः परमुरामो ऽस्यान्यस्य कार्त्स्नि कृष्टं याति
ति विश्वः॥ प्रत्यक्षे साक्षात् तु प्रमिते प्रमाणभेदे च॥ अक्षाणीन्द्रियमधिगतः ऽप्य: अक्षेणाधिगतो वा। अर्क्षे त्याप
स्थाने ऽधिकृतो नियुक्तः। अधिकृतान् तु पक्षाणस्य अध्यक्षणो ऽपि वा॥ अपरोक्षिनिः स्नेहे ऽधिक्रमणे असमर्थ॥०॥ कांत
वर्गः॥०॥ श्वेतछदः श्वेतपक्षः चक्राङ्गः। हंसो विहंगमभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे। योगिमंत्रादिभेदेषु परमात्ममन्यमत्सरे

त्रिर्लिंग नृपतौ हंसः शारीरमरुदंतर इति विश्वः। विभा त्विट् वसु धनस्यापि भावसुः। विभावसुः पुमान् सूर्ये हुताशने
देवपावक इति मेदिनिः॥ वसति वसं पास्त्रिंग्य वत्सः। तर्णीती ति तर्णको गोवत्से ऽपत्सं। वर्षोऽब्दः। वत्सेः पुत्रादि वत्सपो
। तर्णके नोरसि क्लीबमिति मेदिनिः॥ सहस्ररैर्गोण्णगा तावर्त्तते सारंगाः दिवोकाश्च पुंसि देवे वनातक इति मेदानिः। ६०
शृंगारादौ शृंगार वीरकरुणाद्भिमवनाद्य रसे विषं क्ष्वेडः जलेव वीर्यं तेजः।

यथा रसस्याति रसः सर्पिः गुले स्याद्वम्ल कटुकषायलवणतिक्ताः षड् सा रागोरतिः र्यथा रसिको ऽद्य वेयथा हरी तक्यादि रसः। रसो गंधरसे स्वादे तिक्तादौ वि
षरागयोः। शृंगारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वंबुपारदे रसानुशाब्द की पाठा जिह्वा घ्राणिकं गुधि ति विश्वः तासिः सा त्वाधातुर्द्रवार्थः कर्तरि रः कर्णाभरणं ऊत्तंसः
कर्णपूरे पि शेषरे वावतंसवदिति विश्वः देव जेदयथाष्टौ वसवः अनलो ऽनिलोऽरश्मौ प्रायो हि किरणेष्व वसति वसन्त्यो ऽप्य तेव सुर्वसु नौ देव भेदाग्नि भायोत्रो
वकराजसु क्लीबं वधौ बघश्यानेरैरः तं मधुरे त्रिष्वि ति मेदिनिः बकुलं बकुपुष्यं। विध्यति विध्यते वा अस्तु निवेधा पुंसि स्त्रीके शे बुधे बपरमेष्ठिनी ति
मेदिनिः आशंसनमाशंसा आशंसनं च आशासतिहि नस्ति व आशी विषदंस्त्रे नैरूक्तः सलोपः आशीस्तानुगतादंष्ट्रा यथाविषाननडी वनी तिम
हती तृष्णालाला लसा ललन्ध्वाया मिथ्यस्मात्तसिषडं तादृ प्रार्थनायां अस्त्री श्यो त्सुकत्सु घुक्ताला लसो कथत्वाति रेकयाञ्चा सु वद्धया रिति मेदिनिः।
वोरस्यकर्म वीर्ये आदिना बंध त्रास वन्नि नाशा बंधनता इनादिच श्वा हृद्याद्यथापि हिंसा। वडवा। प्रस्तरश्यानन्योष्व कंदली वीरु धारपीति विश्वः घोर
कार्यांत घावी सहिते विगृहीतेव रोदसी रोदस शाष्ट्यो वा सेरूलो प्यसर्वं रोदः रोदसीत्यव्ययमस्ति यथा घावापृथिव्यो रोदस्यौ रोदसी रोदसी तिचेति
रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् २ सह प्रयोगेप्य न्यत्र रोदः स्यादपि रोदसी ति विश्वः ज्वालावह्निशिखा जारश्मिः तं न हृत्त्रं द्योतः प्रकाशः दृ
ष्टिः कनीनिका मध्यं यदनय स्वा राने त्रविभागः। द्योतते त्या तिः प्रकाशे दृष्टि तायकासु स्याति दीने शानयो रयोति विश्वः पापे व्यादिसु बोधं स्वगः
पक्षी वा आदि वी आयो वनचराः वयते वातिच असु नवयः वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयायौवन मात्रकेऽपि विश्वः तेजादी तिः पुरीषं गूथं। वर्चो नपुंस
कं रूपे विष्टायामपि तेजसि पुंसि चंद्रस्य तनये इति मेदिनिः उत्सव आनंदः तेजो रश्मिः महोऽदंतोपि। गुणे सांख्या के सत्वादौ। स्त्रीलिंगं पुष्पे रज
सि अदंतो पि रजो यं रजसा सार्धे स्त्री पुष्पगुण धूलि ष्विति अजयः। रजः क्लीबं गुणांतरे। आर्तवेच परागे च रेणु मात्रेपि दृश्यते इति मेदिनिः। रा
हौ स्वर्भानो ध्वांते तिमिरं गुणे सांख्या के सत्वरजः परो तमो ध्वांते गुणे क्रा के क्लीबं वानाविधुंतुद इति मेदिनिः। छंदति छंदः। पद्यं ता अस्य अ
रणा या अनो कगत वन्निगाय आदौ अनिलाच्छंदः छंदा मां अपि प्राय वशौ छंदा विसुक्तेऽदंतो पि छंदः। छंदः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिला
षयो रिति मेदिनिः कृच्छ्रं शांतपनादि व्रतं आदिना चांद्रायणादि ग्रहः तपालोका तरेपि च चांद्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिर माघयो रिति
मेदिनिः। सहते सहः बलं सामर्थ्य मार्गो मार्गशीर्षः द्वि: पाठो लिंगनिरार्थः एवं नभः। सहमर्द तु वस्पते सहो बलेऽप्याति विधचं सिंह मंम

र्गयो र श्मिमेदिनिः खमा कांपां श्रावणो मासः नभोऽभ्रो ग्नि नभो मेघे भावले वपतङ्गहे। घ्राणे म रणोल सूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृत इति विश्वः
उभ्यते समवै पतत्र उ व सम वाये ऽसुन् मंक्कादिः ओकः उचः क इति निपातनाद्दंतो पि सप्तगृहं आश्रयः आश्रयमात्रे पचद्यादि सुबोधं।
उब्जे रसुन् पृषोदरादिः बलं सामर्थ्यं नि घ म सौख्या वा वी अर्दतो पि ओजसोजः सु मं वादे। ओजोऽदीप्ताववष्टंभे प्रकाशे बलयोरिति मेदि
निः। स्रवति स्करी स्रोतं सु तुद्रैतसु न् तुद्रा गमश्च। इंद्रिये इंद्रियद्वारे नि म्नगारये नदीवेगे एतन्नपयः प्रवाहो पचं नदास्रोतं स्रोतो बुद्धे गड्डं द्रियइति
मेदिनिः। ति जनिघाने ऽसुन् इति जः प्रभावे कोषदं उजे तेजसि बलं पराक्रमः शुक्रं रेतः व धा शो दसहनरत्नेव। अचिन्त्येप्यवमानादेः सशुक्रस्य
परेणायत प्राणात्ययप्रसहनं तत्तेजः समुदाहृत मिति भरतः। तेजोधाम्नि पराक्रमे इति विश्वः अतः परे सांत वर्गात्रिलिंगाः विदन्‌ऋद्धाता
61 विद्वान् आत्मविदि प्राज्ञे पंडिते वा निधेयवदिति विश्वः। वधवं धेन मानवधेतिसनि त्यादि सकार प्रत्यये अपूर्व आद्य विबी नसो हंसः कूरः। बी
भत्सो विकृते पार्श्वे क्रूरे पापघृणा तमनो रिपुजयः। अमी वक्ष्यमाणाश्चत्वारो तिशायवदिति अतिशायद स्पर्धी आद्यवु। वश्योजरन् अतिशायितो
वध ईयसुनि वधस्य वेति ज्या देशो ज्यादीयस इत्यात्वे ज्यायान् पक्षे ऽतिशायितः प्रशस्यः अचेति ज्यादेशो ज्यायान् युवाऽल्पयोरतिशायितयो ६१
रतिशायितयोः कनीयान् युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति ईयसुनि कनादेशः। गुरुर्महान् वरः श्रेष्ठः नयोरतिशायिते त्वे ईयसुनि प्रियस्थि
रस्फादिना गुरोर्गरादेशे रूपं अतिशायितः साधुः साधीयान् अतिशायितं बाढं व बाढ साधीयः। अंतिकबाढयोर्नेद साधाविति ईयसुनि बा
ढशब्दस्य साधादेशः साधुप्रशब्दस्य तु टिलोपे साधीयान्। सांतवर्गः दर्नपन्नं। बर्हि पिच्छे दले स्त्रिपामिति मेदिनिः निर्बंधे यथा बालग्रहः
हाकुलार्वद्रार्के योर्ग्री सउपरागः आदिनाचं द्रादयोष्टौ ग्रहाः। ग्र हणं ग्रहः ग्र हव द्विस्यादिनाजावेऽप् कर्तरि विनाषा ग्रह इति ध्रुव स्थित
विभाषयानि त्य सेवु। ग्रहो नुग्रहे निर्बंधग्रहणेषु रणोद्यमे सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोरिति विश्वः। द्वारि द्वार आपीडशेखरश्च
पारसिक्कप्यित इत्यमसिनागदंतके नित्यस्यकीलहृय। निर्याणने नेति निर्यू तिनिर्याति वायुं हिनौ त्कि कथा नुर्वी निर्यूहः शा खरद्वारेनिर्यासेना
गदंतके इति विश्वः। यत्रगृही लोतुलयाद्रव्य मुन्नीयते तत्तुलासूत्रं अपग्रमवधादि रश्मोस्त्वम्नो योक्त्रं प्रवेणि ज्ञां रश्मो वेति पक्षे ग्रहवदि

परि

स्यादिनाऽपु। प्रगृह्य हस्तं तु स्वामी त्वं बंधां नियमने नुजे। इत्यादि रश्मौ रश्मौ च सुवर्णपाद पद्धति विश्वः। पत्नी भार्या जनैः परीवारः आदानं स्वीकारः

शापः शपथः। परिग्रह्य तेपरि ग्रहणं चग्रहेत्यादिनाऽपु पाणिग्रहणमिति च विनाशा ग्रहस्य स्यात् अपु परिग्रहः कलत्रे च मूल स्वीकार योरपि। शापश्चप

रिवारे च राकुवक्र स्यमनास्कारे इत्यजयः तोरे घुप सी ता स्याच्च कारात् मस्मनि गेहे कः। उत्तम स्त्रियाः कद्यामारोहः यथावरारोहेति आरोहस्त्र

वरारोह च वरारोहा कटावपि। आरोहणे गजारोहे दैर्घ्ये च समुच्छ्रय इति मेदिनिः। व्यूहस्तु व्यूहः वृंदे समूहे अपि शश्वा व्यूहः स्या द्बल विन्यासेनि

र्मालेवंदतर्कयोरिति विश्वः। निर्मीलक पयव्यूहे अंधश्चलाहिः वृत्रे च चासुर सर्पइति विश्वः तमोपहेति अपकुशतमसोरितिडः तमोपहः सहस्त्रां

शुभगांक त्रिनव द्विषितिविश्वः। परिच्छदे न पाहर्य राजयोग्य पद्मसित छत्र चादौ न पार्ह सितछत्राद्यर्घ वस्तु निधनं वेति नुस्वाम्यादयः। परिव

हस्तु राजार्ह वस्तुन्यपि परिच्छद इति विश्वः। हांतवर्गाः चर अत्र कुर्ध्वे च स्यमाणे अने कार्था अव्यया। उर्ध्वतेत्र प्रस्तावा आनार्थो व्य यवर्ग स्यापि

सर्वं वदे वर्ह स्य वर्णेषु क्रमः आङ् अव्ययो ङकारानुबंध ईषदर्थ वर्धव तुष्कई षदर्थे आपिंगलः अभिव्याप्याभावजन्म व्यभिचारी सीमार्थे आनुर

कांक्षिपं प्रायमनुबंध जेत। धातुयोगजे क्रियायो गज ईषदर्थः यथा आह रति ङकारभू न्योनिपातः प्रगृह्यः प्रगृह्य संज्ञकः स्वरेणयानसंधीयत।

ईषदर्थः स्मरणे स्मरणे आः आत जटायुरेषः आ एवं किल्बे न तद्वाक्ये वाक्यस्मरणे यथा आ एवं मन्य से पूर्व मेवं मंस्याः अपि शश्वा समुच्चयेष्व

प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकंपायां समुच्चय इति मेदिनिः आ इति स्वविसर्जनीयायं कोपे यथा आः पाप दुर्मुखः पीडायामाः शीतं आः स्मरणे

धाकरेणे कोपसंतापयोरपीति मेदिनिः। पापेयथा कुत्सा ब्राह्मणः कुत्सायां कुदानमप्रीतिकरं। कुत्सा याचनिवारणे इति विश्वः। अपकारश

ह्रे अतो भाष्यादनं निर्भर्त्सनं निंदादाबा व्यानमात्रं धिक्कृतां वतं वमदनं वइमां वमां वा। अन्वा चया यत्र कः प्राधान्येनोक्तेऽ पुरस्तु गुणनाव

नय था जो चटो भिक्षामट गां चान य ति हाट न मत्र मुख्यं तत्कुर्वीता पद्मिगां प श्य ति ला म प्यानयति नो बद्धि हामेवाट ति तिरोहितावयवने

दः समाहारः अत एवतत्रान त्रि प्रकृत्यत्वादिक वचनं अपश्च बलीवर्दमिति। इतरेतर कुड्यका च यव नेदीयः प्लक्ष न्यग्रोधौ समुच्चितिः स

मुच्चयः प्रान्यनक्ष वि क्रिया वि षय ऽनेक स्या वी यमान स्या घवोऽश्च खदि रांश्च पलाशांश्च छिंधीति। चपादपूरणे प क्षांतर हेतौ विनिश्च

य इति त्रिकांडशेषः आशी सद्बी वीदः यथा स्वस्ति ते जयात दोमनि रुपद्रवेनिः सस मां स्वस्ति गताः श्व पूण्याद्बति पुण्यपापक्षालने

आदिना मंगलवादिग्रहः। स्वस्तिमंगलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिष्विति नागुरिः। प्रकर्षो निश्चयः लंघनमति क्रमणं। प्रतिशब्दः प्रशंसाया
मिति विश्वः। शेषं तुल्यं। प्रश्ने किं स्विदेकाकी विचरसि वितर्को नानापक्षावमर्शः। स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पदपूरणे इति मेदिनिः। जेदो
विशेषः स्त्री त्वदपि तु मां संपुच्छ कृत्। शिष्टा स्व पक्षं तधुध इति तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे। पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनि
ग्रह इति मेदिनिः। सकृत्सार्धे सकृद्गौ। ति एकवारसकृदर्थे। निपतति अपि शाखा सदार्थे पि। सकृत्सहैकवारयोरिति दं सादावजयः। एक
स्य सकृद्व्रतिसकृदादेशः। संयोगान्तलोपश्च। दूरे आराच्छत्रोः सदावसत। समीपे प्रतीता स्थापयेदाराल्। प्रतीच्यांप श्चिमायां दिशि
चरमे से स प्रथमी वं चमी। त्यादि ना अवर शाब्द स्याति प्रत्ययः पश्चाद्भवश्च। अपपर्यः समुच्चयः उत जीमउता अर्जुनः। प्रश्ने उत इदं उः प
तिष्यति विकल्पे उत स्याणुरुत पुरुष इति उतापी द्वौ च बाढार्थी वित्यजयः। पुनरर्थे वो नः पुन्य शब्दपाति सदार्थे शब्द छासिति। नि
62 स पिशब्द देरं निसमितर्थः शाश्वच्छुतगतो शाश्वद्ध हृदिति निपातना साधुः शाश्वत्सदार्थयो रिति तालव्यादावजयः संश्रयेत शादिदंत्यं
कवि निपातयंति। प्रत्यक्षे साक्षाद्दृष्टा साक्षी। तुल्ये साक्षाद्दमी रिवे वधूः साक्षात्तुल्य समक्षयो रिति दं त्यादावजयः। खेदे विषा ६२
दे अहो बत महत्कष्टमिति अनुकंपायां कृपायां बतनिः स्वोसि संतोषे बत प्राप्तासी ता विस्मये बत सिस्य हली यवीर्यः आमंत्र
णे एहि बत। बत खेदेऽनुकंपायां हर्षे संबोधने तु लद्दति दं त्यो बकारादा विसजयः हर्षे हंत जी वितासमः अनुकंपायां हंत पुत्रकापि।
वाक्यारंभे हंत तत कथयिष्यामि विषादे हंत हताः स्थ कमेद्दिन्यः। हाने निश्चयेव हंत कारो न तत्त मत इति भूतिः। निश्चये हंत गच्छामः हंत
वाक्यारंभ खेद विषाद हर्षे संभ्र इति मेदिनिः। मुख्य सदृशप्रतिनिधिः यथाग्नि मन्युरर्जुनतः प्रति अच्छु मिश्रकावी प्राय पथा चक्षीचक्षेर
संप्रति सिंधु लिप्त दक्षिणे वक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् आदि नाइयं नृतास्थान भागे प्रतिदान स्तोकेषु कं बिल्व कारमा पन्नामि यं न
तं तत्स्याख्याने साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति भागः स्वीक्रियमाणो शः यदत्र मां प्रति स्यात्। गृहीत स्य प्रतिदापनं प्रतिदानं तिलं भ्यः
प्रति माषान् प्रयच्छति स्तोके शाकप्रति सूपप्रति सुप्रतिनामात्रार्थे इति समासः प्रयोगत इति द्विः प्रयोगानुसारेण प्रतिलोपः
प्रति माषान्

हेतौ कारणे हन्तीति प्राप्यते प्रकरणं प्रक्रमः प्रकारश्च गौरश्वो हस्तीति जातिः प्रकाशोति ख्यातिः इतिपाणिनि पाणिनिशब्दो
लोके प्रकाशते आदिशब्दादेवमर्थे क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः मतेपी स्यापिशालिः विवदानियमे तमाघर्थं निश्चये यथात
दस्यासस्मिन्निति मनुपू । सरूपेव छि रि स्ये यथा वृद्धिः सुरूतिस्त आदाविति पृथगार्ह । यथाहेत्वालीले समीहावाः हेत्वालीत्वा
दयदूसर्थः समाप्तौ एवसाने यथा हलेति ब्लाहारः इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादि समाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षेच
सम्मनामिति विश्वः। प्राच्यां दिशि यथा पुरस्तात् सूर्य उदेति प्रथमे यथा पुरस्तादुक्तं । पुरार्थे तीते पुरस्ताद्दासो नृत् । अग्रतो ग्रे पुर
स्तात् आवति प्राच्यादि पुर तुर्थ पुपुरः पूर्वशब्दाद्दिग्देशकालवाचो सप्तमी पञ्चमीत्यादिना स्तातिः। प्राच्यां पुरः पुरस्तादग्रप्रथम
यतीते षिति बोपालितः साकल्ये निरवशेषे यथावदन्नं तावदुक्तं अवधौ मर्यादायां मूलाच्छाखां यावत्सकांडः। माने अवधारणे अवधार
णमियत्तापरिच्छेदः निश्चयो यथा यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामंत्रयस्व। यावत्कार्त्स्न्ये ऽवधारणे। प्रशंसायां परिच्छेदमानाधिकार
संभ्रमे। पक्षांतरावृत्ति मेदिनिः। अथो अथशब्दो मंगलादिषु। मंगले अथातो ब्रह्मजिज्ञासा। अनंतरे स्नातो यत्तुक्तं। आरंभे अथ
शब्दानुशासनं। प्रश्ने अथ शक्तोसि वक्तुं कार्त्स्न्ये ऽथ धातून् ब्रूमः। अथाथो संशये स्यातामधिकारेव मंगले। विकल्पानंतरप्रश्न
कार्त्स्न्यारंभसमुच्चय इति मेदिनिः। निरर्थके निष्कारणे वृथा दुग्धोनड्वान्। अविद्याविधिहीनं वृथा दानमिति। वृथा निष्कारणे व
र्ज्जे वृथा स्याद्विधिवर्जित इति विश्वः। अनेकार्थे बहुप्रकारार्थे यथा नानाविधा जनाः नानार्थे नानाविधं सृजेत्। नानाशब्दो विना
र्थ वितथानेकोभयार्थयोरिति मेदिनिः। पृच्छायां यथा को नु धावति विकल्पे वितर्के नीमो नु फा नुनो न्वयं नु स्यात् प्रश्ने विकल्पार्थे
प्यतीतार्थार्थयोरिति विश्वः। पश्चादर्थे अनुरथं गच्छ। सादृश्ये पितरमनुकरोति। अनु हीने सहार्थे च पश्चात् सादृश्ययोरपि। आया
नुन मे च समीपे च लक्षणादावनुक्रम इति विश्वः। परिकतौव प्रश्ने यथा। अवधारणे निश्चयः अनुज्ञानुमतिः अनुनयः सांत्वनं आ
मंत्रणसंबोधनं ननु प्रश्ने ननु नये ननु ज्ञाने ननु अवधारणे। आमंत्रणे नन्विति विश्वः। गर्हा निंदा अपि सिंचेत् स्तोतुं समुच्चये अपि

सिं च। अपि स्कंदहि प्रश्ने अपि जानासि किं चित्वं शंकायां अपीह चौरः स्याच्च संभावनायां गपता अपि स्यात् एनं जपेड्रामः। अपि संभावना
प्रश्न शंका गर्हा समुच्चयेषु रूपदार्थे च कामचारक्रियासु चेति विश्वः। उपमायां आ शीर्विषो वा संक्रुध्य। विकल्पे यथा प्रश्नो हि जिवो
यजेतु। वा स्याद्विकल्पोपमयो र्वितर्के पादपूरणे। समुच्चये चेति मेदिनिः। वा स्याद्विकल्पोपमयो रेवार्थे च समुच्चये इति विश्वः।
अर्थे सामि संमीलिताक्षी जुगुप्सने निंदायां सामि कृतमकृतं स्यात्। सहार्थे पुत्रेण आमा भुंक्ते समी पे ऽमात्र वो ऽमात्यः कंपादद्ध
लेतो यद्गतमेदिनिः। कं शिरः सुखवारिष्विति विश्वः। इवार्थे इव समर्थे च औपम्ये यथा ऽग्निरेवं विप्रः अग्निरिव सर्पः। इत्थ
मर्थे प्रकारे यथा एवंवादिनि देवर्षाविति एवं प्रकारोपमयो रंगीकारे व धारणे इति धरणिः। तर्के ऊहे अर्थनिश्चये ऽर्थावधारणे ऽ
वश्यं शब्दार्थे नूनं धारदि काश्यादि कर्सति नूनं निश्चित तर्कयो रिति विश्वः। तूष्णीमर्थे मौने यथा आ अमास्य तिष्ठ जोषं सुखे प्र
63 शंसायां तूष्णीं लंघनयोरपीति मे वर्गतृतीयादौ मेदिनिः। जुगुप्सने किं गतासि जुगुप्सने किं राजा यो नावति प्रजाः। किं कुत्सायां
वितर्के च निषेध प्रश्नयोरपीति मेदिनिः। प्राकाश्ये यथा हिमालयो नाम नगाधिराजः। संभाव्ये कथं विदर्भेष्वपीह नाम प्रभ्नति
सीता नाम क्रोधे ममापि दशाननस्य नामपरैः पराभवः। उपगमः सह्यांगीकारः। यथा स्के नाम स धनी न किंचिद्ददाति। कुत्सने ६३
स्नाने पिनाम पुण्यं। नाम कोपेऽप्युपगमे विस्मये स्मरणे पि च। संभाव्य कुत्साप्राकाश्य विकल्पे ष्वपि इष्यत इति मेदिनिः। भूषणे लंकारौ तिक
प्पांपर्याप्तौ संपूर्णतायाम लं भुक्तवान् शक्तो सामर्थ्ये ऽलं मल्लो मल्लाय वारणे ऽलं बालरोदनेन। अलं भूषणपर्याप्ति वारणेषु निर
र्थके। अलं शक्तो च निर्दिष्टमिति विश्वः। वितर्के स्तर्कः। त्वां समया त्वां समी पइत्सर्थः। मध्ये ग्रामं समया ग्रामं समया स्ते ग्राममध्य
इत्सर्थः। अप्रथमे पुनर्ददाति नेदे न्यालघु पुनर्दीर्घा नवान्। पुनरप्रथमे मतं। अधिकारे च नेदे च तथा पक्षांतरेपि चेति मदनः। निश्च

यथा निरुक्तं निश्चितमुक्तं निषेधे निर्धनो भवान्। निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोरिति विश्वः। प्रबंधो वाक्यर
चना पुराणादिः। चिरं चिरंतनं पुराणमित्यन्वर्थं चिरं। अतीतं त्वतं निकटः सन्निहितः। आगामिकमनागतं पुरापुराणेनिक
टे प्रबंधातीतभाविषु इति मेदिनिः। उरी उररी करणमंगीकरणमिति विज्ञेयानि अपाठात् उरीशब्दो दीर्घादिः। आह्वामुरीकृत
यामि अंगीकृतेर्थः। उररी वोररी वारी विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयमिति द्रुस्वाद्यावजयपालाद् दुरीकृत्यादिष्वपि। परइति लोकविशेषणं
भ्यो भिस रिति स्वाम्यादयः। वार्तायां जघान घानर्कसं किलवासुदेवः। संभाव्यसंभावनीयं अर्जुनः किल लोकत्रयं जयतीति।
किलशब्दस्य वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः। वार्ताया मरुवो किलेति त्रिकांडशेषः। निषधे खलु रुदित्वा वाक्यालंकृ
रवाक्य भूषायां एतत् खल्वाकुः। जिज्ञासायां खलु ज्ञानासि। अनुनये देहि खलु वाचं। खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां
वसांत्वने वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोरिति मेदिनिः। समीपे निकटेऽभितो नदी उभयतः इत्युभयशब्दार्थेऽभितः। कु
रुवामरो धूश्चार्थेऽभितांधीश्च साकल्येऽभितो वनदाहः। अग्निमुखेऽभितो वाति। नामेति नामशब्दार्थे संभावने विल्लोर्द शप्रा
दुर्भावः प्राकाश्ये प्रादुर्भवंति निशि तारकाः। अन्योन्यमन्यान्यार्थे मिथः प्रहरतः। रहसि मिथो मंत्रयंते। अंतर्धौ अंतर्धा
नेतिर्यगर्थे तिरः काष्ठं कुरु परिभवेप्युपचारात् यथातिरस्कृतो हरिः। विषादे खेदे हा रामेति योगतः कान्तः स्तुविशोके हा जा
नकि कृतान्तासि अर्तौ पीडायां हा हतोस्मि। हा विषादे वैशाके च कुत्साद्युःस्वार्तयोरपि इति मेदिनिः। अद्भुतेऽहह बुधि
प्रकर्षो गाढः खेदेऽहहह ताविरहिणी बाला। अहहा दीर्घांतमपि अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः। संबोध

नेपीतिमेदिनिः। हेतौ कारणे। अग्निरत्र धूमो हि हेतुरित्यपेत। अवधारणे कोहिह स्वागतं कुर्यात्। दीर्घांतो पि हिपादपूरणे हे
नो विशेषेप्यवधारणे प्रश्ने हे त्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि। हीदुःखहेतावाख्याताविषादेवि स्मयेपि चेतिमे
दिनिः। इत्यनेकार्थवर्गविवरणं समाप्तं। चिरायेत्यादि चिरायेत्यादयः चिरशब्दार्थाः दीर्घकालवाचिनइत्यर्थः। चिराय
सादिपदत्रयं च समुदितान्यर्थे। अव्ययत्वं चैषां उपसर्गविभक्तिस्वरप्रकृतिरूपकाश्च निपाता इति निपातसंज्ञाद्वारेण।
64 आद्येन चिरं चिरेण चिरात् चिरेइतिगृह्यते चिरशब्दार्थाः येषां ते तथा। त्रीणि दीर्घकालस्य। मुहुरिति मुहुः पुनः पुनः
शश्वदभीक्ष्णमसकृत्। अजयस्त्वभीक्ष्णं शश्वदनवरतमप्याह। अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च इत्यपत इत्यनव्ययप्रक
रणोक्तिः। वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यतइति त्रिकांडशेषः। प्रतिक्षणमप्यसकृदर्थे। समासस्त्वार्षादित्यर्थः।
पंचपौनःपुन्यस्यार्थस्य। स्रागितितत्क्षणं जसा शीघ्रे वदत्यपेत। स्राक्सपदि संजसा तूर्णं सपदिद्राक् मङ्क्षु तु वदते शीघ्रार्थे
सप्त तत्क्षणार्थस्य बलेति बलवत्सुष्ठु किमुत सुअति अतीव च निर्भरे इति शयार्थे प्रशंसायां च सुष्ठु इति वदत्येत किमुत
प्रश्नेपि षट् अतिशयस्य। पृथगिति पृथक् विनांतरेण ऋते हि रुक् नाना च वर्जने। वर्जनार्थे। षट्। यदितियत्तत् यतः ततः
हेतौ हेत्वर्थे चत्वारि। असेति असाकल्येयथा किंचित्किंचन। द्वे असाकल्यस्य। कृदति जानुप्राह्वश्च वर्गो तृतीयादिः द्वे। सार्धमि
ति सहसार्धं त्वत्र सार्धादि पंचदशादि। आन्विति प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे। बन्धनिबंधनइतिमेदिनिः। प्रणतेनम्रेदे आनुकूल्यस्य

व

वेति इ निरर्थकस्य। अहो इत्यादि षट् विकल्पेऽर्थेन कार्यो। अहो इत्यादिरपि विकल्पो विस्मयेऽप्यहो इति रुद्रवचनात्। किमु शब्दे इत्यां
तः। उत शब्दो इत्यादिः। उ हीति तु हि च स्म ह वै च इ भ्यो प्यादय रत्नस्य। प्रजेति सुशब्दोऽपि शब्द श्च एजेने इ। दिवेति अङ्गी सर्वं दिवादिवान
नं। रजना विसर्गे दो बानर्कं शब्दो। अङ्गीति रजेना विनीति शब्दा प्यादि वा दावादीनामधिकरणे प्रधानतां दर्शयति। दो बामनुष्यमः नर्क
वरः। रकारा उवाच इत्यत्र नो वा पुः। नीति तिर्यगर्थे सावितिरः शब्दो। सावि: स्त्री लिंगमपि ब्रह्म संतरमस्ति जितो सावी परिपातमुखी
तिसमकुमारिका। निबिडं विडितं मुक्तं तिर्यक् सावि: स्त्रियां पराङ्मुखविमुखमिति रत्नकोषः। इव ऋार्थस्य। अथ तिपा इत्यादि हे हे
नो हं हा अरे रे अयी साद्यश्च इ श्वाः। षट् स बोधनार्थस्य। सेति समाद्यः समीपमध्येच यद्रुतः समयानि कटेध्ये यनिकषां तिके हि
रुङ्म ध्ये विनार्थे वेति रुद्रः। हि रुकं रसामीप्ये इ समरमालायं। अत्र समयानि कषा शब्दो मध्यार्थे इयोनतु समीपे निकषांति कवयं
मात्रेण निकषांति कइति पौनरुक्त्यदोष प्रसंगात्। समयां निकमध्ययोरिति प्राक् उक्तेन द्विरुक्तिरेवानाशंकनीयः। भूरिप्रयोगाश्चेय
क्रियामिति। स्वेति एते अयाथार्थाः पुरइति इत्यश शब्दा सर्व पराद्यराणामसि: पुरधवश्चैषामि तसि प्रत्ययः पुरादेशश्च विनाषावरस्यपे तनः
सिंहावलोकनन्यायेनाप्य त्रानुवर्तस्य व्यवस्थित विभाषात्वात् अतसुवि पुरादेशात् पुरत इति पुरोग्रतो ग्रेषुसन्नेरिति निपातनाद
ग्रत इति। श्रीतिः। स्वाहेति देवाय हविर्दे वहविः चतुर्थ्याया गविभागो समासः देवहविर्दाने वह्निमुखकृतो इंद्रा यस्वाहेत्यादि श्रौषट् वौषट्
इंद्रा पदे वस्तः स्वधापितृ भूतेनेपि। पंच हविर्दाने। कीति किंचिनर्थे यन्मनाक् अल्पस्तोके। किंचित् कुचितमर्थे ज्ञः इषद्रोरः मनाक् मंदिने।
मनाक् सकदर्थयति। प्रेत्येति अमुत्र द्विपदं मवांतरे वर्तते यथा अन्याधनं प्रेत्यास्तस्य भुंक्ते। अमुत्र भावितापयेत छितयस्तु नोभुज्यं।
वेति वद्रा यथा तथा इव एवं सामान्यसाहृश्य अग्निवद् दुः पद्मिनी तान्य रूपां पथामे चस्तथाने त्रः शारदा चमिवपेन वमासुः पथाके
एवं वर्णः। वशब्दोऽप्यत्र शाखवं वपपुर्यशा इति रघुः। अहो इति अहो रूपं अहो सत्वमिति हि वि विभो विपाक इति माघः विस्मय कृते इ।

मोनर्तिभूत्ली मास्ते मुनिरिति अज्ञाताद्यर्थे तूष्णीमः कामुक क्रव्यइति कामागमः अंत्यादयः परः। तूष्णीं का मासने विज्ञा इति है। स तिस
माने हनि सद्यः सद्यः पर दिति साधुः सद्यः पूतेति मां सने ति तत्क्षणे तत्काल सपदि कुमुदिनी निर्मिनाति है। दीति दिष्ट्या शं उप जोषं च
दिष्ट्या पुत्रो जातस्ते वर्ततां शं ता नव्यादिः उपयाषं च्छ यादृ शं भु नं जोषं वक्तव्यालापार्थे त्रीणि। अधयति अंतरे अंतरा अंतरेण च अन
६५ पारंतरेति ब्रवीमः वातरा कमंडलुः अंतरेण युवयोः सर्वतेन त्रीणि। प्रेति स्यर्व तत्प्रतिरूपकानि पातः। प्रस ह रूपाणि हरे नितरूपाः
हठार्थकं बलात्कारार्थकं चेति युक्तं उचितार्थे सांप्रतं स्थाने च द्वे पदे। अधुनार्थे च सांप्रतं च स्यते। स्थाने शाम च नो शास्ते तिमाघः। स्था
नेसुकारणार्थे स्यापुक्तं साद श्यपो सविम दिनिः अन्नीति अनी क्षणी द्राश्च अनारत ऽ जस्रे ऽ नी हणं वक्ति शाश्वद्याति है। अन्ने तिन
हि अनो न मापी तिन त्रोयं नकारः। अनशाङ्क्षा पिनिषेधे अनो पमाते बुधिरिति चत्वारि निषेधस्य नेति मास्म मा अलं वारणेय
65 थर्दमास्म काषी रित्यादि माकुरु अलं बालरोदनेन त्रीणि। यतिव घाटि प्रश्ने पक्षांतरे इति श्चेदनलेन किं यदि खवनस्त कोऽत्र
कूटे न किं हे। नेति तत्वेन तत्वार्थे रवाव आ इति कुष्किला स्युरये नाथा समाचेष्टः। तत्रप्रा कृपन्ने खाः प्राक्पाः ब्रूयालघताः वंचवधने
तः संस्कृते तुरवो सत्यर्थे अथातःलं मि सर्थः। अंजसात त्वमि सर्थः अंजसा शुङ्क्षू इंस सकार वान्दु। प्रेतिप्राकल्पे स्कुटत्वे आदुरासी दा
वि-र्नतः हे ओमि तिमते अनुमतो ऽ कुरु एवं कुरु परमं ते आवसं एवं बाढं आ उः ज्ञान निश्चये स्या दाउ प त्स्नोप प्रतिज्ञा स्थिति
र सकोषः। ओम् एवं परमं नव दिसमय कांडे व्याडिश्च प्रणवोपिश्रयं। समेतिसमंततः आदिस्न तुषं सर्वत इसर्थो। समं त इ तुपत्त हृणे
अभितो विश्वतः समंतादिसाद्यपि चत्वारि। अकेति अका मानुमतो अनिच्छयानुमतो अकामे नुमतो चेति वा र्थः अथ वा
अमाक मिति दीर्घोयमाकारो नन श्रूतेन निकामानुमतो कामुमिसर्थः। कामं कामा नानुइस्यो रिति त्रिकांड शेषः। अकामानुमतो
काम मस्त्वयोपगमपि चेति हृद्ः। अस्तु यार्थ के ऽ सुपगमे का रड सर्थः। अस्तिति अस्त शद्ध ऽ स्त्यार्थ वकां नीकारे अस्तेनाम
कामम स्त्वयोपगम मपि चेति हृदः अस्त्या स्वर्थ के ऽ सुपगमें का रड सर्थः। वप्राह्ला नाम शब्दोप्यत्र यथा न वनु नामे ति अस्तस्या ६५
स्य स्यपाविज्ञे प्यामि अस्त धा ह्यपिस्वीकार्थ नाम द्वयेपि वर्तत इसर्थः। के तिका मप्र वेदने
दस्पनु ज्ञाने ऽ स्त यापीडयो रपी ति मेदिनिः। नेति नन्नु वेति समुदितः।

इत्थं परिप्रश्ने यथा कच्चिज्जीवति मे मातेति ममाज्ञिमतमित्यर्थः। निरिति निराकृतं त्वं सममस्य निःषमं दुःष्ठु त्वं च समस्य दुःषमं तिष्ठ कु प्रवृत्तीनिवे
निवेति अव्ययीभावो दृश्यते। सुविनिर्दुर्भ्यः इति षत्वं। गर्हा गर्ह्यमात्रे द्वे। यथेति यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। योयः स्वः स्व आत्मा आत्मीयश्चेत्य स
र्थः। यथास्वं यथायथं यथायथमिति साधुः। मृषेति मृषा मिथ्याशब्दौ वितथे। मृषा मे वाद्यं मिथ्यावादी द्वे। यथेति यथातथमिति यथार्थे अव्ययीभावः तथ
शब्दार्थं स पर्यायः तथेन मार्गेण यथा गतो जनादृति यद्वा तथा शब्देनैव समासः यथा तथं वक्ति सत्यासु विद्वान्। स्युरिति एवं तु पुनः वा एव इत्या
एवमेतत्सर्वं आत्मानुपश्यति विप्रः। पुनः पुनः स्त्री भ्यो वा वदति त्वमेव देवजानासि सुतु इति स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यत्र वेत्ति चकारो यमिति म
न्यते। जान्वावयसमाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये। पश्चात् परे तथा पादपूरणेप्यवधारणे इति रुद्रः अस्मिंश्च व्याख्याने स्युरेवाति इति पाठः पेव
प्रेति अतीतार्थे प्राक् यथा कृतं पूर्वं दिग्देशकालेषु च परतो वदति नूनमिति निश्चये द्वयमिति निश्चितार्थे द्वयमित्यर्थः नूनं तर्केऽपि प्राग्युक्तं।
ऐव सेति संवत्सरे। अवइति अवरे पूर्वे कालेनतः पश्चाद्दर्शितं पादि सुबोधं आमेवं शब्दोऽज्ञानावधारणे आं कुर्मः आं ज्ञानानिश्चय इतिवा
पालितः। स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे स्वयं कृती यथा स्वयंकृतः। अल्पेऽप्यर्थे नीचैः यथा नीचैर्वायुर्वाति उच्चैः स्वर्ज्जारयति कुत्सिते बाकु प्रायः।
अद्भुते शीघ्रार्थे यथा शनैर्याति पिपीलिका। नित्ये सर्वदेत्यर्थे सना। सनत्सनात् सदा शब्दाश्चात्र सनत्कुमारः। बाह्यार्थे बहिः अतीते स्मश
ब्दः वक्ति स्म व्यासः अवोवदित्यर्थः अदर्शनेऽनुपलम्भेऽस्तमितं यथास्तं गतः सविता पुनरुदेतीति। अस्तीति सत्वे विद्यमानत्वे अस्ति क्षीरा
ब्राह्मणी। अस्मादस्त्यादेः शब्दो कालत्रये सामान्यतिङन्तप्रतिरूपकाविति त्रिकाण्डशेषः। रुषा कोपे नो क्रोध उक्तौ वचने रुषा क्रोधः षद्इति सुक्तिः उंदः घ्री
दिः उं रूपत्वाद्धपीति सुक्तिः यथा उं कोपितः वशिया। ऊमिति प्रश्ने। हुं वितर्के परिप्रश्ने इति प्राग्प्रयुक्तं प्रश्ने। अनुनये सान्त्वने अव्ययी सं तस्या प्रय
कारः। अपि विस्मयहर्षितकारि इति। हूं तर्के वितर्के शब्देरव साम्नु गानेर्वि गमेऽषा यथा उषा तेना वायुः उषा स्पाड जननी शेष उषद्दिवापि द्युपते
इतिरत्नसः। नमो नतौ प्रणामे। पुनरर्थे अङ्ग शब्दः। यथाङ्ग सर्वोपि नावमन्यते किमङ्ग विद्वानिति संबोधनेपि प्राग्युक्तं। निःषमं दुःषमं सुषु

वा दीरव नः। सुष्ठु प्रशंसने यथा सुकृतं। अतीर्थेऽपि सुष्ठु प्राकुतं सम्पन्ना अ। स्वायेति दिनांते सायंतनो वायुः। प्रजाते प्रगे प्रातः
शब्दो वर्तते यथा प्रगेतनः प्रातस्तनः। अंतरितिरेकांतं अंतिके निकटे निकषा समया अभितः मित्रं निकषेति सर्वे ष्टेऽपरस्तु ततः सर्वत्र सर्व
धारि पतीति शत्रुं वर्तयति गच्छति वर्त मानेवर्त्मे एवमः प्रत्येकं त्रिपुत्री लिा अस्मिन्नहनीत्यर्थः घ सर्वेद्युः सादिशब्देन उत्तरेद्युः सा
दीनां ग्रहणं सर्वेद्युरादय इत्यादि शब्देनोत्तरेद्युः प्रभृतीनां ग्रहणं पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः उत्तरस्मिन्नहन्युत्तरेद्युः अपरस्मिन्नहनि अ
परेद्युः अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः अन्यतरस्मिन्नहन्यन्यतरेद्युः इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः एते सद्यः
परुदाद्यो निपातिताः अहरेकदेश प्रत्याहः शब्दः सर्वेद्युः शब्दः प्रातरर्थे प्रवर्तते सर्वेद्युरित्यनेन प्रातः सर्वेद्युः सर्ववासर इत्यन्ये। अत्र पूर्व
66 शब्दापेक्षया दिग्योगलक्षणा पंचमी उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः उभये द्युश्च द्वितयोः यथा द्वयं द्वय इति द्युस्त्रयः उभयेद्युः समासीः पश्चिणी
माकुः। परस्मिन्नहनि परेद्यवि सर्वे सद्यः परुदादिना साधु। गते ह्यः। अनागतेऽपि अपरेऽहनि श्वः तालव्य शश्वः परेहनि श्वादिनात ६६
रमहः परश्व इति पास्करादित्वा सुडिति माधवी अतिक्रान्ते नु पूर्वतरे परश्वो जात इति गौणप्रयोगः। परं च तच्छ्वश्चेति कर्मधारय इति
सुभूतिः तदेति तदा तदानीं इदानीं च प्रत्ययो तस्मिन्काल इत्यर्थे शब्दद्वयं। युगपदेकदेति नु एककाले युगपच्छब्दो नवकारवान् किंतु
पकारवान् सर्वस्मिन्काले सर्वदा सदा एतर्हि दिपंचकमस्मिन्काले इत्यर्थे एतर्हि संप्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेति समुच्चये द्विगि
सादिप्राच्यां दिशि प्राविदेशे वा प्राग्वसति प्राच्या दिशः प्राचो देशा कालाद्वागतः प्राचीदिक् प्राक्देशः कालौ वा प्राग्रग्रंदि
ग्देशकाले सप्तमी पंचमी पंचमीप्रथमान्ता दिग्देशकालेषु स्तातिः तस्या लात्तसुर्गीति सुक् एवमुदीच्यां दिशि उदीचि देशे कालेवा
एवं प्रतीच्यां दिशि प्रतीचादेशा कालाच्च स्तादिवाधयैं सर्वा इतिवा दिशब्देनोत्तर पश्चिम मदक्षिणाधरा धरादीनां ग्रहणं प्रभृत्य
इत्यादिशब्देन तु प्राग्गर्वागादिग्रहः। ऊर्ध्वमुपरि उपर्युपरिष्टादिति इत्यव्ययवर्गविवरणं ॥

सलिंगे स्यादि॰ सलिंगश्च तस्य: वाणिनि वररुचिचंद्रादिप्रणीतैर्दृश्यमाणलिंगलक्षणस्य प्रसहितैः सन्नादिप्रत्ययजेष्विकीर्षादिभिः शब्दैः स
न्नादीनां रूढत्वेपि गणवृत्तन्यायेन पचधातु क्तिः स्याशाथो न्यगणपरिपठितधा तुसन्न प्रत्ययोपलक्षणाय सुस्वार्थेतिसुन्नेतिः। कृतेश्च पाकादि
न्तिः तद्धितजेश्चाणाद्यंतैः शब्दैः समासजेश्चाद्येतैर्हि गुरित्यादिनोक्तैः जनित्वजनिष्यादनार्थैः सन्नादिकृदादिजाते निष्पन्ने इति सर्वः सनाद्यंता
धातवः स्यादि निपातनान्ने कारर्द्धित्वान्नाव धाह्नाव बाधकान्यपि निपातनानि भवंतीति न्यायादन्नाद्वित्वं। बाहुल्येन सर्वं मनुते इति हवर्गीयं स्वं
ग्रहः संक्षेपात्किः सन्नादीनामेषां च लिंगाग्रहः न क्रियासाध्यकतमत्वेन करणत्वात्तीयानदिहालिंगमहे हलिंगमुन्नयेन् ईसुके प्रकृत्याय यथा
र्धवीः पुंसि चेतिप्रत्ययेन यथा गृहे तकच्च मुन्नयेदित्याह प्राग्भ्रमः संकीर्णादि इति प्रकृत्यादिना नापि लिंगमुन्नयेत् तैत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थैः
संकीर्णलिंगमुन्नयेत्, स्त्रियां क्तिन् न्यर्थद्वारेण यथा मातृदुहित्रादीनामनिधयद्वारेण न्याय शब्दाः क्रियाविशेषणानामकत्वेन नपुं
सकत्वं च शान्तनपं यती स्याधर्थे न क्तिन् समासवचनं सर्वलिंगता च ननुवात्र स्त्रियामामी दृढिरामेका न्नित्यादिनिरेववाक्ये लिंगमा:
त्यापेतत्तत्कि सुन्ने प्रकृतिप्रत्ययार्थो धै लिंगमनुन्नयेदितिसत्यं न त्वाला लिंगं तानीयादि त्वर्थः न त्वेनोऽज्ञानं च तस्यालिंगलक्षणसर्वकं
प्रकृतिप्रत्ययार्थाधैरेव भवतिनहि स्त्र्यांतं वादिना वच न मात्रे एवं प्रकृति प्रत्यया नुगममंतरेण प्रवर्ती त्ययं शास्त्रइति वाक्यात्रणास्य
शास्त्रत्वं तत्वेनोऽज्ञानं भवति विशेषदृष्टानायावश्यमुदाहरणीयमिति चावः। लिंगेति नाम नि:सह पदुके लिंगं तदपेक्षया कृत्तद्धितसमास
नविषयमन्यल्लिंगं लिंगशेषः। अथ वा लिंगशेषो लिंगानुशिष्टत्वस्य विधिः शेषाव शेषावा। न्ययं लिंगस्य शेषत्वता विधिर्व्यापी
मापकः त्वविषयस्य तत्स्याद्यदि प्राग्नैरिहोक्तैश्च विशेषैर्न बाधितः स्यात् एतेन लिंगशेषविधेरस्या सर्गरूपस्य स्वर्गादि वर्गी
न्यपवादत्वे दिनत्वाद् इह यं च विस्तररत्नियानोक्ता इतिदर्शयति तथाहि स्वर्गपर्यायरहुं सिव्यते न स्यद्योदि वौ द्व स्त्रियो क्लीवे
त्रिविष्टपमित्यपवादः सर्वत्र शेषः इह तु न्यासन्नंता न्यबाधिता इति पुंस्त्वविधेर्घ्र क्रमसि सुसन्नंतमिति क्लीबत्वमपवादस्ते न ञ्च
कान्यथा: यथा नामधामादीन्वर्जयित्वा चंद्रमाः पुरूरवागरिमा इत्यादौ पुंस्त्वं यद्यपि सर्वमपि लिंगमनुक्तं तथापि न्यप्राप्तप्रापणाच्च
तया लिंगविधिः प्रधानमिति इह विधि रित्ति व्यपदेशः। स्त्रियामित्यधिकारा समसीशाक्षं यावत् ईदूतौ विरामावंतोऽश्य स्यन्तदीदूद्विरामंत

तत्रानदेकात्रेति नदी हृद्धिरामेकात्र इदंतमदं तं चैकात्र शाहृतः र्यं स्त्रियांमवति धीः श्रीः ह्रीः स्त्री तस्य नुसयोनिप्राणिनामवेति ग्रामूडं तमि
तिवसिध्यति। नयतीति नी रित्यादौ केनः कर्तर्येि सं ज्ञायामिति परत्वाद्वाच्यलिंगत्वं अस्यावकाशः श्रीः तस्यावकाशः पाचकः इहो नयपा
६७ तो विप्रतिषेधे परमिसुके ः परमेव तवति ऊदंतः भूः स्वयंभूः स्मात् घतादित्वात् र्यशृत्यात्र क्विब्वी त्यादिना क्विपू दीर्घत्वं च तूर्द्दिरल्पर स्तसोः
स्रूः कामचारः भ्रूः पिथाशी। विधानष्ठ्यपुंसी। तिरूपमंजरी लवनं लूः सवनं सूः न मिव वनस्पत्त शप्तस्य दिग्र लूनदी ह्रियामितिसिध्यति
।सतियोनि निर्गतसहितानां प्राणिनां नामस्त्रियां स्यात् यथा इयंमाता दुहिता याता धेनुः दनुर्दानवमाता। दितिर्दैत्यमाता प्रसूः या पित
६७ वेहतस्त्री वनिता ध्वस्त्रे कद्रू जन्तिषु ग्रामूडं तमित्यनेनापि सिध्यति। हातदो नुदाराः पुंतत्म्नी तिबाधके कलत्रशब्दस्य कलत्रं भ्रोणि
नार्ययोरिति क्लीबपाठबाधकः एवमुन्नेयमन्यत्र। नामेति विद्युदादीनामष्टानां यावन्नाम स्त्रियांस्यात् विद्युत् हिड्डा त्रिः रजनिः वल्लिः
व्रततिः वीरुत् वीणा विपंची प्रतती नां वज्राधडं तमिति सिध्ये त्वाद्वीणाग्रहणं सदिति स्त्रीत्वावगमार्थमिति केचित्। अन्ये तु वाणी
तिवदं तिवाकृगो: दिक् ककुप् हरित् तत् मिरव निः कुः क्षितिः नदी सरित् त्रिस्रोतानीम्न सूः विपाट् कूलजला ग्रीडा ह्रीः शब्दस्य स्त्रि
यामी दृद्धिरामेकाच्रि त्यनेन नद्यादीनांच ग्रामूडं तमित्यनेन सिद्धत्वात् नदीग्रहणमपि स्पष्टार्थमिति केचित्। अन्ये तु धियोमिति
पठंति बुद्धिः संवित्। येतु सौदामिनी निशाल्लता काष्ठावसुधानदी प्रभृतयस्ते षांग्रामूडं तमितिसिध्ये। अदंतेति अदंतेः पू
त्वाद्दित्वियद्दिगुसमासः स स्त्रियां स्यात् तद्धितस्यार्थे विषये उत्तरपदे च परतो यो द्विगुरुक्तस्तद्व वक्ष्येदार्थ विज्ञानत्ति एकार्थे
इतिएकार्थो वाचास्य त्वेकार्थः अनेनसमाहार ग्रहणमुक्तं समाहारस्यैव द्विजोर्द्धिगुरेकवचनमित्यनेनैकत्वविधानात्। पंचमूलाः स
माहृताः पंचमूली त्रिलोकीषड् नरी अकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियांभाव्यतइत्युक्तेरिहमाभूत् अदंतैरिति किं पंचकुमार्यः समा
हृताः पंचकुमारि अत्रनपुंसकमिति क्लीबत्वेह्रस्वत्वं पंचराजी त्याद्दौ समासांतादस्त्राँत शब्दस्यावयवार्थत्वे प्राकृतदिततः स
मासेडदंततास्सेव पंचराजमितस्त्र पात्रादीतिके चित् एकार्थ इति किं तद्धितार्थे द्विगावनेकार्थेमाभूत् पंचकपालः पंचकपालो

पंचकपाली: शोचंत्या स्यादि पुरुषार्थ। नेति पात्राद्युत्तरपदे द्वंद्वे: स एकेकार्थो द्विगु: स्त्रियां न स्यात् द्विपात्रं चतुर्युगं त्रिभुवनं पंचगवं
पात्रादी नां प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्त्री त्वापवादन की बल विधानात। भावकर्मसमूहेषु अदंताय प्रत्ययास्तेषां समूहेस्त्रा वकर्मणोरि
त्यादिना क्लीबत्वं स्यादिति तदपवादमाह। तलिति तल् प्रत्ययः स्त्रियां स्यात् तलिति पंचकुर्वदं निर्दिशेषणं तेन भावादौ च स्त्रीत्वं भावे गोता
समूहे ग्रामता स्वार्थे देवता यथा तथा तत्र चेन मार्गलति। पुरुषात्तमस्ते यलू प्रत्ययस्यैवरूपो दशादित्वाधूस्त्वमाह वंदृतिबंद
शाङ्गीन / यथायथा — समूहे यदृनि कद्यवुत्रा: प्रत्ययास्त्रियां स्युः। पाशादिभ्यो य: पाशुपा वात्या खल्वादि भ्यइनि: खलिनी पद्मिनी कद्य कूरध कद्यागो
त्रा दृनित्र्क घवभ्येति त्रय: प्रत्यया:। वं वदृतिकि मुखे नवा मुख्य: शृगास्य: शाखादिभ्यो य: दंडोस्यास्तीति दंडी अणाद्यंतास्ते
नरका घं यो नानार्थे मेदकाइति त्रिलिंगत्वं स्यात् तदपवादमाह वैरेतिवैरं विरोध: मिथुनस्य कर्म मैथुनिका वैरमैथुनयो वुन्स नाहो
स्त्रियां स्याद्वैरं वैरार्थे यथाऽश्वमहिषिकाकाकोलूकिका। मैथुने-अत्रि भरद्वाजिका द्वंद्वाद्वुन्वैरि मैथुनिकयोरिति वुन् न्या दिशा
द्वा द्वी कृत्वा दंडादानेषु विहितस्य वुनो ग्रहणं द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपादिकां ददाति द्विपादिकादंडव्यवसर्ग यो अत्येति वुनृ वे ता दिभ्या
मध्व वासुदेवाजति:। स एवो स्य दृश्या दा वणाद्यताइत्यादि नावा अलिंगत्वे च भवति। स्त्रीति स्त्रियामित्याधि कृत्य भावे प्यादि शब्दा
दयत्तरिव कारके ये प्यादय: प्रत्यया विहितास्ते स्त्रियां स्यु: त्याकाशो न श्यति: अकरणिरिस्यादय: अकरणि स्त्रे व घल् न स्यात्
स्त्रियां क्तिन् कृति: गति: रोगाख्यायां एवुल् न्य ग्रहणं प्रच्छर्दिका हिका धात्वर्थ निर्देशो एवुल् वक्तव्य: आसिकाकारिका एवुल् इत्यनानु
बंधग्रहिते एवुल् ण्वुल् वा: सामान्यग्रहणमुपान्नं पर्यायार्हणो त्पत्तिषु एवुञ् भवत: शायिद्रस्तु भक्षिका कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां णा
वं वियाद्य तदंता स्वार्थिका ञ विधौ स्त्रियामिति शक्रतेपुन: स्त्रियामिति करोति यत्रप्राप यति स्वार्थिका: प्रकृतितो लिंगवचना
न्यतिवर्तंते इति तेन न णुकन्या डाक्षा वत्यारएव वर्णाश्चानुर्वर्ण्यमिति हेव एतिघं घ तिभे व आलि न मित्यादि सिद्धि: व्रजपना र्को
वकयपू व्रस्याइत्या लमित्ये त्यादि नाकयप् स्त्री भावादरन्यत्र वद: सुपि क्यप् वेत्यादिना त्वस्त्रियां भवा घं ब्रह्म त्वयमित्यादि।

ब्रह्महत्यादौ तु शास्त्रशक्तिस्यात्मा व्याप्तिरूपयोगात्। वस्तुतस्तु हि विशिष्टप्रयोगात इति। तस्मात्सर्वेभ्यो युचुकारणाहरणं ऊर्ध्वावस्थानयो।
श्चेतीत्यूकां त्वंकारिमका षीः बिडिदादिभ्योऽङ् पचा त्रपाभिदा ग्लाम्ला ऽपाहान्योनिः ग्लानिः म्लानिः ज्यानिं हानिः कल्मः शाकिंपाइच्छा
शेषाणां तु विगोजरूपं शिष्टप्रयोगत इति वचनात्तेऽनुज्ञातव्यं कथ्पा ऽ युजिसंज्ञए इः पदादनी निपररूपत्वे ऽ कारोच्चारणमिति अत्र सूचा
सूत्रांसा विकीर्णौ ईत्वा निसे त्यादि सिद्धिः ले लोकारस्य बुध्ये युजित्र समूः निपुण इति पाठात्तु अकारद्वयवानिति तु सर्वधरः। तुलेति
तुलादिषु पर्यंतकुंदनं ईदं तस्य स्त्रियां यथाम्नेणिः वप्रः तंत्री अनिपाठे धरणिः। अनि अंतं आ त्वं तमू ड्. तंत्वले स्थिरं वा स्त्रियां।
68 जंगमं यथा कदली कंदली वं वा पुरुषः श्रावाश्मालनः ब्रह्मबंधूः स्थावरं यथा० नाडी कंदली खट्वा माला अंगना कूः चंः ब्रह्मबंधुषी
वंधूएतो निंदार्यां कुस्यां विद्या क्षत्रजातो वर्त्मने। स्थावरजंगमादन्यस्य अवच्छेदस्याभावाद्बहुत्व लिंगग्रहणं अभूर्डुः तांच्च दन्यत्र
दर्वीके विद्युल्लोणीयंत्रतीया प्रकृतिः इयमर्बूवक्रुजातिः स्फुटार्थं वत्सस्थिर ग्रहणमित्यपरे तदितितच्छन्नात्र पुष्यादिकं निर्दि
श्यते येनायमर्थः तत्पुष्पादिकं यदादिश्य हरणमस्यां क्रीडायां वर्तते तदाख्यायां नृत्ये विधि तस्य तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायांणः
दि णिः सौपुष्पहरणोद्देशः तेमरार्डामो सत्वेति सिद्धिः तथैर्नातस्य त्रिलिंगतां वक्ष्यति तदपवादार्थो येति अस्यायमर्थः घञोघञंता
साधञंतत्वात् श्याश्येनंपात क्रियाऽ स्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञंतादिदृहि तीयात्रस्तदंतत्वं स्त्रियां स्यात् दंडपातादिक्रियाऽ स्यां
फाल्गुन्यां दंडपाता फाल्गुनी एवं श्येनपाता स्यां मृगयायां श्येनंपाता मृगया। तिलपाता स्यां स्वधाक्रियायां तैलंपाता स्वधा क्रिया श्येप
न तिलस्यपातेऽ इति मुम् इति प्राप्तः प्रकारार्थे तु सत्वपातास्यां मौसलपातादि सिद्धिः। फाल्गुन्यां इत्यौषमास्यांहि
विद्द्या दंडपातनक्रीडा जंवलि पितृदाने स्वधामवर्जितमरमाल्ला। वहूविना तु स्वधा क्रियाप्रवणी स्त्रीलिंगोक्ता। अपमपि
तच्चितापवादः। स्त्रीति दर्शनांतरेण यथा पथ्ये ऽस्य लेख विकला वल्कमिच्छा स्यात्तदामनोल्लादयः स्त्रीलिंगाः यथा ऽस्यांमल
ल्लालं मल्लाली यथा कुत्स्ववं शो वंशी ज्योतादि डीपू एवं कुंभी प्रणाली मुसली छत्री पटी तटी मठी त्यादि दूरस्वार्थे कप्रत्ययः स्त्रि

या मिष्यते घटिका घटिकाघ्राटिके स्यादि का विदिति किं अल्पार्थवृत्तेरयं कः इत्यादि न स्त्रियां पाणिनि व्याघ्रादिन्निर तु प्रि पुं लिंगा
त्रिधानमुक्त्वा न तद्धि शिष्टानि कानि चित् नामानि कां तादि के मे लाह त्वं के प्यादि लं कार्द। नांघ्रा वृं ङं तमिति अनेनाल्ल गानुशास
ने सिद्धे नामानुशासनार्थः पृथक् पाठः नंगि प्रस्तुतीनां नामानुशासनार्थं च शेफालिकादीनां पूर्वे स्वपर्यायपठितानामिह लिंगाप
दर्शनं प्रपंचार्थमेव। रमेः कः नलंबनं कारालसपुरी घारवाव शेफालिकापुष्प भेदः विषमपद व्याख्या त्रीटीकाटीकयेति गम्यते
र्वी नयेति कुसेम्न हल्न इत्स्कारः धानकी धात्र पुष्पिका पंजिका निःशेषपदव्याख्याती अप्रमयपत्नि रचना चार्च। आढकी तुवरिका
सि धकसीघ इति प्रसिद्धा वल्लनेदः विधुगसांप्र ड्रादयइतिरक्तू ततः स्वार्थे कः तत्त्वकूल त्यादित्वान्नावः शारिका पद्मिभेदः हि काकुधे
वातप्रवृत्तौ स्वरत्नेदो हि कटीतिख्याता हि कुहिं सा यां तु रादावा त्मनेपदी पचाद्यच् प्राविका वनमल्लिका उकात्रगतो मकादसइति क
तुल्यादेशाच्चे त अः पुंजः पिपीलिका पिपडीति ख्याता तिंदु कीर्कें दुवदतः। कूलि कापरमाणुः ग्रीहि भेदश्च जंगिर्विच्छिन्निः कोटिस्व
नेद्या वा। आजछ्लनिन्ने नंगिर्वैदर्ली तनमीलिकेतिरन्तसः सुरुंगाति पिगविवरख्याता। इदानीं कवर्गांतानुक्त्वा चटवर्गांतानाह
सवपेभुम्मे तुरादेरुरिति इः लिलोपः सूचिप्रधनी दंससा। स्त्री सूचिर्नं स भेदे चक्र धनी शिखयोरपीति रूप कोषः। माद्रिः पत्रशि
रतिरलकोषः। दशानेदश्च। मा टिसी पत्र नंगौ नदेन्य स्यापिप्र काशनइति मदिनिः पिच्छा शाल्मलिनिर्यासः नक्र मंडारिश्च। स्व
पत्र स्यापि नहीनपरपक्ष तुदासोविनंडा। काकिणी पणाच्चतुर्थांशो काकिनी तुके चित् सत्यात्माद्वुः पलगांडक यो स्त्रये उदमानस्य का
किणीति रूढः र न ससक्त नांत पृथ्याह पलोदमानगांडानां तुर्यांशो पिच काकिणीति आढकस्यपंचशततमो नागउदमानः उक्तं च वध
माविल्ला गणितावल्ली कुल्या स्यादरूप चिर्डालि ह्रो एपादेन वाटकः। अतोर्ध्वशतिको नाग उदमानमुदाहृतमिति अवशेषं प्रति स्फुटः
ना कैवूर्णपूर्णिः पातंजलं महाभाष्यं वकपर्दकश्च कटिकाद्रादिति डीषि चूर्णिः वा शाणी शाणमयः प्रावरणभेदः शाणशब्दादिका
रत्न दुली कणिजल्लोका तुल्यं बुद्रोणीक कृष्णा रितिमेदिनिः तवर्गांतानाह। दरत म्लेच्छ जातिदेशभेदः। कूलं चद्राणि प्रपातश्च
इत्यरूतः दरत्स्त्रियां प्रपातेपि नयपर्वतयोरपीति दांतामेदिनिः। दंष्ट्राने भूत्स्यामंदिरितिभदिग्रसूयः। स्यातिस्त्री जैवरदंष्ट्रा

दानमवसानं च कृतिपूती त्यादिना साधुः कंथा स्यूनकर्पटः कंथा मनमयनिर्मितो स्यात्तथा प्रावरणांतरे। आसंदी लघु खट्वा निर्लक्षणा
६९ मासनं च। वेत्रासनमासंदी स्त्री तृषी च व्रतिकासनमिति त्यासं सत्ये स्यामिसासंदी कुंदादयश्चेति दः अनगं नादेशाश्च। नाभिः हल
त्रिय इति पुंस्त्वे वक्ष्यति अतः परिशिष्टेन प्राण्यंगादो नाभिः स्त्री। हृद्याः प्रातिप्रती के स्यादिति मेदिनिः कृदिकारादिति ङी बिना
नीव। राहूः सन्नेति षष्ठीतत्पुरुषः समासे राजेसखत्र राजपर्यायस्य वयहणात्कीबलं। सभ्यरी बाघ चेद्. मुक्तके शाश्च संभूतरीमस
जरी वट्कुडक्के वाव कर्कर इति मेदिनिः वालवकर्कर इति वालशाला नडी स्यात् वर्वरीजी तन्नी द्र कृशानि लक्षणा छ्यो इति।
69 वर्वरी हर्षे कीडे तिसु कूतिः। पारपान घटी। कर्करी स्यात् पारी पादरज्जांच हस्तिनः। वारी तिक चित्यागदोहनीगजवंधनी। होरा
लग्ने र्धे रात्रेव राश्यर्धेपि। नद्धा ग्राम वरकः कर्तं जनेष्वपि। सिधमला मनुष्य विकृतौ वाच्यवत्तु किलत्तसिनि लाक्षाजतुनिद्राय
कांडं। गंडेरूषः गंडूषा जलादिना मुखस्यनिर्नरं पूरणं गंडूषः पुंस्यपि गंडूषो मुखपूर्ती ते पुष्कर प्रसृतां जलानीति रुद्रः गंडू
षमुच्छ्रितवता पयसः सरोषमिति माघः अत एव स्त्रीलिंगत्व विच्छेदे वोपालितः तन्नतिनाभि स्त्वं गंडूषानापि मुखपूर्ति रिसारि
गंडूषजलमिति गंडूषाशाक्षा दर्शी माघवित्क्ली बत्वमित्येके। गंडूषा मूर्धन्यषा गंडूषा मिषमहि श्राप्पू षेतिमूर्धन्यांतेषजेदानूरे
धसीकरू संधौ वातरोगः दंत समागो तद्दिंडी ष्ठू वमसीमुद्र मसरादि विष्टे काष्टरचिते यद्रूपा त्रिमि सर्वा। तुमु ससस्कारमंतिशिबेलनेनेति
ग्रति वमित्त्रियु त्योऽसः सोमपानपात्रं वामसी लिपिप्रयोज नामे ल्वामसी जलं पत्रांजनं च स्यान्मासिंदु यारिरिति त्रिकांडशेषः।
स्त्रीलिंगसंग्रहः समाप्तः। पुंस्त्व इति अधिकारोयमापत्तद्रूहात् सुरा देवा असुरादेत्याः तद्भिन्नोबास्तद् नुचराः पर्यायेः सह पुंसि। स्वर्गप
श्राचानेपर्यपवकुलाद्वद्ध नव नं पर्यायश्च सुर पर्यायायथा अमरादेवमरुतद्त्यादि तद्भेदाः तु षिताः साध्याः इंद्र श्वरा को विडौजाः
सर्वअादिसः हाहाहूहू तुंबरुमानस्यादयः विष्णु नुचराः चंड प्रचंड जयविजय विश्वक्सेनादयः रुद्रानुचराः नंदिमहाकालादयः अ
सुरपर्यायादैत्यादानवाः तद्भेदाबलिनमुच्यादयः असुरा नुचराः कुष्मांड मुंडादयः एवं सर्वत्रान्नेयं सुरादिशब्दानां कथणान्नमरोयां ६९

नादिनासिध्यति । अबाधित इत्येव दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियां द्वे वृन्दारस्पष्टि वसुः षट् पदोगणा जातिभेदा इति परत्वेन स्त्रीत्वं । दिव्योप
पादुकादयस्तु गुणक्रियायोगात् पारिभाषिकाः परगामिन इति वा अलिंगाश्च अत एव विद्याधरा नि ध्रुवं गीवर्णिताः । सुरी असुरीति पुंयोगे ङीषु
अनेकार्थानां त्वर्थानुसारेण लिंगमुन्नेयं । स्वर्गेत्यादि स्वर्गादयः कुनविंशतिर्येषामस्त्रभेदाः सपर्या पञ्च पुंसि स्युः स्वर्गो नाकस्त्रि
दिव इत्यादि अबाधित इत्येव द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रियौ क्लीबे त्रिपिष्टपमिति । यागो यज्ञः मखः क्रतुः तद्भेदा उक्थ्यातिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधाद
यः । इहापि तत्र स्त्र्यादयश्च बाधितत्वं वक्ष्यते अद्रिर्गिरिः पर्वत इत्यादि पर्यायः तद्भेदा मेरुर्हिमवान्सह्यः पारियात्र इत्यादयः गंधमादनम
न्यदेवेति शेषे त्वर्थरूपभेदाद्बाधो । मेघो घनो जलद इत्यादि पर्यायः तद्भेदा आवर्तादय अभ्रं स्यात् अभ्रं मेघ इति रूपभेदाद्वा क्लीबत्वं
अब्धिः समुद्र इत्यादि पर्यायः भेदाः क्षीरोदादयः दुर्वृत्तः शाखीत्यादि पर्यायः भेदाः न्यग्रोधवटादयः पाटला शिंशपादेः रूपभेदाद्बाधः ।
कालो दिष्टः समय इत्यादि पर्यायः भेदा मासपक्षादयः दिनतिथ्यादीनां तु रूपभेदाद्बाधो असिः खड्गः भेदा नंदकचंद्रहासकटित्रा
दयः शरो बाणः भेदा नाराचादयः इषुर्द्वयोरिति बाधा अरिः शत्रुः भेद आततायादिः करो हस्त अग्रहस्ताग्रा शमः पाणिश्च मरीच्या
दीनां तु तद्बाधा गंडः कपोलः । ओष्ठो दंतच्छदः दशनवसनप्रभृतेस्तु रूपभेदाद्बाधा । दोःप्रवेष्टः भुजबाहू स्तः द्वयोरित्यनेन बाधा । दंष्ट्रा
रदः भेदो जंभः कंठो गलः समीपगलवाची घुंकंठं त्रिषु विदुर्बुधा इति शाम्भवः अत एव कंठीरवः । विषाणं गजदंते त्रिष्विति नानार्थवर्ग
उक्तं केशः कचः नखः कररुहः नखो स्त्रीत्यादि बाधा स्तनः कुचः । अंकुति अहश्च एतदंताः पुंसि स्युः परं लिंगं स्वप्रधानं द्वंद्वे तत्पुरुषेपि
इति तिप उत्तरलिंगे प्राप्ते पुंस्त्वे विधिरयं । अक्तो ह गाङ्गो तत्पदाः पुंसि यथा त्वाराव्राङ्का हाः पुंसि इति पुंस्त्वं अर्धाह्नः पूर्वाह्नः द्व्यहः त्र्यहः नी समा
हारे द्व्यहः एवं त्र्यहः अत्र सेनपुंसकमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंस्त्वविधिः तत्पुरुषात्परवल्लिंगत्वे प्राप्ते पुंस्त्वविधिः स्वर्गो विषं तद्भेदाः
पुंस्त्वे स्युः यथा सौराष्ट्रिकः शौल्किकेय इत्यादि अत्र गरत्वं विषं पुंसि क्लीबे च काकोलादि बाधकं । रात्रांता इति समासांतस्यैकदे
पुंस्त्वे शानुकरणं एवमुत्तरत्रापि प्रागसंख्यकाः स्युः परवल्लिंगतया स्त्रीत्वप्राप्ते इयवादो यं अहश्च रात्रिश्च समाहारद्वंद्वः अत्र स नपुंसक
मिति नपुंसकत्वे परवल्लिंगतया च स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वविधिः इतरेतरयोगेप्येवं सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः प्रागसंख्यका इति पंचरा

त्रंगणं रात्रं कुर्यंतर्हि पुण्यसंज्ञं प्रियकागमइति सर्वं प्राग संख्यकाइति सख्यन्ति चारमर्धर्चा दिवाला तु क्लीबत्वं। श्रीतिश्री विग्रहः सरलः निर्या
सोऽवसारोवेशः आद्येनंत्री वासवनकधूपादिग्रहः वका संकु गुलु कुंदुरु सिल्हकादिग्रहः एते पुंसि स्युः असेति असंता अन्नंता
श्च पुंसि स्युः असंताः अंगिरा वेधाः चंद्रमाद्दत्तादयः इत्यत्र मौसि स्युः अंत इति क्लीबत्वं दर्शयति अतोन्य अप्सराजलौकाः सुमनाः अ
न्नंताः कृत्सवर्त्मा प्रतिदिवा यामघवा। अबाधिता इति दं यादो जलचराः इदं वयः इदं नाम इदं साम कवि तुनुसन्नंता अबाधिता इति
पठंति अयं जरायुम्प्रोक्त हरं एतद् ... मित्ति पठंति। कतिक शारु जतु वस्तु निहित्वा तु श्वरु श्च तुरुतो विरामनर्णयषांत ऋरूविरा
ति मकाः कशेरुप्रकृतित्वा न्येतु शाक्षतोः रुशाष्टां ताश्च पुंसि स्युः हेतुः सेतु धीतुर्मे तुस्तं तुरि ति कुरुः सरुः मेरुः किं शारु रित्यादि कशे
रुस्थि साध्यु पलक्षणं तेन दारु मश्रु अश्रु कुरु वुरु प्रमती नामपि वर्तनं इह तु मंडं दधि नवं मस्ति तिबाधितं तथा वास्तर। स्त्रियांत
७० थोवकालायनः रुलंताः पुंसि कशेरु दारु जंतु वस्तु मस्तु सिस्य का इति कशेरु शाश्वत्योगादिषु निरूढीश्चेति स्त्री त्वं कचेति का
दिवर्णघांतो पांताः पुंस्ते नर्वतिकादयः घटकुपांतेऽश्वसमीपे वर्षांति तथा यदि तीर्थादि एतेका दिवर्णवद्धो पांता अदंतास्यु स्त्वदस
र्थः अंकः लोकः स्फटिकः ओषस्य तुषा माष यूष तुष व स्त्रल्लादयः शल्क वल्कादिष्टु बाधितं वर्णादयस्क बाधिताः। णोपांताः
पाषाण गुणकिण ... णादयः विषाणादिष्टु बाधितं नोपांताः ... नर्दनं शालमगर्द नादयः कुसुं नादेस्क बाधितं मोपांता होम
ग्राम व्योम गुल्म धूमादयः पद्मादेस्क बाधितं रोपांता शरीर शीकर समीरादयः अजिर वल्सरादेस्क बाधितं। अथवेति अथादि ७०
ताल यद्यदंतादत्स्यत्रे न संबध्यते पक्षा यादिवद् वर्णोपांता अबाधिताः संतः पुंसि स्युः तत्र पकारोपांता यूपस्तूप बाष्पकलापादयः
कुतप स्तृपादेस्क बाधितं षोपांताः सार्थ शा पथे नाथावक्षथाः ... तीर्थादेस्क बाधितं नोपांता इनाप घन नानुजनादयः वनादेस्क बा
धितं यो पांताः अयवयमायु जासुतंत्र वायादयः मन्यादेस्क बाधितं सोपांता रस हास पनस कर्पासादयः बिसादेस्क बाधितं टोपां
ताः पटसरटकरटादयः किरीटादेस्क बाधितं गोत्रे तिगोत्र वंशः तस्याख्यासंज्ञाया जि ... शाव्यपदिश्यते गोत्रस्यपव्यादि पुरु
षाः मघि वासिनाय प्रवरध्यायपठिता येप्यन्ये गोत्रवाचितया लोकप्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः नापत्यप्रत्ययांत स्तत्स्यच्छिलिंगता वेद्या

ते स्त्रीपुंसयोरपत्यांताइति स्त्रीपुंसयोर्वक्ष्यमाणत्वात् नापि शैलवचनस्तस्य पुंस्त्वमुक्तत्वात् गोत्रादि शाखा गोत्रसंज्ञका यथा उपचारा
द्यथा नरहा जो गोत्रमस्माकं एवं काश्यपवाजस्यप्रभृतयः चेति चरणे वेदशाखाचरणानि कठादिशो कवेदशाखाः तेषामाह्वयाः संज्ञाः कठा
दिशाखाएवपुंसि स्युः क्वचित्तु सोऽयमिस ने दा तत्कृते तदुपचाराद्यथा कठः बह्वृचः पालि नीयाना नुशोका ध्रुणि स्वेवसिद्धं नाम्नीति घ
आदयः सप्त प्रत्यया नाम्नि संज्ञायां विषये कर्तृवर्जिते च कारके च भाव मात्रे विहितास्ते पुंसि स्युः प्रसीयत इति प्रसेवः धो तकटः
प्रासस्ते इति प्रासः कुंतः विदंत्यनेन वेदः प्रघत्तस्मादिति आसीदं त्यस्मादिति आसादः एवमारोहण्याद्यदयः सर्वत्राकर्तरि च कारके इति घञ्
भावपाकस्त्यागो रोगः भाव इति घञन्त भावे चेति चकारात् घः पदरुजे त्यादिना घञ् पश्चाप्संज्ञायामकर्तरि चेति चकाराद्भावोदन इत्यादौ वसंज्ञा
यां घञ् सौ च च कारान्तरसंगृहीतः अप्तचयः जयः नयः एरजित्यच् अप् करगरः नवे स्तवः स्रवः जदोरपित्यप् नङ् यात्वेति नतु पुंस्त्वं वा
चितं यज्ञः यत्नः प्रश्नः यजयाचेति नङ् उपलक्षणार्थत्वात् स्वपोनन् स्वप्नः असनं भासः सोलचेति लः घबुरंच्छदः प्रच्छदः पुंसि संज्ञाया
मिति घः थापु वेपथुः वेपथुः नंदथुः द्वितो थुच् स्युरिति कर्तरि नंद्यादिविहितो ल्युः पुंसि स्यात् नंदनः रमणः मधुसूदनः इमेति भावेए
थादि अधमनित्तु सपुंसि स्यौ ... प्रथिमा महिमा लघिमा गरिमा अपसर्जिता अबाधिता इत्यनेन पुंस्त्वं नसिध्यति अणाद्यंतस्तेन रक्ता
घर्थ इत्यनेन वान्यलिंगतया बाधितत्वात् भाव इति किं नविमाप्रथी वलोती तिवरिमाप्रथी जौणादि करमनिचु प्रेमसनेहाद्यदोह इत्यजयः
प्रेमथाप्रः प्रीयातो गेणादिकमनिनंतानेमनिजंतस्तघधञ् मित्यादिना क्लीबत्वं इमनिजंतस्य तु पुंस्त्वमेव प्रेमा नाप्रियमेति काकाशिन्यायो
न नावशाष्ट्रः सर्वधुपरत्वेव सर्वत्रजत सुपिस्थ इति योगविभागाद्यो नावेकः सोपि पुंसि स्यात् आखूसः शालनौ सः आखूर्द्धशाल्ययोयं वर्तत
इत्यत्र क्लीबत्वमपि शिष्टप्रयोगात् प्रादित उपसर्गात् अन्यतश्च सुवंतात् परात् घुसंज्ञकात्मतो यः किः प्रत्ययः स्यात् ततः पुंसि नि धिः प्रधिः आदिः
आधिः उपसर्गेतिघोः किः सुवंतात्कर्मण्यधिकरणे चेति किः पुंसि इषुधिस्त्वक्कृतोरित्यनेन बाधितं द्वंद्व इति समाहारे समाहारः तत्राप्यत्र
द्वंद्वे अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ अश्वाश्ववडवाश्च अश्ववडवाः एवमश्ववडवानश्ववडवे इत्यादि बहुवचनांतप्रयोगः पूर्ववदश्ववड

वाविति सूत्रे लिंगवचनमतंत्रमिति त्ररर्श्यादिनुं परवद्दिंगता पवादोयं सूर्य वह्नश्च वडवाइति समाहृतइतिकिं अश्ववडवं विभाषा वृक्षे सा
दिनाक्लीबत्वं असमाहृतइति कश्चित्पठति केतिसूर्यचंद्रपर्याय सूर्यकोपः सूर्यकृष्णकांतशाह्वेः पुंसि स्वाधष्यासूर्य कांत अर्ककांतः
७१ चंद्रकांत इंदुकांत अयस्कांतः स्तलेनानुक्तोप्यश्मा तिस्वपदार्थकांतेक्रमेणाहुर्वाटकश्चेमादिवटकः पिष्टकनेरः अनुवाकः अपयनुः समूहो
वेदनूतइतिसुमूतिः रत्नफः कंबलो मगन्नेदश्च कुटुंगकोवत्सलनागहने छदिर्वा कुटुंगको नाकदिः पिटमिति वोपालितः टुन्नटि
काप्रायो गहनेदधूलनपः। पुं खः कांड मूलं स्नामवेदे नियताः वडोंकारान्मूरवः समुद्गः संपुटकः। विटः पिंगः पट्टः पि षण पिंचलोहि
तको पोयपश्च धृतो दिव्यनु जापरीहार्धनु नायांच घटः सरित्रेरि व्यनइतिविश्वः खटांधकूपकफयोरितिमेदिनिः। प्रहारांतरइतिमु
हो कादाहोदुर्गं स्वरघट्टः कूपभेदः कस्यचिन्मते कोहारइतिपरिच्छेदः कोहारो नागरेकूपे पुं षकरिएपाम्युपारक इतिरत्नसः यद्यपि कां
तक्रमेलोको टांतमध्येरफांतेरेफांत कोहारपाठोनयुक्तस्तथापि टकारांते ऽयवान्नदृष्टो ममइत्यग्रामइति न्यायेनरेफांतोपि निबद्धः।
दृढः कयविक्रयस्थानं पिंडो मृदादिसंघातः शरीरंग्रासश्च पिंडोवेलेनले सांद्रे देहागारैकदेशयोः देहमात्रेविवायेच गोलसिद्ध
कयोरपि ओड्रपुष्पेवपुं सिस्यात्क्लीबमात्रीवनायसोरितिमेदिनिः। गंडः खड्गनाबोप्र ष्ठमांस गुडकश्च गोंडः पामरजातौ नवश्व
नात्रोवसंमतइतिरुद्रः पिविंडउदरंशास्त्रेपि वंडउदरे पक्षोरवयवपिव। पक्षोरवयवेवृद्धं इतिख्याते शास्त्रे देहे पिविंडवत्कोहादस्यः पुं
सीनियोजनागडुर्गलगंडः गडुर्घ्यादामन्त्र कयोर्मध्ये मांसवृद्धिः गडुः पशुगुडकुज इतिविश्वः कांडोवशादि रचितान्नांडविशेषः नगु
डोवंशादिमयोंड इः लोहमयोस्त्र्येदइति नुसुनतिः वरंडोमुखजाता गुडिका वरंडोर्ष्व त्तरावेदौसंदेहमुखरोगयोरितिविश्वः किलामां
सग्रंथिः घर्षणजन्यव्यथा विद्धं च घुणः कीटकृमिः घुणः स्यात्का ष्ठवेधक इतिरत्नकोषः इतिश्चर्मपुटकः इतिश्चर्मपुटे मस्यनेतिमेदिनिः
सीमांतः सीमंतकेशावि न्यासः हरिद्रणां विशेषोप्य नेदश्च हरिद्रि प्रिमि पापुंसि हयवर्णविशेषयोः अस्त्रियांस्यात्तृणे वाच्यति
मेदिनिः तिरश्चां चर्वित मुद्गर्यचवर्णे रोमंथः उद्गीथ इस्युमीधः सामभेदः सुदोः शीडुः गाम्नांध्रकूओंकार इत्यन्ये उद्गीथः प्रणवः ७१

मा भवेद्ध्वनि रिसकूलः। बुद्बुदो वर्तुलाकारो जलविकारः बुद्बुदीति ख्यातः कासंमर्द्दादि कर्मण्येणर कासमर्दो वे सवार नेदो गुल्म नेदश्च अ
द्गतो यान्य नेव ओणादिकानि अर्द्धीतरगिनः। कुंदः कुंदकारस्य शि . मंमाड फेनो जलविकारः। मूर्पोद्यन्नादि कृतनक्रुर : स्तोनः पोद्दी धुष्चेति रूपः पि
पृष्ठकः आतपः सूर्यालोकः दन्त्रियेक्षत्रि यवा बी नानि : पुंसि त्रिपेगजे स्त्रि यामितुस्के। कुणपः शवनेदः कुंतनेदश्च सेके कणे पद्रुति चणाठः स्तुरो
मुंडनसाधकः कवर्गाद्वितीयादिरयमपि केदरः केकरः सं भवहारपदर्थश्च तरू नेदश्च सन्यः प्रसो जलप्रवाहस्या द्रुणसंसु धिरवाघया रिति मेदिनिः
खुरप्रोषाणनेदः कवर्ग द्वियादि यथा दशानिक्षिप्त खुरप्रखंडितः कृचिद्रुमार्या हिमदी धुतिर्यति हरिविलासः दशास्यमुकेन खुरप्रपत्रि
तो लेति यमेव। बुकः सं धानकृता स्मस्त बुकादि ख्यातः बुकाइति शाकनेदश्च स्य त्य्रं अनइति स्वामी। गोलो वर्तुलपिंडः हिंगुलो रागवद्रव्यं
केश्प वर्गो क्लीबलिंगे मदंत मुदंतंच पठ्यते हिंगु लुस्या लुहिंगु लमिति पुद्गल आत्माशरीरं वं तु [illegible] पुद्गलः सुंदराकारे त्रि पुंपुंस्या त्मत हयो
रितिवे तालान्मता धिष्ठितशवः महत्रो धर्विद्रा द्वि नश्च कशर विशेषः नक्षः स्यात्पुंसि नभ्रके शास्त्र नेदे पुनर्द्वयो रिति मेदिनिः नक्षिरष्यत्र
यो ष्विति नक्षी च मल्लो बाहुयोधी पुराद्रा थो [illegible] नेदव मस्यांषि ष्टकस्यव। सलो मलतायाश्च हुत शाख चकी तिनिश्चेति ताल्ल्यांते विश्वः ए
दि शास्त्र नेदः असि तो मारकुंतमहा पद्धिशेति नद्दिजावासमावे शाद्वस सांतोर्यं मसर्घ इमा सः कुसितो मासः कुल्मा सः एवोदयादि धा
तु पारायणदंतसांतः कुल्माषो यावक घोक्तः कुल्माषं कंजि के पिवति दुर्धन्यांते विश्वः कुल्मासो माषादि मिश्र मर्धमस्विन्नं नकं खिचडी ति
ख्यातः रनसो हर्षवेगयोरिति दंत्सांतेषि श्वः श्यो सुखमिति नुकलिंगः अतिवमिर त्रिपुस्पो सः यप्पुर नसगुणायोगादर्श आयथवि
नह तिद्रुम्ये वर्त तेनदावा मलिंगता कटाहो [illegible] नैला दिपाकपात्रपि कर्परे। कटाहः कूर्म पृष्ठे च स्तूप च महिषी शिशावपि ति विश्वः। निष्क्र
नतान्न्ता दिकं पतद्गुलो तिपतद्ग्रहः यथादेशाकृतिगणत्वाद् वृषी कृद्दा नदुतिरख्यातेः कृतः कर्त पर्स संज्ञायामि ति वामर्व लिंगा वक्ष्यते नद
पवादोयमिति पुंल्लिंग संग्रहविवरणं समाप्तं। द्विहीन इति द्विहीनं क्लीबर्द्दमर्थः द्विहीने नहत्यधिकारो यं बाहुल्यवक्ष्याद्यं यावत् खादि श्लो
क द्वयेत्र प्रधानो ना निर्देशः खादिषद्भि शक्य मनु लपनांतं बाध्य कतिपयादन्य तक्लीबे स्यात अन्यत्र मनुक्त समुच्चयार्थ चकारो लघ्वां

ति कांगना शरणान्नवस्त्रादीनां ग्रहणं खमिंद्रियमाकाशादिश्च खमिंद्रिये पुरे क्षेत्रेष्वभ्रवि दौ विहायसि संवेदने देवलोके शर्मण्यपि
नपुंसकमिति मेदिनिः । अरण्यं विपिनं काननमित्यादि पर्णाच्छत्रं पलाशं दलमित्यादि श्वभ्रं विवरं छिद्रं बिलमित्यादि हिमं तुहिनं प्रा
७२ लेयमित्यादि उदकं जलं नीरं मेघपुष्पमित्यादि शीतं शीतलं शिशिरादि नद्धनिवाच्यलिंगं उष्णं घर्मेति ग्रमित्यादि मांसं पिशितं तर
समित्यादि रुधिरं शोणितं रक्तमित्यादि मुखमास्यं वदनं तुण्डमित्यादि अक्षि नयनं लोचनमित्यादि द्रविणं धनं रिक्थं स्वापतेयमित्यादि दिवु
लशक्तिनशक्तिसे न्ययो ग्रहणं बलं स्थाम शुष्मेत्यादि सैन्यं चक्रमनीकमित्यादि हलं लांगलं गोदारणमित्यादि फलमिति च सुकृतिः
पठति । आमं कपित्थं पनसमित्यादि हेम सुवर्णं कार्तस्वरमित्यादि शुल्बं ताम्रं म्लेच्छमुखमित्यादि लोहं स्त्री लुक्रमपि पर्यायार्थमि
हार्यं कृष्णलोहमयः शस्त्रकमित्यादि सुखं शर्म शातमि० दुःखं कष्टं कृच्छ्रमि० शुभं कल्याणं कुशलं मंगलमि० अशुभमकल्याणममंगल
मि० जलपुष्पाणि कुमुदकमलसौगंधिककह्लारोत्पलादीनि लवणं सैंधवं सामुद्रमि० व्यंजनं तेमनं निष्ठानमि० यं जन विशेषा
णामपि दधितक्रादीनां ग्रहणं अनुलेपनं कुंकुमादि अवाधितादिति किं खमाकाशं वियद्व्योम गगनमित्यादि कमलमम्बुरुहं पद्मं कोघाइ
तिकोघाः कोटिलोमा शतादिसंख्या क्लीबे स्यात् श० तस्य ह्रस्वमयुतं नियुतमित्यादि कोघा इति कोटिर्वेदनकोटिस्त्री कोटि रिति वा कुलका
लदीर्घत्वं । बालहेतिसर्वलनित्यं क्लीबत्वे प्राप्ते विकल्पो यं लक्षशब्दः क्लीबे वा स्यात् पनदानच्छी लेपि लक्षा लक्षं वनिर्यकारं विभ्वादिको
शेषु सर्वत्र शतं तेषु पाठात्तद्व्येदं नियुतशब्द वाच्यमपि शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतं । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरमि
तिरलकोषः । ध्वजमिति असंतमिर्सनसुसंनमन्नंतं पतद्द्विस्वरं ततः क्लीबे स्यात् असर्ययशः पयइत्यादि इसंतं सर्पिरित्या० उसंतंव
पुर्यसुरुरित्या० अन्नंतंवर्मवर्मेत्या० अन्नंतहाबकलादेवलसि धेपरतायनमर्षिशब्दस्यावादंनेतदस्यानि त्यत्वज्ञापनार्थं तेन गुणाघ ७२
कारप्राके घृतमाराहो शुमानिनीति । पेति अकर्तरि कर्तुरन्ययो ऽनांतशब्दः सक्लीबे स्यात् गमनं रमणं दानमित्यादि एवंकरणं संप्रद
नापादानाधिकरणमिति अकर्तरीति किं स्तुः नंदनो रमणः सुचूर्वर्तनो वर्धनः शांतमिति शांतं समकारोपधं लकारोपधं चद्विहिनेक्ली

वेस्यात् तत्रार्थं तंयथा त्रिपात्रं पात्रं वहि त्वं वस्तुं गात्रमित्यादि सोपघं महानसे बुसं विसमं धनमसमित्या० लोपधं कूलमूलमित्या० लोपधसहि
तं आंतेमितिकस्यचिन्मतं त्रिशष्टमवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् शिष्टमवाधितमिति सुत्रेतिः त्रिशष्टमिति किं पुत्रः लोपवस्त्रः वत्रः हंसः कंसः
पनसः कान्तशालः गल०। रात्रमिति रात्रशब्दः संख्यापूर्वः कौ बेस्यात् र० आक्राहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्ते रपवादो यं तिसृणां रात्रीणां स
माहारस्त्रिरात्रं एवं पंचरात्रं षड्रात्रमित्यादि पंचरात्रमिति प्रागव्यक्तिः त्रिरात्र इति जयादित्य स्तादिहमतभेदात् कौ वर्त्तं संख्ययेति
किं अपररात्रः अर्धरात्रः पात्रेति पात्रादिनिरूद्धं तैरेकार्थो यो द्विगुसमासः सपात्रादित्वात् कौ वेलत्तानुसारतः शिष्टप्रयोगानुग
मनेकार्थो द्विगुः समाहारविषयएव। एकार्थ इति किं पंचसुकपालेषु संस्कृतः सपः नद्विनार्थो द्विगुस्यं लत्तानुसारत इति किं त्रिपुरीपं
चमूली अदन्ते रिति स्वरूपाख्यानमिदं समासो नरकालं समासांतविधिस्तेषां मते अपतभ्यां तावयवाभ्वेति अदंतात्समुदायमर्थः पात्रादि ७१
निरकृतेभ्यां सावयवे त्रैतेलिंगिवितो यो द्विगुः स कौ बेस्यादिति तेन पंचगवमित्यादि सिद्धिरिति सुत्रेतिः अस्य स्त्रा हृषि शष्टमित्य
नुवृत्तेः लत्तानुसारत इति वचकूरस्त्रकरणादयमत्रोर्थ एकार्थो द्विगुशब्दः शिष्टः पपिशिष्टो लत्तानुसारेण कौ बेस्यात् तेन पंचसौमपंचकुम।
ता त्रिजगदित्यादि लत्तानुसारत इति वचनात् त्रिवली त्रिजगती। द्वितिद्वंद्वस्यैकत्वं द्वंद्वैकत्वं नेतरेतरयोगे तस्यावयवप्रधानत्वात् तत्। अव्ययीभा
वश्च कौ बेस्यात् एकत्ववचनादिह समाहारद्वंद्वस्य ग्रहणं समाहारो हि संहतिः सा चद्वंद्वस्यानेधेय इति तत्रैकत्वं। अर्थैकार्यासंज्ञवा
नद्वाविनोद्वंद्वस्य कौ। बत्तं पाणिपादं शिरोग्रीवं मार्दंगिकपाणविकं प्रायेण लघुर्वेपद मव्ययं परपदमनव्ययं तद्धीन समुदायो नव्ययो प्यव्य
यीभवतीत्यन्वर्थ संज्ञा बलादव्ययीभावस्या यपत्वमचि स्त्रि उपकुंभमुन्मत्तगंगदेशादित्यादि परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति द्वंद्वपरवल्लिंगं
गतायां प्राधान्यायामव्ययीभावेनुवर्त्तेनरपदार्थप्राधान्यात्तल्लिंगतायां प्राधान्यायां वचनमिदं। पथइति संख्याया अव्ययाद्वपरः क्रूतसमा
सांतः पथः कौ बेस्यात् द्वयोः पथोः समाहारो द्विपथं एवं त्रिपथं चतुष्पथं अत्यादि पथं कापथं संख्यायादितिकिं धर्मपथः पथ्याइति
पथ्यं तान्समासे पराच्छाया कौ। बेस्यात् बाहूनां संबंधिनी स्यात् वीनां पत्तिणां छाया विच्छायं छाया बाहुल्य इति कौ वत्तं बहूना
मितिकिं वृत्तस्य छाया यावत्संछाया संहतो समूहे यः सनोशब्दः सकौ बेस्यात् दासीनां सभा सहतिदासीसभं स्त्रीसभमित्यादि अपश्चा

नावेति क्लीबत्वं संहताविति किं दासी नासना ऽहं दासी सना शालेति शाला कुटी अर्थो निषेधो यस्याः सा शालार्था सन्नाऽपि शाला
संहत्यार्था च अराजकात् वे राज शब्द वर्जितात् राज पर्यायात् मनुष्यार्थाच्च रक्षः पिशाचादि शब्दात् तत्पुरुषं सभान्तात्परा शालार्था ग्रहणाद्वि
नीयास्सभा सा क्लीबे स्यात्। इनसभं प्रभुसभं विशुद्धावसभमित्यादि। अराजकादिति किं राजसभा राजपर्याय ग्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तसभा
चन्द्रगुप्तश्शब्दो न पति शब्दो राजविशेषवाची अपि नैव तु राजपर्यायार्थत्वेपि न पतीसभा न पतिसभा नृलोकपति पर्याय सभायां सा तथेति सु
७३ मा ऽस्थुः राजपर्यायत्वेपि न राजपर्यायः अत एव चन्द्रपो नाम कश्चित्तस्य सभा नृपसभेत्यादि। बह्वाद्यस्येवई अरावासो ऽसभा वेति कर्म
धारये न क्लीबत्वं अराजकादिवचनं स्पष्टार्थं नामा। राजसभेति स्त्री लिंगवर्गपाठात् इमादि शब्देति एतान्युदाहरणानि सर्वेः उपेतिउ
पज्ञा नयुपक्रमां तत्त्व समासः तदादित्वे तयो रुपज्ञो पक्रमयोरादित्वे प्राथम्यं तस्य प्रकाशने प्रतिपादने द्योत्ये क्लीबत्वं स्यादुपज्ञायत इ
73 त्युपज्ञा आतश्चोपसर्गा इति कर्मण्येव ङुः उपक्रम्यत इत्युपक्रमः उद्ग्रहणमाह को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं कोपक्रमं प्रजेति प्रजापतिना
प्रथमं सृष्टत्वाद्देना दाव्युपज्ञाता प्रजेत्यर्थः प्रथमस्य ब्रह्म प्रजा र कुम्भसर्षः तदादित्वमिति किं देवदत्तोपज्ञा सः अमयः आकारः स आकार
स्थाने कृत्वा नात्र तदादित्वं एवं देवदत्तोपक्रमो रथः। पथ्याद् एव सङुपत्नी सङुपक्रमः। केति उशीनरास्य जनपद प्रतीपत्याम्याएवं
नाम स्तुविषय ततेषु पथ्यं तात्पर्य कंथा क्लीबे स्यात् सौषमी नां कंथासौषमिकं थं आह्विकं थं उशीनरादन्यत्र दाक्षिकं था वा क्लीके चि
यंग्रामस्यसद्दा अतः परवद्विर्गेतव नाममस्ति तिकिं वीरणकंथा नाप सुशी नरे ष्वपि कंथा तो नाम नाव इति नपाके स्यादि घञाद्युपलक्षु
लं तेन पाकोत्व वः पक्तिः क्तिद त्वादेरपि वज्ञीनं अदंत प्रत्यया न क्त्व तुम्थ कम्च वुङ त अनुबंधो येषां ते चिताः प्रत्ययाण्णादयस्तेषा
च ये धात्वनुविहिताः कृतः तथा समूहार्थे भावकर्मणोर्येद्दं ता स्तच्छिता स्ते क्लीबे स्युः तत्र धात्वनुविहिताः प्रत्यया स्तव्यानीयन्नादयो ये भावा
र्थे विहिताः कृतः तथा समूहार्थे भावकर्मणोर्थेद्धं तास्तच्छितास्ते क्लीबे स्युः तत्र धात्वनुविहिता यथा न चितव्यं नवनीयं नुकान्न खेचां ७३
तं देशामनकं कोदिशां गंतव्यं गंतं नपुंसके भावे क्तः भावे पिधात्वर्थकता धातिरस्तीति दुर्गादय इति कर्मत्वं नव्यं स्येयं वेयं नु वोना

वेवयपूत्र स्तन्मयं। समंताद् वः कुटज्मवर्तते अपि विधौ नावह तुषिती तुएर् स्वार्थेत्स्सां रविएां सांकुदिनंवर्नते न एकविद्वयो न्य
इति किं प्रश्नः पतनः स्वपोननू स्वप्नः तनो एव अदनं स्यादः कस्तुपिस्य इति योग विना गादारद्नामु या नंघात ते आ स्वूसः वितदि
तापुवूभय पुः वेपपुः त्या सभ्रं यो युवूनाव ना कारणा समूहार्थे तधितायथा त्रि त्राणां समूहो। त्रिकादि स्योएन्ने सं युवतीनां समूहो।
गात्रो स्तोरु मादि नात्तुत्र औपगवकं काकानां समूह स्तस्य समूहइ लएा काकं मञ्जकं औष्ट कं केदारग्यन्न वकेदारकं आवड द तपसयाय
धागोत्रीवा गोलं इगं ताछो वं मार्दवं मनोहरादित्वादुञ् मानो हकं स्ते नाद्य न्नलोपश्चेति स्तेयं कर्म लिंगुणवचनेति ष्यञ् शौ क्लृप्तं स्वलिनी
स्वादोनु तत्वं हइ स्यादि नाम्नी त्वविधानान्कौ बलं पुत्वेति पुत्वसुदि नात्सोपरः क्लनसमासोतोरहः शश्वः क्लीबे स्यात् अपक्लीहं
ता इति पुं स्त्रीस्या पवादोयं पुत्वाहं सुदिनाहं सुदिन शाहः प्रत्ययार्थः एताहः सविज्ञ एव सुदिनासुस भासु कार्यमेतत्सूति त्रिन्नीनर्हसे
त्रेविशेषे सुदिनासुसनास्ति स्पर्धः। क्रियेति क्रियाणाम अयानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकत्वेपि स्युरिति स्पर्धः। तथाहि क्रियाणा
मव्ययानां चासत्वतत्वात् लिंगसंख्याविशेषो नास्तीति तद्विशेषणानामपि सामान्यं लिंगं संख्या चैकवचनमिति यथा मंदं पच योग।
मध्ययानां वासलतत्वात् त्यपविशेषणं यथा रम्यं स्वः। इदानीमनुक्तानि नामानि कानिचिदाह वसिकाद्यौत्यादिना वसेस्यकुत्ष्यं सामविशे।
त्रिमद्रुपचति अयपविशेषणं ... नुटकल्हकर्मेलीति कु आदिभ्योवुन् अपतोटकंम ष्विसकारकृतमिति छंदः स त्रं वा व घुपल्लकं
घः। तोटकं वनेनेदोस् एकनेदश्व तुटकल्हकर्मेली ... फलं नवेदिसार्षकोघः। पिछं वर्हं गहहस्वसस्य लं सं नोग हस्थूलं तूकुषः कीट इति तस्तेB की
फलानामपि स्पृष्टं तालफलं वचोनं कदत्याः फलं ... मर्म संधिस्थानं नांतत्वादेवक्लीबले सिद्धे पुनर्विधानमनं तस्यक्लीबत्वानि सत्वड्डाप
ट इति तिरीटं विष्टनं शिरोत्स् वणामि सरूणादन्तः ... यया गन्ते दो अत्रया गहदे एवं पुंस्त्रे प्राप्ते क्लीबत्वविधानं राजसूयवाजपेयपशोपुदिन्न गा
नार्थे। राजनं क्रोशा चतुष्कं राजसूयवाजपेये या गन्ते दो कतौवर्तमाने गद्यपद्ये क्लीबेस्तः अपादः पदसंतानो गद्यं पद्यं श्नोकबंधः पद्यमिति अन्य न्यापि
वपि स्तः अधर्युं क्रतुरितिसूत्रे कवेः कृतावितिकिं गद्यावाकू गद्यो यमर्थः गद्य मेनदव स्वपापद्यः पंकः पद्याप्यधतिः पद्यं रजःमालिकर्यरत्नवेदः नो
टस्यप तेइति यपुकवेः कृताविति किं ... स्वपदानि चवर्णाते नाव्यं भाष्यविदो विदुरिति सिंदूरं स्त्री सीमंतप्रोनाञ्जनानारक्त
वं सजार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि

र्ल्लीभेदः चीरं वृक्षत्वक् जीर्णवस्त्रखंडमिति सुभूतिः कौशं वासश्च चीवरं मुनिवासः शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः पंजरं काया
स्थि वर्दंपस्यादि लंघनः । हंच नोकायतं तर्कभेदः चार्वाकशास्त्रे च हरितालं धातुभेदः विदलं मुद्गादेरवयवः दाडिमवल्कं इति चुस्वामी
विदलं हि धाकृतदलं दलकृत पात्रविशेषः स्थाले हेमादिभोजनपात्रं वाद्भवं वद्रुदशोद्भवं । क्लीबलिंगसंग्रहः समाप्तः । पुंनपुंसकयोरिति
ततो विकस शास्त्रपर्यंताः पुंक्लीबयोः स्युः उक्तादन्यः शेषः यथा शंखपद्मप्रमुखा शोनिधिवाचको पुल्लिंगोऽतं नेद त्रुद्विलिंगता विति
सर्वेऽर्द्धर्चे विल्पार्क खलिः कंटकं तरुलता घंगं नो महर्षश्च मोदकं नहलभेदः तं डकं पविक्कारः दंडकश्चेत्यपिपाठः टंकोऽश्मदारणः
७४ तंकइति सुभूतिः शाटकः पटभेदः शाटरू जा विशारणे तालव्यादिः कर्व्वटो हि शतग्राममध्ये मनोरमस्थानं अर्बुदो मांसपरुषे दशा
कोटिषु नात्रियां । महीधरविशेषे नेति मेदिनिः पातकं ब्रह्महत्यादि उद्योगउस्तह वरकं वैद्यशास्त्रविशेषः पवर्गतृतीयादि बरकं
स्यूतवस्त्रमित्यन्ये । तमालो वृक्षभेदः वंशालकः आमलकोधात्रीफलं वलं त्यामलकी । नडो तृणविशेषः रं तत्तन्नेदश्च कुष्ठं रोगभेदः वाणि
रूपं च । मुंडं क्षौरः मुंडितकेशो वाच्यलिंगः शीधु मद्यं बुस्तं मांसं शाष्कुली न सर्वांसंपन्न सादिफलस्या सारभागः पुस्तमिति केचित
हंति दुर्गो कलिंगानुशासने त्रयं पठंते पुस्तं बुस्तं तुस्तं वास्तु बुस्तं वृतं र जतमिति अनश्च पुस्तमि त्यपिपाठः क्ष्वेडितं सिंकुटकं दनकु
दनं कुदः कुदनं निर्दनं कुदिमं माणित्यं सुधाघटितं तलमिति सुभूतिः नावप्रत्ययादिप्रपूर्वकः व्यइतीमपुसंगमान घादिमे लकः । शा
तमानं रूप्यपलं अर्ति स्कः सकुसधृत्निरिणी वद्विनायायांसुच्चोमः अर्शमस्तिरोगः अर्शवा इति ख्यातः । शांबलं पाथेयं तालव्यादिरिसा दिश्च
नमितिपचाघवृ अव्ययलिंगसंख्या रहितः शाष्टुःतांडवमुध्वतनसं कविय मश्च मुखबंधयरज्जुः कड़ियाली ति ख्यातः नार्यी कवी रव
लीनं कवियंवानो तुरंगममुखनांडमितिबो पालितः कंदमूलविशेषः कर्मेति कविशाठ स्तत्र कर्मकार कं । कुअः पासइति पासप्र स्यपः
कर्पासः वस्त्रयोनिफलभेदः ख्यातएव । पारंनद्याः पारपार्श्वे अवारमवीकू पार्श्वे सुभूतिस्कवायावारमिति पठितावारः समूहोऽ
वसरावेति ख्यातवे युगंधरं रथायोपित कारुं पञ्चाश्चावध्य तमूपं यज्ञपशुबंधनकाष्ठं । प्रग्रीवं वातायनमिति सुभू० गृहद्वारे तद्धारणं
वसरावेति व्याख्या युगंधरं रथावरोपित प्रग्रीवमिति सरणारज्जुः । प्रग्रीवं मुखशाले लेक प्रग्री वंदुमशीर्षमिति गोवर्धनदुम्बादयः इति गणोतर्व: ग्रीवा ७४
धारपंक्ति वकुवारणा ख्याः प्रग्रीवमित्सरणारज्जुः ।

मवश्च प्रग्रीवः। पात्री चं यज्ञोपकरणपात्रभेदः शूर्पं मुसलादि कोशरसः पृषोदरादित्वादिश्च वर्णादिश्च इदानीं दं ससकारमाह चमसं तिपि वं तिप
ऽनेन चमसं सोमपानपात्रे अतिचमिरत्निषु त्रांसः। विकसं गोधूमादिचूर्णं कषणं नमेरावांताइति पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादोयमन्येषामपवादत्व
मह नीयं येषां त्वपवादता नास्ति तेषामपूर्वविधिरयं अर्धर्चेति अर्धर्चादौ अर्धर्चादिगणे पाणिनीय गणकृताद्भुतत्वादशरूपान्मनुस
हस्रासनसुखचवनारण्यं कुसुमतृणदिनशरीरवस्त्रमुखदंडद्रोणनिर्याणोपवासहस्तातपत्र शरतरवसं तादयो बहवः पुंनपुंसका
र्थे पठिताः चं इ गोमिदुर्गसिंहरूपणदभ्रादि लिंगानुशासनेन च पुंनपुंसकप्रकरणे निबद्धा स्तत आह अर्धर्चादित्वादि अर्धर्चादौ पुंनपुं
सकमुक्तं तद्धेदिकं ध्रुवं निश्चितं न तस्मादिह लौकिके नामलिंगानुशासनेऽनुपयुक्तत्वान्नोक्तं ननु वाक्यं तविदुषा पिपुंस्त्वोऽशब्दलौकिकपद
प्रयोगपारगामित्वासंभवात् संदिग्धमेतत्किमस्ति लोकानां नास्ति वत्यत आह लोकेपीत्यादि तद्विलिंगं लोके पिघपघपिषघ स्ति तदास्केने
वनुघोषवत् अनुक्तं पदे लिंगप्रयोगवत् संग्रहार्थमिह च स्पेतयथा प्रमादा क्वापि विस्तरं नयाद्या नुक्तमपीह शेषं शिष्टप्रयोगतो ज्ञेयं तथा न
दवि शिष्टप्रयोगानुसारादवगन्तव्यमिति पुंनपुंसकसंग्रहविवरणं समाप्तं। स्त्रीपुंसयोरिति अधिकारोयं। अपत्यांता अपत्यप्रत्ययांताः
सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः तस्यापत्यमित्यण् औपगवः टिड्ढेति ङीप् औपगवी गर्गादिभ्यो यञ् गार्ग्यः गार्गी नायसिद्धं चैतद्देव प्रत्ययांतानामपत्यमेव वा
च्यं अपत्यं वकल्पायुक्तरूपं ततः स्त्रीत्वपुंस्त्वे कुतः क्लीबत्वप्रसंगः। द्विपदचतुष्पदबहूपदवाचिनश्चरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुं
सयोः स्युः। द्विपदो यथा मानुषः मानुषी पुरुषः पुरुषी विप्रो विप्रा भेडः भेडा बकोबकी कुक्कुटः यथा सिंहः सिंही गौरयं गौरियं बद्ध हे
यथा भ्रमरो भ्रमरी द्विरेफः द्विरेफी उरगो यथा उरगः उरगी अपमहिः इयमहिः सर्वत्र जातेरस्त्री। विषयादिति ङीष्। विप्रादिभ्यस्तु जातिद
लक्षणापू अबाधितादन्त मक्षिकाशिवालता जातीति जातिभेदाज्जातिविशेषवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः हंसः हंसी मत्स्यः मत्सी प्रा
यिकं द्विचतुष्पदो रगा इति तु प्रायेण जातिभेदानां वैचित्र्यदर्शनार्थं। केचिदेकयोगं मन्यते तेषामयमर्थः द्विपदादयो जातिभेदविशिष्टा
रू इयो जातिभेदा विशिष्टा एव जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः न सर्वे तथा हि पुरुषादयः पुंस्येव स्त्रीप्रभृतयः स्त्रियामेव वर्तंते द्विपदादि
ग्रहणं जातिभेदप्रदर्शनार्थमेव तेन द्विपदादिजातयोपि द्रुणमत्स्यादयः स्त्रीपुंसयोः स्युरिति वयमत्वेक योगमेवां मंगीकुर्महे युमेति

पुमान्स्त्र्याः स्त्रीयोगे ः सह मल्ल कइत्यादयः पुंसि स्त्रियांच वर्तंते पथामध्यकः पात्रविशेषः मल्लकोमल्लिका मुनिस्तपस्वी मुनिरयं मुनिरियं।
वराटकः कपर्दकः वराटको वराटिका स्वातिर्नक्षत्रभेदः स्वातिरयं स्वातिरियं वर्णकोनीलिकादिः वर्णकोवर्णिका विलेपने वर्णकशब्दः विलेपने चं
दनेचवर्णकंपुंनपुंसकमिति रभसः आटलिर्वृक्षभेदः आटलिरयं आटलिरियं मनुः प्रजापतिः मनुरयं तद्भार्या मनुरियं स्वर्णादिविलयनत्वा
७५ डं मूषा मूषः सपाटी परिमाणभेदः सपाटः रज्जुधारेत्रुगोबर्धनः इयमयंवा कर्कंधूर्बदरी। इयमयंवा यष्टिर्इदुः शाटी शाटोवस्त्रभेदः कटिः श्रोणिः
कटिरियंकटिरयं कटः प्रासनभेदस्तत्रो पिंडी पूकटीकुटिः कुटीच कुटिइति प्रथमादिवचनांतं कुटिः स्त्र्यग्रहं स्त्रीपुंसग्रहविवरणं समाप्तं
स्त्रीति अधिकारोयं भावकर्मणोर्विहितः पुन स्त्री नपुंसकयोः स्यात् ओचितीओचितं वैदग्धी वैदग्ध्यं मैत्री मैत्र्यमित्यादि क्वचि
दितिभावकर्मणोर्विशेषणमसाकल्यार्थं चकारएवार्थे क्वचिदेवेत्यर्थः तेनमत्रो कर्म ग्रामणप मित्यादि वृत्तिरिति भावकर्मणो भावकर्मणोर्विहि
तो वुञ् स्त्री नपुंसकयोः स्यात् क्वचिच्चेत्यत्रानुवर्तते। उदाहरणदिगियंदर्शिता वुञ् प्रत्ययाह त इति मनुष्यवर्गादौ वार्धकं गौरिकं चौरिका प्रा
होपुरुषिकेत्यादि मनोज्ञादित्वाद्वुञ् क्वचिदेवेत्यत्राप्यनुवर्तते नेह मानोज्ञकं रामणीयकं शौच्यो बाध्यापिका गार्गिका अन्ये तु क्वचिदिति अनुवर्तस्य
मत्रार्थः क्वचित् स्त्रियां क्वचिन्नपुंसके क्वचित्स्त्री नपुंसकयोरिति विभागः प्रयोगतोनुसंधेयः षष्ठ्येति षष्ठ्यंतप्राक्पदाः षष्ठ्यंतसर्वपदाः सेनादयः
स्त्रीनपुंसकयोः स्युः उदाहरणान्याह स्यादित्यादि नराणां सेनानृसेनं नृसेना भूनां निशाश्च निशं श्वनिशा गवांशालाः गोशालं गोशाला इतर
ववाचवनात पक्षे स्त्रीत्वं दिगिति उदाहरणे दिगियमित्यर्थः तेनच्छाया सुरे उदाहार्ये यथा वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया यव
सुरंयवसुरा अत्र विभाषा सेनेत्यादिनाक्लीबत्वं प्राप्तमिति आवंतोत्तरपदोऽन्नंतोत्तरपदश्च द्विगुः पुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यादित्यर्थः नकारस्यो
त्तरपदसंबन्धिनो लुक् इगितिछंदोनुरोधात् लोपशाहस्यार्थे ऽदर्शने वर्तते प्रत्ययादर्शनलुक्संज्ञाविधानात् दिगिति उदाहरणे दिकूत्ता
नाम्येवाहत्रिखट्वं त्रिखट्वी इत्यादि पंचकर्म पंचकर्मी अन्नो नलोपश्चेति वा स्त्रीत्वं नलोपश्च। स्त्रीनपुंसकसंग्रहविवरणं समाप्तं। त्रिष्विति त्र्यादि
अधिकारोयं नाभान्याह पात्री पात्रं पात्रः भाजनं पात्रादि नवश्च छात्र नाद्यर्थाभिधयाः संभवेष पुटश्च छादनं मित्यन्येपुटीपुटं वेष्टितस्य लन्यो
जावाटीवाटः पीथाः वटी वेत्रादिरचितापेटी पेटापेटिका पेटः पिटशब्दस्य घातयोर्धत्रु परिक्षरति स्वामी कुवलो बदरी तरुः सण्वकुवलं कुव
लीवदाडिमो दाडिमी दाडिमंच त्रिलिंगसंग्रहविवरणं। इदानीमुद्दावशेन लिंगमाह परमित्यादि स्वानिर्दिष्ट समासोध्यो

एनीतयदा निम्रधानानि यत्र द्वंद्वे इतरेतरयोगइत्यर्थः तत्पुरुषसमासेच परंलिंगमि त्युत्तरपदस्य लिंगमित्यर्थः नदीतिपरं लिंगमित्यर्थः कुक्कुटमयू
र्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ तत्पुरुषे अरकिसलयमिदं सुखवंडोयं इयं चुजलतेति कुत्नविज्ञोयं विप्रकुलमिदं अर्धपिप्पल्या अर्धपिप्पलीयं अ
र्धचंडोयं परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति द्वरवल्लिंगतापूर्वापवादमाह अर्धा नादेति अर्ध राष्ट्रीनाः प्राप्त लमादि एवं सर्वपदं येषां ते तथाप
रोपगाः परंपदार्थमुपगच्छंति अनुवर्तते वाच्यलिंगाइत्यर्थः ब्राह्मणार्थीमा ना ब्राह्मणार्थ ओदनः ब्राह्मणार्थं पयः अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिं
गताद्यप्रादिपूर्वौ यथा प्रगत आचार्या स्याः प्राचार्या प्राचार्यः प्राचार्यं खट्वामतिक्रांताति खट्वा अतिखट्वं आदिभ्यो धातुजस्य बहुब्रीहिर्वोत्तरलोपः
एवं प्राप्तजीविकइत्यादि आपन्नजीविकइत्यादि लिंगत्रयमुदाहार्यं अलं समर्थो जीविकायै अलंजीविकः स्त्रीक्लीबयोरप्युदाहार्यं तेति तद्धितार्थे
योद्विगुः सोपिपरोपगो वा वाच्यलिंगइत्यर्थः पंचसुकपालेषु संस्कृता पंचकपाला शष्कुली पंचकपालः सूपः पंचकपालं दधि जनं तद्धितार्थ इत्यादि
नासमासे संस्कृतं नता इत्यत्र एतस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् संख्याशब्दाः सर्वे नामानि च तदंतकाः संख्यासर्वनाम्नां तावाच्यलिंगा भवंति विशे
साधानवति पर्यंताः आकृत्स्री लिंगाउक्ता सैता परानपुंसकलिंगाश्चेति पारिशेष्यात् संख्या एकादि चतुःपर्यंता बहुशब्दोपि ततः पराणां रूपभेदाना
वात् एकः एका एकं द्वे द्वौ त्रयः तिस्रः त्रीणि चत्वारः चतस्रः चत्वारि बह्वो बह्व्यो बहूनि सर्वः सर्वा सर्वमित्यादि वेति बहुब्रीहिरन्यपदार्थे समासः
परालं गोपगः स्यात् सर्वेदिङ्नाम्नां स्यात् तदुदाहृति स्तदुदाहरणं तदुदाहृतं चेति पाठः यथा बहुधनो विप्रो बहुधना ब्राह्मणी बहुधनं विप्रकुलं
अपदिङ्नाम्नामिति किं दक्षिणपूर्वा दिक् गुणे गुणादि निर्योगउपाधिः विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते परगामिनो वा वाच्यलिंगा भवंति गुणयो
गोपाधिना यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रं द्रव्ययोगोपाधिना यथा दंडिनी दंडी दंडि क्रियायोगोपाधिना यथा पाचिका पाचकः पाचकं क
न इति कर्तर्यर्थे संज्ञावर्जिताः कृतः कृदंता वा वाच्यलिंगा भवंति कर्त्री कर्ता कर्तृ कुंभकारी कुंभकारः कुंभकारं असंज्ञायामिति किं ग्रहो ग्राहः। जात्य
चदंसंज्ञात्वं असंज्ञायामिति दुनोति दावः। कृत्या इति कृत्याः कर्तरि कर्मणि वाच्ये विहिता वाच्यलिंगा भवंति भव्यादयः भव्या लता भव्यस्तरुः
भव्यं वनं एवं गेयादौ कर्मणि कर्तव्या कर्तव्यः कर्तव्यं कर्तरि कर्मणीति किं स्यात् भव्यं स्थेयं ब्रह्मभूयं ब्रह्महत्या असंज्ञायामित्येव सूर्यः स्निघाध्यो
चनिघः उध्यः। अपरेतितेन बहुकारके येऽणादयो विहिता स्तदंता वाच्यलिंगा भवंति भव्यादयः भव्यालता भव्यस्तरुः भव्यं वनं एवं गेयादौ स्थः
गाहेनरकाकौसुंभी शाटी कौसुंभः पटः कौसुंभं वस्त्रं जालिकी शाटी जालिकः पटः जालिकं वस्त्रं एवं हारिद्री हारिद्रः हारिद्रं कान्ति कान्ति

...र्णमासी कार्त्तिकी कार्त्तिको दिवसः कार्त्तिकं दिन मित्यादि ह्रेयं । नानेति नानाविधा भार्या भेदका विशेषकाः येषां ते वा अलिंगास्तु:
...मार्गशिरः खं नभः श्रावणो नभाः । नु नो यस्मिन् नामधेय वलेयपतद्रूः । ध्रालेम्लणास्मृते च वर्षासु नभास्य ने । तौ विप्रः ।
...विशेषणानी सेके यथा सुखी सुखः सुखं विदुषी विद्वान् विद्वत् विद्वान् ॥ निनिधीरे विद्वानध्यात्मवेदक इति धरणिः । यदि
नि षकार नकारान्ता इ संख्या यथा युष्मद् अस्मदीति इ न मव्ययं च एतौ त्रेषु समालिंगकः न विशेष रहिताद् सर्वः यथा यद्र स्त्रियः घट पुरुषाः
...कुलानि पं च स्त्रियः अन्यः कुलानि च । इति कति स्त्रियः कति पुरुषाः कति धनानि त्वं स्त्री त्वं पुमान् त्वं क्लीवं अहं स्त्री अहं पुमान् अहं
...मिति तिङ् स्त्री ब्रूते पुमान् ब्रूते कुलं ब्रूते अव्ययं ना नास्त्रियो नाना देशात् नाना धनानि उच्चैः स्तरूः उच्चैर्गृहं नक्तं पुष्यं दोषा वनेच
...पुंकरणापि संख्यान गित्वादेव त्रि लिंगत्वेन च संख्या । सर्वनामेदं तत्कादसस्य वायं भयं च । परा मितिलिंगं त्व लक्षणविशेष विधौ लिं
...लक्षणो विरोधे सतिपरमेव लक्षणं भवेत् अयत्नु पर्यायाः पुंस्त्व दृश्यते पञ्चदशो भवन्ति तो रक्षसः ... मसि सुमने क्लीवस्त्र इति यथः
...इदमो अः इदं यथाः इहो मयं प्राञ्जालि प इदं रक्षः पात्वा कुकी बीं । दोष मि लिङ्ग रूपं यवि स्तरत्न यार्थश्चेदं गं नामवचनो तं न हि भाव्यो पूर्वा
...र्षाणां महाकवीनां च प्रयोगा तद्रूपं यथा गोधां पुंस्यपि स्त्री पाटा नपुं सके पिस्त्री सादि कम्र हनी यामिति ॥ इति श्री महिनाथ नीयकवि
चक्रवर्ति राजपंडितसार्वभौमकविपंडित चूडामणि महामहोपाध्याय मुकुटमणि श्री मद्बृहस्पति कृतायां मम्मकोषपंजिकायां पदचन्द्रिका
यां लिंगादि संग्रह वर्ग विवरणं समाप्तम् । समाप्तेयमममरकोषपंजिकेति । शुभं भवतु ॥